

1992

3

AETAS

*S. Lauter Éva – Nádori reprezentáció
a XVII. században*

*Hiller István – Az ajándékozás Esterházy Miklós nádor
politikai gyakorlatában*

*Horn Ildikó – Csáky Anna Franciska
és a pozsonyi klarisszák*

*Molnár Antal – Olasz minoriták a XVII. századi Felső-
Magyarországon*

L. Bozai Zsuzsanna – Oroszok Bécsben 1698-ban

Beszélgetés Bernard Lepetit-vel

Bemutatjuk Matuz Józsefet

Következő számunk tartalmából

*Kövér György: A dualizmuskori tőkeimport-számítások
historiográfiai és módszertani kérdése*

Pogány Ágnes: Az Osztrák-Magyar Bank felszámolása

*Referátumok az 1992 júniusában Kékeden szervezett
gazdaság- és társadalomtörténeti konferencia anyagából*

Alekszej Homjakov: Szózat a szerbekhez. Üzenet Moszkvából

Beszélgetés Péter László történésszel

1992/3

AETAS

Történettudományi folyóirat

*A kiadványt szerkesztette:
Lele József*

A szerkesztőség címe:
6720 Szeged, Dugonics tér 12.
T.: (36) 62/12-140
Pf. 1179

ISSN 0237-7934

*A kiadvány a Soros Alapítvány Bizottság,
a Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft., a József
Attila Alapítvány, a Magyar Hitel Bank – Kurátor Nyitott
Társadalom Alapítvány, és a szegedi József Attila
Tudományegyetem Közművelődési Bizottsága
támogatásával jelenik meg.*

Szerkesztőség:

Deák Ágnes (főszerkesztő)
Bellavics István (felelős kiadó)
Hovorka Beáta (szerkesztőség titkára)
Dávid Tamás, Koszta László, Lele József,
Pelyach István, Vajda Zoltán

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

Felelős kiadó: Bellavics István

Szedés: Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.

Nyomás: Dürer Nyomda Kft., Gyula

Technikai szerkesztő: Papp Zoltán

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

TARTALOM

Tanulmányok

S. Lauter Éva:	Nádori reprezentáció a XVII. században 5
Hiller István:	Az ajándékozás Esterházy Miklós nádor politikai gyakorlatában.....19
Horn Ildikó:	Csáky Anna Franciska és a pozsonyi klarisszák 28
Molnár Antal:	Olasz minoriták a XVII. századi Felső-Magyarországon.....44
L. Bozai Zsuzsanna:	Oroszok Bécsben 1698-ban 78

Határainkon túl

„A történettudomány tárgya elsősorban a változás, a történeti folyamatok vizsgálata”. <i>Interjú Bernard Lepetit-vel</i> 94	
Bernard Lepetit:	Javaslatok az interdiszciplinaritás szűkített értelmezéséhez.....98
Egy magyar keletkutató Németországban <i>Matuz József</i> 106	
Matuz József műveinek bibliográfiája.....112	
Matuz József:	A Magyarországi török hódoltság néhány főbb sajátosságáról 115

Adattár

Rendelet Guyenne tartomány békéjének helyreállítására Fordította: Újfalusi Németh Jenő	138
--	-----

Lucio Paolo Rosello, egy XVI. századi nikodemista Fordította: Vigh Éva	148
--	-----

Figyelő

Konyhalatin A kora újkor köznyelvéről (<i>Peter Burke: Küchenlatein Sprache und Umgangssprache in der frühen Neuzeit. Berlin 1989.</i>) Tusor Péter	163
---	-----

Szerelem és szexualitás Nyugaton (<i>Szerk.: George Duby. Paris, 1991..</i>) Gálffy László	166
---	-----

Az analitikus történelemfilozófia kérdései egy empirikus megközelítésben (<i>Raymond Martin: The past within us. An Empirical Approach to Philosophy of History. New Jersey, 1989.</i>) Szécsi Gábor	171
---	-----

Egy szomszédság küzdelmes története (<i>Jászay Magda: Velence és Magyarország. Bp. 1990.</i>) Dávid Tamás	177
--	-----

Kötetünk szerzői	179
------------------------	-----

S. LAUTER ÉVA

NÁDORI REPREZENTÁCIÓ A XVII. SZÁZADBAN

A koronázási szertartás már reggel 6 órakor elkezdődött. A menetben résztvevő német és magyar urak a pozsonyi várban gyülekeztek, a koronaőrök és a katonaság a Szent Márton templomba kísérték a koronát és a koronázási jelvényeket. Révay Péter koronaőr naplója pontosan rögzítette Anna királynő koronázási ünnepségének részleteit.¹ A szertartást az esztergomi érsek vezette. Anna királynét fején a házi koronával az oltár elé kísérték, ahol a nádor, Thurzó György leemelte az oltárról a Szentkoronát és a primás kezébe adta. Miután az érsek a koronával megérintette a királyné vállát, visszaadta azt Thurzó nádornak, aki az oltárra helyezte. Ezután a primás a királyné jobb kezébe adta a jogart, baljába pedig az országalmát, és közben felcsendültek a Te Deum kezdő hangjai.

Az 1616-os szertartás rendje szerint zajlott le huszonnégy esztendő múlva Mária Anna spanyol infánsnő magyar királynévá koronázása, majd Mária Eleonóra 1655. június 6-i ünnepsége is, csak a résztvevő primások és nádorok nevei voltak mások.² 1681-ben azonban újabb jelentős változás történt. November 9-én Eleonóra Magdaléna Theresia rajnai palotagrófnőt úgy koronázták magyar királynévá Sopronban, hogy a koronát a primás és a palatinus, Esterházy Pál közösen helyezte a vállára. Ezután így történt ez már a királykoronázásokon is. A Pontificale Romanum előírásaitól eltérően a primás nem a többi püspökkel, hanem a nádorral együttesen végezte el a koronázás aktusát.

Az a számunkra apró módosulás, ami a Szent Márton templom oltáránál a magyar nádort a királyné koronázását végző primás mellé emelte, a reprezentáció szintjén óriási jelentőségű volt. 1608 után a politikailag megerősödő magyar rendek törvényes biztosítékokkal növelték a nádorság pozícióit. A politikai erőviszonyokban bekövetkezett változás az évszázados szakrális szertartások menetében is megjelent. E néhány mozdulat szimbolikája a kortársak számára egyértelmű volt. Magyarország királynéja vagy királya a rendek akaratából és támogatásával lehetett király. A nemzetet reprezentáló országgyűlésen választották meg, majd az első számú rendi főméltóságviselő, a nádor hozzájárulásával nyújtották át neki azokat a jelvényeket, amelyek a királyi hatalmat jelképezték.

Mennyire volt tudatos a magyar nádori reprezentációt megteremtő politikai törekvés? Egyáltalán beszélhetünk-e nádori reprezentációról?

A koraiújkorai felfogásban a reprezentáció fogalma erőteljesen kibővül. Az uralkodó személyén túl már kiterjedt a hatalom más képviselőire is. A királyi kíséret tagjai ugyanúgy részesedtek benne, mint az országos politika irányítói. A reprezentáció nemcsak a szertartások látványában, hanem az udvarok életének eseményeiben, külsőségeiben és tárgyi világában is jelen volt.

Mohács évszázadának magyar királyi udvara a történelmi körülmények hatására átalakult. Az ország központi budai udvara elveszett, helyette több új centrum keletkezett. A Habsburg Birodalomba illeszkedő királyi Magyarország

udvara Bécsben szerveződött újjá, illetve időnként Pozsonyban – koronázások, országgyűlések alkalmával – csonka formában funkcionált. Bár nem helyettesítette a régit, annak hagyományaiból sok mindent továbbvitt. Bécsben a magyar királyi udvar szoros kapcsolatba került egy eltérő hagyományokkal rendelkező és más módszerekkel irányított uralkodói udvarral.

Erdélyben a fejedelemség próbált olyan uralkodói udvart kialakítani, amely az elveszett önálló magyar királyi udvar feladatait látja el. Ez az udvar azonban Erdély sajátos helyzeténél fogva az új követelményeknek csak részben felelhetett meg. Emellett a királyi Magyarország területén a rendi főméltóságviselők, élükön a nádorral, hivatalukat a megcsonkult királyság képviselőjének tartván saját rezidenciájukat kezdték az állam reprezentatív központjává fejleszteni.

Természetesen mindez nem azt jelentette, hogy a nádorok reprezentációjában megválasztásuk után éles határral elválasztható, új korszak kezdődött. Bár volt példa a reprezentáció ilyen látványos fokozására Wesselényi Ferenc nádor és Széchy Mária murányi udvarában, de az udvarteremtés általános tendenciájának nem ez nevezhető. A murányi udvar gyors fejlesztésének történeti okai voltak, hiszen maga a vár csak néhány évvel Wesselényi nádorrá választása előtt került a család birtokába.³

Korszakunkban Európa szerte megfigyelhető az arisztokrácia rezidenciateremtése, a kastélyok, családi központok kialakítása a kor szellemének, a reprezentáció szabályainak megfelelően⁴. Bécs az 1640-es évektől kezdte meg az udvari reprezentáció tudatos fejlesztését. Nem maradhatott el Párizs mögött. A koraujkor kihívásainak eleget téve a királyi hatalom újrafogalmazása, a modern udvari állami adminisztráció kiépítése együtt haladt a reprezentáció tudatos átalakításával, a pompaszeretettel és a túlszabályozott etikettel. Az udvari arisztokrácia pedig követte az új eszményképet. Birodalmi hercegek és titkos tanácsosok városi palotáik, vidéki kastélyaik berendezésében, átalakításában igyekeztek a császári udvar fényűzését követni.

Bár a bécsi paloták és a pozsonyi házak, a csehországi és birodalmi kastélyok, valamint a magyar vidéki rezidenciák között jelentős léptékbeli különbségek voltak, a szándék és a minőség iránti igény azonos volt. Ez az igény a korábbi magyar udvari kultúra megőrzése és az általános normák szerinti berendezkedés volt. Az azonosságok pedig a korabeli értékrenddel, az egységesítő erejű divattal, főként azonban bizonyos társadalmi státus követelményeivel magyarázhatók, hisz a főúri reprezentáció a társadalom legfelső vezető rétegének volt jellemző magatartásformája. A főúri udvarok a királyi Magyarországon azonos tartalmat és azonos törekvést hordoztak, a magyar főúri reprezentáció illeszkedett az általános európai vonulatba.

Az udvar szimbólum lett. Az érvényesülésnek és a megszerzett rang megőrzésének egyaránt nélkülözhetetlen szimbóluma, amelynek elérését a különböző politikai és hivatali pozíciókba kerülő alsóbb társadalmi státusúak is célként tűzték maguk elé.

A társadalmi eliten belül kirajzolódott az a kör, amelyből bárki nádor lehetett. Az elit tagjait a társadalmi elvárások és normák szerinti tudatos felkészülés jellemezte. Kialakították a maguk főúri rezidenciáját, amelybe megválasztásuk után az országos központ átkerült. Az országos kormányzatban ugyanis nem jött létre egy állandó helyen működő centrum. Ilyesmí a mindenkori nádor főúri ud-

vara lett, vándorolva Kismartontól Murányig, attól függően, hogy ki viselte a palatinusságot. A nádorok a politikai funkció vállalásakor berendezkedtek arra, hogy udvaruk a hivatal reprezentációs szolgálatába álljon.

Milyen hatások érték és azok hogyan alakították a magyar főúri udvarok kultúráját? Mi különbözteti meg a nádori udvarokat és a nádori reprezentációt a főúrakétól, ha adott társadalmi körből bárkit nádorra választhattak? Olyan problémák ezek, melyek a nádori reprezentációval kapcsolatos kérdések megválaszolásában is segíthetnek.

1. A főúri udvarokra ható kulturális környezet

A XV. században és a XVI. század első felében sorra eljutottak Magyarországra azok a főként itáliai reneszánsz kulturális hatások, amelyek a korabeli európai udvari élet kialakulását meghatározták.⁵ A XVII. század elején a bécsi Habsburg udvar és Rudolf prágai központja fejtett ki a térségben ilyen erős hatást.⁶ A magyar főurak udvari tisztségeik révén a királyi kíséret tagjai voltak, így részt vettek azokon a birodalmi szertartásokon, amelyeken II., majd III. Ferdinánd megjelent. 1622 októberében a regensburgi birodalmi gyűlés megnyitóján II. Ferdinánd elnökölt. Október elsején meghívólevél érkezett Pálffy Pálhoz, s ebben Ferdinánd arra kérte a grófot, hogy csatlakozzon kíséretéhez, amelyet országai főnemeseiből és nemeseiből szervezett. Pálffy az udvari marsallnak jelezte, hogy kísérete hány lovasból és milyen személyzetből fog állni.⁷ Ezek ismeretében készült el Bécsben a bevonulás és a szertartások protokollrendje.

1636-ban III. Ferdinándot a regensburgi császárválasztásra és koronázásra népes magyar küldöttség követte. Batthyány Ádám, dunántúli főkapitány, királyi főasztalnok, császári és királyi kamarás az utazásról naplót vezetett, és abban a koronázást is megörökítette.⁸ A császárválasztáson jelen volt Lippay György kancellár,⁹ Pálffy Pál, kamaraelnök, királyi főpohárnok és tanácsos.¹⁰ A Csáky család képviselőjében Csáky László gróf, királyi tanácsos és kamarás 500 díszgyenruhás lovas katonával érkezett.¹¹ A magyar nádot, Esterházy Miklóst fia, István képviselte Rohonczy István, esztergomi kanonok kíséretével.¹² Velük együtt számos magyar nemes és különböző rangú katonaság vonult fel az eseményen.

1653 június elején Nádasdy Ferenc, királyi tanácsos és főudvarmester az ifjú Esterházy Pállal Bécsben találkozott. Néhány napos előkészület után indultak Regensburgba IV. Ferdinánd német-római császárrá koronázására. Az utazásról Esterházy naplót vezetett.¹³ A regensburgi szertartások keretében a két magyar nemes ünnepélyesen a birodalom lovagjává ütötték.¹⁴

A magyar főurak nemcsak a német-római császárválasztásokon és koronázásokon jelentek meg az uralkodó kíséretében, hanem a bécsi udvar életében is részt vettek. Bálokon, színielőadásokon és Bécs környéki vadászatokon szintén a király kíséretében voltak. 1638 februárjának közepén jelmezes farsangot rendeztek az udvarnál. „Az mint az udarnal eö Fölsegenel szokas hogi az uttolso farsangh vege napian vigan szoktak lakni, és kinek kinek tisztí vagion, az ki minemő czedulat veszen maganak azon forman kel osztan magat eölteszni...” Batthyány Ádám feljegyezte a felesége és gróf Forgách Zsigmond báli jelmezét: „az spanioli követ (donde de Onate, Spanyolország bécsi követe) szoldat forman volt, Bottia-

nine Aszonial egiott... Az Forgacs sigmond altertaicser forman volt, keviller le-
aniaival (Franz Christoph Khevenhiller, titkos tanácsos és királynéi udvarmester
leánya) egiöt”.¹⁵

A Mohács utáni magyar királyi udvar fenntartása mind Bécsnek, mind a magyar rendiségnek alapvető érdeke volt. Bécs és a Habsburg állami apparátus az udvar intézményével teremtett társadalmi integrációs kereteket, és próbálta a birodalom arisztokráciáját az országot irányító elittestületbe tömöríteni. A magyar főrendek számára az udvar és az udvari méltóságok egyet jelentettek a magyar állam fenntartásának demonstrálásával. Az udvari tisztségek pedig a politikai elitbe kerüléshez, a különböző politikai és hivatali megbízások elnyeréséhez adtak segítséget.¹⁶ Az udvari jelenlét ugyanis széleskörű kapcsolatokat és általános ismeretséget jelentett. A különböző hivatali kinevezések előtt a szóba jöhető jelöltek, a „candidatusok” közé inkább azok kerültek és rendelkeztek nagyobb eséllyel, akiket a javaslattevők jól ismertek, képességeikről már rendelkeztek tapasztalatokkal.

Az ország keleti régiója felől az erdélyi fejedelmek olasz és lengyel orientációjú központja próbálta az önálló magyar királyi udvar szerepét átvenni.¹⁷ Erdély a harmincéves háború időszakától meghatározó hatalmi tényezővé vált a XVII. századi Európában. Jelenléte az európai hadszíntéren a fejedelemség államiságának nemzetközi elismerését hozta. Bethlen Gábor, majd a Rákócziak Erdélye a korábbi hagyományok folytatásaként az európai protestáns államokkal való szövetségi rendszerben látta érdekei biztosítékát, 1648-ban pedig helyet kapott az európai hatalmak tárgyalóasztalánál.

Az erdélyi fejedelemség nemzetközi kapcsolatainak egyik szála a királyi Magyarország területén keresztül vezetett. Az országon külföldi követek utaztak át, üzenetek és levelek jutottak tovább a fejedelemségbe. A bécsi udvar a hivatalos erdélyi kapcsolattartást a magyar főméltóságviselőkön keresztül intézte. Az érsek, Pázmány Péter, majd utóda, Lippay György közvetített Bécs és a fejedelmek között, a nádor, Pálffy Pál és II. Rákóczi György rendszeresen tájékoztatták egymást.¹⁸ Az erdélyi fejedelmek Felső-Magyarországon jelentős birtokokkal rendelkeztek, e megyék nemessége bejárt a gyulafehérvári udvarba, megismerte a fejedelmi udvari kultúrát.

A magyar főméltóságviselők megbízottaik révén vagy személyesen szintén megfordultak Erdélyben. 1643-ban a fejedelmi esküvőn Wesselényi Ferenc a magyar nádor követeként közös asztalnál ült a fiatal fejedelemmel, II. Rákóczi Györggyel, az esztergomi érsek, a kurlandiai herceg, a krakkói várnagy és vajda, a moldvai és havasalföldi vajdák követével.¹⁹ 1649. szeptember 19-én Batthyány Borbála Pálffy nádornak küldött levelében a fejedelemnél és fejedelemasszonynál tett látogatásáról számolt be.²⁰ 1651-ben pedig a nádor, Pálffy Pál személyesen találkozott Rákóczival.

Nem szabad megfeledkeznünk a Török Birodalom európai jelenlétének hatásairól sem. A török hódítók másfél évszázadon keresztül nemcsak az állandó készenlétet, katonai hadjáratokat és a kényszerű védekezés helyi összecsapásait jelentették Magyarország számára, hanem a két eltérő gazdasági-kulturális régió kölcsönös egymásra hatását is. A XVII. században a török Buda és a magyar főméltóságviselők között rendszeres volt a kapcsolat,²¹ követségek résztvevőiként magyar főurak is megfordultak a Portán. 1606-ban a zsitvatoroki békeokmányt a

szultánhoz vivő küldöttségben szerepelt Rimay János is, az erdélyi tárgyalóküldöttség vezetője pedig a később nádorrá választott Illésházy István volt.²² Izdenczy András a nádor megbízottjaként döntő szerepet játszott a szőnyi béke diplomáciai előkészítésében.²³ 1643 tavaszán az új portai német rezident, Alexander Greiffenclaut Szelepcsényi György kísérte be Konstantinápolyba.²⁴

Az erdélyi fejedelem a Portán állandó követeket és személyzetet tartott.²⁵ Hazaküldött jelentéseik a Porta és a diplomáciai fogadások leírását, a törökök életének és szokásainak bemutatását tartalmazták, amelyekből számos információ átkerült a királyi Magyarországra a magánlevelezések szertefutó szálain. A törökök kultúrvilága, a távolkeleti egzotikumok iránti vonzódás, kíváncsiság és tudásvágy segítette az eltérő kultúra elemeinek befogadását. A magyar főúri udvarok konyháján eddig nem ismert török fűszerekkel főztek, a rezidenciákon a kárpitok között megjelentek a török és perzsa szőnyegek, a ruházatok és ruhadíszek szintén átvettek keleties jegyeket, nem beszélve a kertművelést átalakító virágkultusz hatásáról.

A magyar főurak reprezentációs élménye külföldi utazások és megbízatások számtalan alkalmával szélesedett. A század első felében számos főúri család taníttatta fiait külföldi kollégiumokban, egyre többen fordultak meg az itáliai egyetemeken. Az utazások és a peregrinációk, valamint a hivatali küldetések kitűnő alkalmat teremtettek az újabb udvarok megismerésére.

1597-ben a fiatal Thurzó György több napig tartó horvátországi esküvői vendégeskedése után a násznéppel együtt átutazott Triesztbe. Onnan Velencébe hajóztak, hogy végignézzék a doge feleségének, Morosina Grimaldinak koronázását.²⁶ 1644 nyarán Csáky Lászlót a nádor, Esterházy Miklós a lengyel királyi udvarba küldte. A Csáky-akció célja az volt, hogy engedélyt szerezzen a királytól a lengyelországi hadtoborzásra. Az így felfogadott csapatok a királyi könnyűlovasságot erősítették volna a Felső-Magyarországon keresztül előrenyomuló erdélyiek elleni harcban. A diplomáciai akció ugyan a követségen kívül álló okok miatt nem járt sikerrel, a több héten keresztül a lengyel udvarban időző Csáky gróf és kísérete fontos ismeretekkel gyarapította a magyar politikai elit kulturális tapasztalatait.²⁷

Pontosan egy esztendővel később Hosszutóthy László indult követségbe a lengyel udvarba. Június 7-én a következő jelentést küldte Lippay érseknek, és kérte az üzenet továbbítását Bécsbe. „Die 27 May érkeztem ide Warsawára, és a reám bízot dolgok mennél jobban tuttam ugy forgattam az Kyrálynál eö Felgnél és mostan körülötte leveö Senatoroknál...”²⁸ Szintén nádori küldetésben, Pálffy Pál palatinus megbízásából járt Keczer András és Újfalussy László 1650-ben Velencében.²⁹ Útjuk során néhány horvátországi főúr udvarában is időztek.

1647–48 telén IV. Ferdinándot népes és előkelő társaság kísérte Spanyolországba. A spanyol király súlyos betegsége miatt a trónutódlás okozta nehézségeket szerették volna megoldani az ifjú Ferdinánd bemutatásával. A kíséret magyar tagjairól eddig még keveset tudunk, egyedül Rákóczi László gróf nevét ismerjük, aki 1648 márciusáig tartózkodott a madridi udvarban.³⁰

Mindezek kiragadott események a történelmi folyamat nagy vonulatából. Azt példázzák, hogy a magyar főúri reprezentáció széles forrásvidékről szerzett élményanyagot, hogy különböző típusú udvarokkal és udvari kultúrákkal került kontaktusba. A három hatalom alatt élő, eltérő gazdasági, társadalmi és művelő-

dési régiókhoz kapcsolódó országrészek nehéz terepet teremtettek az újkori világ változásainak és a kor egyetemes követelményeinek megfelelni igyekvő főúri udvarok elé.

2. A nádori udvarok és a nádori reprezentáció

A század nádorai nemcsak közvetlenül a királyné, majd a király koronázása során szereztek olyan új protokolláris szerepet, amellyel elődeik nem rendelkeztek, hanem már a koronázást megelőző szertartásokon és a koronázást lezáró lakomán is. Először Mátyás 1608-as koronázási lakomáján fordult elő, hogy a király asztalánál Miksa főherceg, a pápai nuncius és a koronázást végző esztergomi érsek társaságában a nádor, Illésházy István is helyet foglalt. Az asztal közepére helyezett Szentkorona körül ettek, Mátyás Szent István palástjában ült az asztalnál. Az egyszeri alkalomból szokás lett, a század későbbi királykoronázási lakomáin a magyar palatinus mindig az uralkodó asztalánál ült és evett.³¹

II. Mátyás feleségének 1616-os ünnepségén a korábban idézett koronaátnyújtás mellett Thurzó György nádor több gesztussal is erősítette a nádorság reprezentációs szerepét. A koronázótemplom felé haladó menetben Mátyást a koronát vivő nádor követte, mellette a jogarral és az országalmával Forgách Zsigmond országbíró és Batthyány Ferenc haladt. Őket követte a menetben Anna királyné a veszprémi és a boszniai püspökök között, és a királynői udvartartás hölgyei. A koronázási lakomán az étkezés kezdete előtt a szertartásos kézmosásnál Forgách Ferenc érsek a királynak, míg Thurzó nádor a királynénak tartotta a törülközőt.³²

Mindezek ismeretében nem okoz meglepetést az a tény sem, hogy 1608 után a magyar rendiség nemcsak a nádorválasztás új módját határozta meg, hanem a választás külsőségeit is.

A nádorválasztás külön ceremóniát képezett az országgyűlés menetében, egy teljes napot lefoglalt a diéta programjából. Reggel a rendek generalis congregatiója a királyi pecséttel lezárt levélből megismerte a négy jelölt – két katolikus és két protestáns – nevét, majd szavazással megválasztották az ország palatinusát.³³ A választás eredményét az érsek az ablakon át fennhangon tudatta a kint várakozó tömeggel, majd a primás vezetésével valamennyien elindultak, hogy választásukhoz a király jóváhagyását kérjék. Ehhez az uralkodó szállására, a pozsonyi gyűlések alkalmával a királyi várba mentek. A vár fogadótermében félkörben a trón körül várták az uralkodót. A király a főlovászmester kíséretében lépett a terembe és elhelyezkedett a trónuson. A főlovászmester a királyi karddal a kezében a trón mellé állt. A rendek nevében a primás köszöntötte az uralkodót, majd a trónhoz vezette a nádort, és kérte az országgyűlés akaratának megerősítését. A király ezután néhány szóban üdvözölte híveit, az új nádortól pedig hűséget kért és a haza javának szolgálatára biztatott. Ezután a királyi kancellár következett, aki előolvasta a nádornak az eskü szövegét. A nádor három ujját felemelve ismételte szavait. Az eskütétel alatt az érsek a nádor mellett állt, a főlovászmester pedig előrelépve tartotta a királyi kardot. Az eskü után a nádor az uralkodóhoz lépett és kezét csókolt neki. Miután a király kivonult a teremből, a rendek is szállásaikra tértek. Az országgyűlési tárgyalásokat a következő napon folytatták. Este az újonnan megválasztott nádor diszvacsorát adott.³⁴

A nádor az országos méltóságok rangsorában az első, az uralkodó helyettese, a kormányzat feje. Ő testesítette meg az országban a királyságot. A politikai hatalom és a politikai pozíciók nyilvános kifejezésének kialakult kódrendszere volt minden korban. A nádor megjelenésében pontosan tükröződött társadalmi és politikai státusza, mindenki tudta, hogy kit lát, még akkor is, ha személyesen nem ismerte, addig soha sem látta az ország nádorát. A közélet és közszereplés minden nyilvános alkalmával a nádor megjelenésének látványa az elvárásokhoz igazodott. III. Ferdinánd 1625-ös koronázásáról hivatalos szabályzat maradt fenn, amely a katonaság és a kísérek leírásában kiemelte Esterházy nádor kíséretének leopárdkacagányos kürtöseit és dobosait, akik uruk zászlója alatt vonultak fel a diétára.³⁵ Esterházy Miklós nádorsága alatt kidolgozta az Esterházy-ezred mint nádori ezred felállításának tervét és elkészítette működési szabályzatát. A kivitelezés azonban neki nem sikerült. Halála után Esterházy Pál vette újra elő a tervet, és 1664-re felállította az Esterházy-ezredet.³⁶ A csapatokat a háború után sem engedte szét, hanem tovább fizette és együtt tartotta. Az ezredet mint a XVIII. századi főherceg nádorok nádori díszőségének koraujkori elődjét tekinthetjük.

Az országos hivatalviselés elengedhetetlen feltétele volt a politikai elit mobilitásképesége. A főméltóságviselők a bécsi udvar, a fővárossá emelkedő Pozsony és saját birtokaik között szinte állandóan úton voltak. Az utazás és a személyes kontaktus a hivatali tevékenységben döntő jelentőségű volt. A hivatali apparátus ellenőrzésének, a tisztviselők beszámoltatásának a személyes jelenlét a leghatásosabb módszere. Az utazások komoly reprezentációs szerepet kaptak, pontosan kijelölték az érkezők helyét és rangját a hivatali hierarchiában. Az utazás külsőségei az utas megbízójának hatalmát és egyéni méltóságát együttesen fejezték ki. Nem véletlenül volt a kor statusszimbóluma a hintó. Wesselényi Ferenc nádorrá választása után olyan hintót készíttetett Bécsben, mint a velencei követé, amelyet akkor a város legfényűzőbb és legrágább hintójának tartottak.³⁷ Rákóczi László nagy büszkeség töltötte el, amikor az 1655-ös országgyűlés idején a diéta egyik legnépszerűbb és legdinamikusabb politikusának, Zrínyi Miklós horvát bánnak a hintójába ülhetett: „...találtam útban Zrínyi Uramat, és ültem az ő kegyelme hintójában.”³⁸ Ugyancsak ügyeltek arra, hogy olyan nemes lovakon vagy gyönyörű lovak vontatta kocsin közlekedjenek, hogy arról még sokáig beszéljenek, vásárlások, ajándékozások során azzal példálózzanak, azt tekintsek összehasonlítási alapnak.³⁹ Pálffy Pál méneséből nemcsak szekeres lovakat küldött a lotharingiai herceghez, hanem remek török lovakat is. Ilyen célra, ha nem volt Marheggen vagy Vöröskőn megfelelő, Batthyány Ádámtól kért olyan paripákat, amelyekkel biztos nem vallanak szégyent.⁴⁰ 1641 decemberében a szász herceg érkezett Malackára, hogy Pálffynál lovakat válasszon.⁴¹ A birodalmi arisztokraták magyarországi lóvásárlásai igen gyakoriak voltak. A következő esztendőben Leopold herceg kamarása érkezett Pozsonyba, akinek Pálffy Pál lovait Partinger Mihály mutatta meg. Gróf Paradimit „ő felsége nem kevés summa pénz concedálván bocsátta alá Magyarországra”.⁴² A jó lóról a kor embere sokkal érzékletesebben és árnyaltabban gondolkodott, mint azt ma vélnénk. A korosodó férfi, az ötvenes évei végén járó Pálffy Pál a lovaglásra való lovától azt várta, hogy „jo iaro jambor erkölczű vastag paripa... s ki nem rettegő s magam ala valo volna” legyen.⁴³

Az utazás ideje szintén hordozott szimbolikus jelentéstartalmat. Amikor Esterházy Miklós nádor „csak posta módon mint egy 20 vagy 25 lóval és három szekérrel ‘érkezett’, s az Érsek házánál akar ... szállani”⁴⁴ nyilvánvaló, hogy nem a nádor megjelenése az elsődleges, hanem az a tárgyalás, amit az érseki rezidencián fog folytatni. Kísérete csak a biztonságot szolgálta, minden külsőség nélkül. A hosszas előkészítéssel megtervezett, lassú és elhúzódó utazások, a nagy és népes kíséretet felvonultató utasok szándéka egyértelműen személyük és hivataluk rangjának demonstrálása. Jól érzékelhető és nyilvánvaló üzenet az ilyen utazás a reprezentáció nyelvén.

A kor másik statusszimbólumává a kastélyok és a körülöttük kialakított kertek váltak. A magyar főurak a birodalmi arisztokraták vállalkozásaival párhuzamosan a XVII. század első felétől kezdve sorra alakították át a kastélyaikat, vidéki udvaraikat. Pálffy Pál, aki 1630-tól a pozsonyi királyi vár átépítését irányította, az építkezésen dolgozó mestereket saját pozsonyi palotája és vidéki kastélyai átépítésére is felfogadta. Az Esterházyak, Nádasdyak, Batthyányak, Pálffyak építkezésein ugyanazok az udvari mesterek dolgoztak, mint a császári és birodalmi előkelők megrendelésein. Így Philiberto Lucchese, az olasz származású császári építész, aki a bécsi Burg Lipót szárnyát tervezte, aki az Abensberg, a Rottal családnak dolgozott, korábban, az 1640-es években Bajmócon és Vöröskőn, ill. Rohoncon és Borostyánkőn a Pálffyak és Batthyányak megbízását is elvállalta. „Szinten hogi ezen leveletem irnam nallam volt az Filiberto, ki kgdhez megien, recommendalom kgk” – írta 1644 júliusában Pálffy Batthyánnak.⁴⁵ Carpofo Tencala vagy Carlo Martino Carlone szintén egymást felváltva teljesítettek osztrák és magyar főúri megrendeléseket.⁴⁶ Elias Widemann, neves francia festők és rézmetszők – Philippe de Champaigne, Robert Nanteuil – kortársa a császári család megrendeléseire ugyanúgy dolgozott, mint magyar főurakéra. Híres sorozatát a pozsonyi országgyűlés ülésszakában készítette el az összegyűlt mágánasokról, főpapokról, vármegyei követelekről, városi képviselőlekről és végvári kapitányokrol.

A kastélybelsöket képelel és gobleinelel díszítették. A kaputányi várban, Wesselényi nádor udvarában perzsa és török szönyegek borították a falakat. Termeikbe a nádori házaspár 32 festményt vásárolt, amelyek árát a család ökörkereskedelemből származó nyeresége fedezte.⁴⁷ A kárpitokat és képeket Bécsben vásárolták külföldi mesterek munkái közül. Ábrázolásaikon az antikvítás szimbólumai, ökori történetírók históriái elevenedtek meg. A képek és jelenetek a korabeli műveltség és gondolkodás tükrözöi voltak, a kulturális szintek és a főúri udvarok kulturális igényének hí mutatói. Mivel a magyar főúri udvarokban foglalkoztatott mesterek a korabeli Európa neves művészei voltak, az udvarokban, köztük a főméltóságviselő rezidenciáin látott képi világ, a gobleineken feldolgozott történelmi témák gondolatvilága azonos volt más európai udvarokéval.

Korszakunk főúri rezidenciáin mindenütt megjelentek az ösgalériák, az arcképsorozatok. A festmények, mint egy egykorú kiállítás darabjai, kidolgozott program szerint szóltak a család történetéről, a megrendelő és az udvar művészeti igényeiről.⁴⁸ A galériák portréi között egyre gyakrabban tűntek fel a hivatali arcképek. Az ösök és az új családtagok hivatali rangjelükkel, kitüntetéseikkel jelentek meg, címeiket, birtokaikat körfeliratokon jeleztek. Pálffy Pál nádor portréin soha nem felejtette el lefestetni a spanyol királytól kapott aranygyapjas rangjelét, a nyakában hordott aranybáránymát kéztartásával külön hangsúlyozta. Hasonló

szándékról tanúskodik Esterházy Pál nádor és Thököly Éva családfája, amely úgy készült, hogy a két familia ősi eredete, kiterjedt birtokaik és gazdagságuk mellett a nádor és az európai uralkodók, hercegek kapcsolatát is rögzítette.⁴⁹

Az udvarok korszakunkban az emléktárgyak, műkincsek gyűjtői, ill. ilyen művészi alkotások megrendelői voltak. A koraújkori reprezentációban átértékelődött az a középkori ereklyekultusz, amely a vallási ereklyék szűk körére vonatkozott. Immár a műtárgyak és emléktárgyak tágabb értelemben vett körét ölelte föl, órák, kardok, ékszerek és az asztali étkezés díszedényei kaptak új szerepet. Wesselényi Ferenc, akit 1655-ben nádorra választása készületlenül ért, a nádori bankettra az érsektől kérte vissza a család asztali ezüstjét. Néhány évvel korábban ugyanis kölcsönt vettek fel az érsektől, és a készletet zálogba átadták. A megállapodásban Lippay György megígérte, hogy szükség esetén Wesselényi elkérheti az ezüstkészletet. Nádorra választása olyan alkalom volt, amikor csak a családi ezüstművel fogadhatott rangjához méltóan vendégeket.⁵⁰

A Pálffyok vöröskői várában régiségtárat és fegyvertárat rendeztek be, görög és antik kincsekből és utánzatokból. Az utóbbi legbecsesebb darabja egy elefántcsont markolatú, ezüsttel díszített hüvelyű török szablya volt. Lapján török fejbábrázolás és felirat hirdette gazdája méltóságát. A kardot Pálffy Miklós a tizenöt éves háborúban zsákmányolta, aki a győri győzelemért egy ezer arany súlyú dízszerleget kapott ajándékba a bécsi udvartól. A győzelmi serleget szintén Vöröskőn őrizte a család.⁵¹ 1621-ben azonban hosszú útra indult a serleg.

Pálffy István újvári kapitány július 3-án Bethlen Gábor fejedelem ellen védekezve az erdélyiek fogságába esett. Kiszabadítására anyja, Fugger Mária tízezer forint készpénzt és a családi ékszerek, kincsek egy részét ajánlotta fel Bethlennek. A váltságdíjak között Pálffy Miklós győzelmi serlegét is átadták. A serleggel később Bethlen diplomáciaja a török Portának kedveskedett. Az ajándék kiválasztása a fejedelem kitűnő diplomáciai érzékét dicséri, hiszen jól tudta, hogy Győr, a háború legsúlyosabb török katonai veresége mennyire érzékeny seb a Portán. A serleg odaajándékozása elégtétel és gyógyír lehet számukra. A serleget a szultán a II. Ferdinánddal kötött béke alkalmából visszaajándékozta az udvarnak. Bécs pedig Pálffy Miklós fiának, Pálnak adta tovább. Így került vissza Vöröskőre a serleg, amelynek vándorlása a XVII. századi magyar történelem állandó változásainak remek képletes példája, és hitelesen szól a korabeli műtárgyak reprezentatív értékéről.⁵²

Az átépített, megújult külsejű barokkos kastélyok környezetére legalább akkora hangsúlyt fektettek, mint a kastélybelsőkre. Esterházy Pál nádorsága idején metszetsorozatot rendelt a familia valamennyi kastélyáról.⁵³ A kismartoni, lakompaki, galántai, keresztúri kastélykertek gondosan megtervezett és kialakított vonalai nem hiányozhattak egyik képről sem. Pálffy Pál nádor pozsonyi kertjének filagóriás fája egyben a város szimbóluma lett. A korabeli látképeken támpontul szolgált a messze kiemelkedő korona, amelyet több kortárs utazó és festő is megörökített. Esterházy Pál nádor párizsi kertjébe rendelt szobrainak listáján végigtekintve megállapítható, hogy a tematika a kárpitok és gobleinek képeihez hasonló programot hordozott.

A kertek a szórakozás és időtöltés igényén túl a reprezentáció szolgálatában álltak. A főúri díszkertek virágok és egzotikus növények, gyümölcsök ragyogó látványával, szobrok, kapuk, szökőkutak, műbarlangok és labirintusok épít-

ményeivel nyújtottak többet a látogatóknak. Az ilyen rendszerű díszkertek között az esztergomi érsekek pozsonyi reprezentatív kertje nemcsak Magyarországon, hanem Európa szerte rangot és elismerést vívott ki magának, a primáskert virágai a korabeli kertészeti irodalom iskolapéldái voltak.⁵⁴

A kert és a kertészkedés a gondozók műveltségének fokmérője volt, az ápolt kert a jó és gondos gazdát dicsérte. Az ilyen gazda a kor gondolkodásában nemcsak kertjének, hanem hivatalának és az országnak is jó gazdája lehetett. Az országos reprezentációban a nádorok kertjét Pozsonyban alakították ki. A nádorkert fenntartására, mint hivatalos állami reprezentációra, Wesselényi nádor a Kamarával közösen teremtette elő a költségeket az országgyűlési rendek határozott magatartását is maga mögött tudva.⁵⁵

Az országos reprezentáció tetemes anyagi áldozatot követelt a nádoroktól, vagyonukat, gazdaságukat jelentősen megterhelte. Mégis energiát és pénzt nem kímélve dolgoztak rajta. Tudták és elismerték hivatali reprezentációjuk fontosságát, amely nem öncélú, nem személyes presztizsük emelésére szolgált. A megbízatás velejárója, a nádorság követelménye volt ez a reprezentáció.

„It leven nálunk Groff Forgach Adam és Pálffy Mikls Urmék eő kglmek... az Fársángot it mulattyák velünk.” – írta Pálffy Pál nádor barátjának 1652 februárjában.⁵⁶ A nádori rezidenciákon azonban nemcsak rokon és baráti főurak vendégeskedtek, nemcsak az országos politikát irányító elit gyűlt itt időnként egybe. Thurzó György nádor Semptén és Biccsén pompás udvarokat rendezett be, pozsonyi háza, az ún. „weiter hof” egyszerre volt társasági és politikai központ a magyar protestáns főurak és az osztrák protestánsok képviselői számára.⁵⁷

1633-ban a bécsi spanyol követségről távozó gróf Ossona állandó követ levelben búcsúzott el a magyar nádortól, Esterházy Miklóstól. A helyére kinevezett új diplomata, gróf Onate, a spanyol király személyes megbízottja pedig bemutatkozó levelében vette fel a kapcsolatot a magyar palatinussal.⁵⁸ 1642 augusztusában a nádori udvar két fiatal herceget látott vendégül. IV. Ulászló lengyel király öccse, János Kázmér és a neuburgi herceg, Fülöp Vilmos érkezett a palatinushoz.⁵⁹

Az Esterházy-család kismartoni udvarát Miklós nádor a korabeli rezidenciális zenekultúra otthonává tette. Zenekara, majd a század végén fia, Pál nádor zenekara és zenészei országos hírűek, sőt a határokon túl is ismertek voltak. Thurzó Szaniszló kis létszámú, egy hegedűsből, egy trombitásból, egy lantosból és egy virginásból álló zenekarához képest nádori utódai valóban udvari zenekart és kórust szerveztek.⁶⁰

1652-ben Pálffy nádor a bécsi spanyol követ, Castel Rodrigo márki társaságában érkezett pozsonyi palotájába: „mys másnap, a spanyol követtel onnéd megh indulván, tegnap ebéd előtt érkezűnk ide Posonba...”⁶¹ Ugyanabba a pozsonyi házba, ahol néhány esztendővel korábban, 1646 tavaszán a francia Guebriant márkinét és kíséretét látta vendégül. A francia hölgy Lengyelországból visszaindulva töltött néhány napot Magyarországon.⁶²

Az önálló állami központ nélkül maradt királyi Magyarország történelmi vállalkozása volt a nádori udvar és a nádori reprezentáció ilyen szintű megteremtése. A követeket küldő és európai vendégeket fogadó nádori udvar és a nádori politika nem engedhette meg, hogy értékrendszere és mentalitása eltérjen attól a környezettől, amelyben élt. A magyar főméltóságviselők felkészültségének, poli-

tikai kultúrájának és felelősségérzetének bizonyosága az, hogy az állandósuló harcok, a gazdasági és politikai problémák közepette is kialakította a maga európai normákhoz igazodó, a jövő felé forduló reprezentációját.

Jegyzetek

1. Bartoniek Emma: A magyar királykoronázások története. Bp. 1987. 141–143.
2. Uo. 148.
3. A kérdésről legújabban: R. Várkonyi Ágnes: A rejtőzködő Murányi Vénusz Bp. 1987.
4. Az udvarok és az udvari kultúra kérdésének korszakunkban széleskörű nemzetközi irodalma van. Alapvető Norbert Elias: A civilizáció folyamata Bp. 1988. Újabban Robert Muchembled: Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XV–XVIII. siècles) Paris, 1978. A kérdés részletes irodalmi áttekintését adja Klaniczay Gábor: A történeti antropológia tárgya, módszerei és első eredményei In. Történeti antropológia – tanulmánykötet Bp. 1984. szerk. Hofer Tamás.
5. Lásd. Magyar reneszánsz udvari kultúra Bp. 1987. szerk. R. Várkonyi Ágnes.
6. Lásd. RE. J. W. Evans: Rudolf II. and his World. A Study in Intellectual History Oxford, 1973.
7. Jedlicska Pál: Eredeti részletek a gróf Pálffy család okmánytárához 1401–1653 Bp. 1910. 37.
8. A naplót kiadta: Szilasi László. Vitéz-e vagy ájtatos? In. Peregrinatio Hungarorum 3. Szeged, 1989. A kiadás kritikája: Várkonyi Gábor BUKSZ Bp. 1991. Tavasz 116–118.
9. OL P 1314 Batthyány lt. No. 35241. Pálffy Pál Batthyány Ádámnak, 1636. dec. 2., Bécs: „Az mi illeti az Ratisbonai utat im én szintén induló félben vagyok, cancellarius Uram pedig immár el ment, csak ezelőtt két órával...”
10. Jedlicska, Bp. 1910. 174–175. Pálffy Istvánhoz, 1636. dec. 2., Bécs, valamint 1636. dec. 22., Regensburg: „..... Mindannyi választó fejedelem minden nehézség nélkül ma választá császárra a mi királyunkat. Nem tudom leírni mily szépen és fenségesen folyt le a választás. A koronázásnak e hó 29 kellene lenni.”
11. Deák Farkas: Egy magyar főúr a XVII. században Gr. Csáky István életrajza Bp. 1883. 127.
12. OL E 168 Aszalai István iratai 2 cs. 1. tétel; Rohonczy István levelei Aszalay Istvánnak 1636. aug. 12–nov. 26-ig.
13. Az útinaplót (Itinerarium in Germaniam, 1653.) 1988-ben Horn Ildikó fedezte fel az Országos Levéltár Esterházy-család levéltárában. A napló kiadása folyamatban van. Lásd még: Horn Ildikó: Esterházy Pál Itinerarium in Germaniam, 1653. Sic itur ad astra, Bp. 1989/2–3. 21–49.
14. Horn Ildikó: Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam, 1653. Sic itur ad Astra 1989/2–3. sz. 21–49.
15. Kiadta Szilasi, Szeged 1989. 45.
16. Az udvari méltóságok szerepéről a kormányzati szférába való átkerüléshez a XV. században lásd. Fügedi Erik: A XV. századi magyar arisztokrácia mobilitása In. Történeti Statistikai Füzetek Bp. 1967. II. feje.
17. Lásd. Klaniczay Tibor: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában, Az erdélyi udvar a XVI. század végén. In. Klaniczay T.: Pallas magyar ivadéka Bp. 1985.
18. Péter Katalin: Magyar romlásnak századában Bp. 1975., valamint: S. Lauter Éva: Pálffy Pál nádor levelei elé In. RMTF I. 1989. 21–25.

19. Az eseményekről Jerzy Ballaban, IV. Ulászló lengyel király követének naplója tákékoztat. A napló eredetijét Krakkóban, a Lengyel Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzik. A forrást magyar nyelven Várkonyi Gábor adta ki: Régi Magyar Történelmi források II. Bp. 1990.
20. Pálffy Pál Batthyány Borbálához, 1649. október 3., Bajmócz In: Pálffy Pál nádor levelei 1644–1653. Régi Magyar Történelmi Források (RMTF) I. Bp. 1989. 104–105. Kiadta: S. Lauter Éva
21. Szilágyi Sándor: Illésházy István török levelezése 1607–1609. TT. 1879. 63–95; Fekete Lajos: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy, 1606–1654. Bp. 1932. Pálffy István, újvári kapitány levelezése; 1642. Mustar váci janicsár basa Pálffy Istvánhoz, Visegrád; 1643. márc. 5., Hanil, esztergomi bég Pálffy Istvánhoz; Jedlicska, Bp. 1910. 2364, 367.; 1652. júl. 25., Buda Murad pasa Pálffy Pál nádorhoz; RMTF. I. Bp. 1989. 164–166.
22. Lásd: Ipolyi Arnold: Rimay János államiratai és levelezése Bp, 1887., valamint Salamon Ferenc: Két magyar diplomata a XVII. századból Bp. 1884.
23. Majláth Béla: Az 1642-ik évi szőnyi békekötés története Bp. 1885. 29–52.
24. A követ kinevezéséről Hajnal István: Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka Bp. 1930. 362–363.
25. Bíró Vencel: Erdély követei a Portán Kolozsvár, 1921.
26. Romanin, S: Storia documentata di Venezia. Venezia, 1853. IV. 421–423. idézi: Jászai Magda Velence és Magyarország Budapest, 1990. 263–265.
27. Csáky követségéről lásd. Pálffy Pál Batthyány Ádámhoz, 1644. júl. 14. Stomfa RMTF I. 1989. 40.; Hiller István: Csáky István lengyel követjárása 1644-ben. Történelmi Szemle, megjelenés előtt.
28. Hosszutóthy László Lippay Györgyhöz, 1645. jún. 7. Varsó OL W 437 Ungarische Akten fol. 174.
29. Pálffy Pál Esterházy Lászlóhoz, 1650. szept. 18., Stomfa OL P 124 Esterházy lt. Missilis No. 966, valamint lásd. S. Lauter Éva: Pálffy Pál nádor levelei elé in: RMTF I. 1989. 25.
30. Az adatot Horn Ildikó bocsátotta rendelkezésemre, segítségét ezúton is köszönöm. Horn Ildikó: Rákóczi László pályája 1633–1664 (Bölcsészdoktori disszertáció, kézirat) Bp. 1989. 18–19.
31. Bartoniek, Bp. 1987. 140.
32. Uo. 143.
33. A választás módját az 1608-as koronázás előtti törvények rögzítették. CIH. 1608.
34. A nádorválasztás rendjének leírása a választási forgatókönyvek alapján készült. „Modus observandus in Electione Palatini” OL P 108 Esterházy lt. Rep. 98. fasc. C. No. 367. „Az Nádor Ispanyak választásában megtartandó mód” XVIII. századi leírás, SSUA Bratislava Archiv rodu Pálffy Arm. VII. Lad. 4. fasc. 2. No.34.
35. Bartoniek, Bp. 1987. 147.
36. Esterházy Miklós tervezetei az Esterházy-ezred felállítására. OL P 108 Esterházy lt. Rep. 78. 509. cs. A. 1–35., B. 36. Mikrofilm No. 17520.
37. R. Várkonyi Ágnes, Bp. 1987. 114.
38. Rákóczi László naplója kiadta: Horn Ildikó Bp. 1990. 137.
39. Pálffy Pál Pálffy Istvánhoz, 1641. jan. 20., Bécs; „Mi a lovat illeti, én Welsze lótanítótól, ki Linzben lakik egyébiránt vettem volt, kihez hasonlót bizony tudom, ha ezer aranyat is adtna Kgd, nem talál, mert eztet is csak csodára tartották ottan. Flandriai ló, mind azáltal Kgd, kedve mivel tartja írok Linzbe neki, ha tud valahol olyan lovat, meg nem tagadja

tudom. Én nálam nem igen kövér volt, de igen ösztövé sem vala, de ha Kgd, jobban tartatja elhittem meghízik. Farkát pedig studio elmetszettem, mivel kicsiny szekérben akartam járattni.” Jedlicska, Bp. 1910. 269.

40. Jedlicska, Bp. 1910. 340.
41. Uo. 329.
42. Uo. 349.
43. RMTF I. Bp. 1989. 66.
44. Jedlicska, Bp. 1910. 357.
45. RMTF I. Bp. 1989. 43.
46. Az építészetről és a főúri barokk építkezésekről ld. Magyarországi reneszánsz és barokk Bp. 1975. Galavics Géza és Garas Klára tanulmányait, valamint: Galavics Géza: A barokk kezdetei. In: A művészet története Magyarországon Bp. 1983. 215–240.
47. R. Várkonyi Ágnes, Bp. 1987. 114.
48. Lásd. Galavics Géza: Barokk családfák és genealógiák. In: Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Arcképcsarnokból Bp. 1988. 22–26. A Magyar Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria kiállítása, katalógus szerk. Buzási Enikő.
49. Galavics Géza: A mecenás Esterházy Pál, Művészettörténeti Értesítő Bp. 1991. 136–161.
50. R. Várkonyi Ágnes, Bp. 1987. 120.
51. Bárányiné Obschall Magda: Pálffy Miklós serlege a Magyar Történelmi Múzeumban. Magyar Művészet, 1936. 282–285. F. Vattai Erzsébet: Pálffy Miklós győzelmi serlege. Művészet, 1966 V. sz. 3–6.
52. Özvegy Pálffy Miklósné, Fugger Mária által István fia szabadulásáért kiadott drágaságok, 1621. nov. 5. és Pálffy István szabadulásáért Bethlen Gábornak által adott arany és ezüst mívек becslevele, 1621. Kiadta: Radvánszky Béla: Magyar családélet és háztartás I–III. Bp. 1879. II. 233–236. Történetét összefoglalta Galavics Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Bp. 1986. 142.
53. A sorozatot illusztrációként használta Bubics Zsigmond–Merényi Lajos: Herceg Esterházy Pál nádor, 1635–1713, Bp. 1895.
54. Lippai János: Pósoni kert részletek. In: Surányi Dezső: Magyar biokertek a XVII. században, Bp. 1987. 13–106. A kert példaként szerepelt a korabeli kertészeti irodalomban: lásd. Laurenberg: Horticultura 1632.
55. OL E 205 Acta Cameralia 34. cs. 117. tétel. A nádori kert iratai 1664–1682.
56. RMTF I. Bp. 1989. 147.
57. Ila Bálint: A Thurzó levéltár protestáns egyháztörténeti iratai, Bp. 1934. VIII. 321.; Kocsis József: Denniky Juraja a Imricha Thurzo. Slovenska Archivistika 1967. 107–116.; Thurzó György levele, amelyben a Wittenbergben tanulónak pénzt ajánl; Új Magyar Múzeum 1853. I. 316.
58. Hiller István: Európai protokoll és magyar politika. Sic itur ad astra, Bp. 1989. 2–3. 5–21.
59. Uo. 14.
60. Hárich János: Esterházy Miklós nádor udvari zenekara, Muzsika, 1929. 23–26., 54., 56., 59–61. uő. Esterházy Miklós és Pál kismartoni udvari zenekara, Magyar Muzsika 1935. 22–32..
61. RMTF I. Bp. 1989. 152.
62. Idézi R. Várkonyi Ágnes, Bp. 1987. 54–57.

*S. Lauter Éva: Palatinische Representation
im 17. Jahrhundert*

Das Erschaffen des palatinischen Hofes und der palatinischen Representation vom europäischen Niveau im 17. Jahrhundert war eine historisches Unternehmen des ohne selbstständiges staatliches Zentrum gebliebenen königlichen Ungarns, das die Bereitschaft, die politische Kultur und das Verantwortungsgefühl der ungarischen Hochwürdenträger bewies. Der Aufsatz legt die europäischen Einflüsse dar, die als Muster der hochadeligen Representation diente; die Zereemonie der deutschen Kaiserwahl, an der auch zahlreiche ungarische Delegation teilnahm, das höfische Leben in Wien, die Hofhaltung des siebenbürgischen fürstlichen Hofes und der türkischen Pforte. Der Palatin war der erste Würdenträger, das betonten auch seine Äußere, die Kleidung seines Geleits, seine Equipage, seine Pferde. Das andere wichtige Element der Representation war das Schloss und der um dies ausgebildete Garten, es erschienen die Galerien und Kunstschatzsammlungen der Aristokraten und die höfischen Kapellen.

HILLER ISTVÁN

AZ AJÁNDÉKOZÁS ESTERHÁZY MIKLÓS NÁDOR POLITIKAI GYAKORLATÁBAN

1625 őszén a bécsi követségeken Sopronra figyeltek. A Szentszék, Spanyolország, Velence, Toscana diplomatái a magyar országgyűlés híreit várták, s hétről hétre készítették részletes jelentéseiket. Caraffa bíboros Rómába, Ossona gróf Madridba, Padavin követ Velencébe, Giovanni Altoviti Firenzébe küldte beszámolóit a diétáról, s annak kiemelkedő eseményéről, a nádorválasztásról.¹

A tudósítások szerint Őfelsége s az ország általános meglepődésére a rendek a 43 éves Esterházy Miklóst választották Magyarország palatinusává. Esterházy ismert volt remek szervezőkészségéről, tudatosságáról, két házasságával már korábban jelentős birtokok kerültek kezére, de tekintélye nemzetközileg nem vetekedhetett a Báthoryak, Batthyányak, vagy éppen Bethlen, más oldalról a Harrachok, Eggenbergok, Schwarzenbergok tekintélyével.

Az új nádor tisztán látta a királyi Magyarország helyzetét az 1606-os zsitvatoroki békét követő időszakban. Világos volt számára, hogy a császár, s a legfontosabb Habsburg döntéshozó testület, a Titkos Tanács minden energiáját a harmincéves háború nyugati katonai és politikai eseményei kötik le, s érdemben majdhogynem képtelenek foglalkozni Magyarország problémáival. A keleti politikát, a határvédelmet, a törökkel folytatott diplomáciát a Haditanács irányította és koordinálta. Ennek megfelelően – bár a hierarchia szerint nem – a valóságban mégis a Haditanács volt a magyar nádor számára a legfontosabb intézmény Bécsben.²

I. Rambaldo Collaltoval,³ a Haditanács 1624–30 közötti elnökével Esterházy szinte mindennapos kapcsolatban állott. 1625 tavaszán, nádorrá választása előtt, Collalto megbízatásából tárgyalt a Habsburg delegáció tagjaként a törökkel Szógyénnél. Neki írta a békekötésről szóló jelentéseket, s szinte mindenről beszámolt, ami Bethlen Erdélyében történt.⁴

Az információáramlás kétoldalú volt. Esterházy nemcsak a hozzá beérkező hírekről tudósította a Hofkriegsratsprásidentet, hanem igényelte – s ezt gyakran megfogalmazta leveleiben, beadványaiban – a Birodalomból származó katonai-politikai híradásokat is. A mantovai születésű s ideje jórészt morvaországi – pírinitzi birtokán töltő Collalto gróf egyáltalán nem zárkózott el a kérések elől, s rendszeresen adott tájékoztatást az aktuális hadihelyzetről, a továbblépés lehetőségeiről, s a bécsi politika reményeiről.

Esterházy érezte Collalto bizalmát és pártfogását, s a precíz, pontos politikai hírek mellett sohasem feledkezett meg a Haditanács elnökének szóló ajándékokról sem. „Intézkedtem, hogy szedjenek gombát, s amit összeszedtek, elküldöm Méltóságodnak.”⁵ Mászor tököt, dinnyét küldött a nádor, s nem felejtette el megjegyezni: „Küldtem bort is, hogy a dinnyét leöblíthesse vele Méltóságod.”⁶ –

s még be sem fejezhette a levelet a gombákról, amikor megérkezett a futár, s a nádor ugyanazon a lapon, amelyen értesítette Collaltot az ajándékokról, közölte, hogy az erdélyi fejedelem 14 000 lovassal és 6000 gyalogossal megindítja támadását a királyi Magyarország ellen.⁷

1627-ben, két évvel megválasztása után Esterházy már nem egyszerű delegációtagként, hanem a Haditanács elnökének tudtával és beleegyezésével – gyakorlatilag a szőnyi békekötés Habsburg küldöttségének vezetőjeként irányította a megbeszéléseket. A nádor emberei készítették elő az érdemi tárgyalásokat a törökkel, többízben jártak Budán a technikai részletek tisztázása érdekében, ők látták el a futárszolgálatot, jelentéseiket Esterházynak küldték, akinek így a békekötés minden fejleményéről folyamatosan pontos információi voltak.⁸ Az eredmény, az 1627 szeptemberi megegyezés, a zsitvatoroki béke megújítása, úgy Magyarországon, mint a Hofburgban komolyan növelte a palatinus ismertségét s elismertségét.

II. A birodalmi s a nemzetközi politika alaposabb ismeretéhez azonban a nádornak szélesebb információs bázisra volt szüksége. Rendszeres kapcsolatot igyekezett kiépíteni a Bécsben levő állandó követségekkel, a spanyol, velencei, firenzei diplomáttal, a pápai nunciussal. Megpróbált folyamatosan tájékozódni az európai katonai-politikai események minden lényeges mozzanatáról.

A császárvárosban dolgozó követségek közül a Habsburg politikára a spanyol gyakorolta a legnagyobb befolyást. Kontinensszerte ismert politikusok képviselték az Escorial elképzeléseit, s a legfontosabb spanyol politikai döntéshozó testület, a Consejo de Estado pénzt és energiát nem kímélve kívánta e terveket megvalósítani.⁹ A teljhatalmú első miniszter a Conde Duque, Olivarez gróf meghatározó fontosságúnak tartotta, hogy a két Habsburg ág, Bécs és Madrid összehangolja elgondolásait, s hogy Spanyolország folyamatosan jelentős hatással legyen II. Ferdinándra és környezetére.¹⁰ Onate gróf, majd Ossona gróf és Castaneda márki állandó követek rendszeres jelentésekben számoltak be a Habsburg birodalom helyzetéről, név szerint közölve azokat a politikusokat, akik Madrid számára különösen fontosak voltak. Tekintélyek egész sora részesült spanyol évdíjban, ami a madridi célok következetes képviseléséért járt, s birodalmi tallérok ezreit jelentette. Dietrichstein bíboros, Olmütz érseke és Morvaország helytartója évi 10 000 tallért kapott, Pázmány Péter 6000 tallérban részesült,¹¹ míg a Magyar Kamara elnökének rendes fizetése hozzávetőleg 1000 tallér volt évente, a konstantinápolyi tolmács pedig alig több, mint 300 tallérért dolgozott – s többnyire ezt sem kapta meg.¹² Az Aranygyapjas rend, amelynek rendjelvényét szintén a spanyol király adományozta, egész Európában rendkívüli elismertségnek örvendett, s aki lovagja lett a szigorú keretszámmal működő rendnek, az előtt addig zárt kapuk nyíltak meg.

Esterházy Miklóssal 1626-ban közölte Ossana követ, hogy az előző évi országgyűlés után Fülöp király az Aranygyapjas rend lovagjává fogadta, ami természetesen azt is jelentette, hogy a bécsi spanyol követséggel már korábban is meglevő kapcsolata lényegesen szorosabbá és rendszerezettebbé vált. A spanyolok írtak a török-perzsa viszonyról, a németalföldi és az itáliai helyzetről, a francia–erdélyi tárgyalásokról,¹³ de a kontaktus nem korlátozódott kizárólag a politikai információk cseréjére: „Csodálatosak az idehozott lovak, nem marad más hátra, mint hálásan megköszönnöm Kegyelmednek, s szíves készséggel állok az Ön

rendelkezésére.”¹⁴ – írta 1634-ben Inigo Velez de Guevara, Onate prófja Bécsből. „Nagy örömmel vettem át Kegyelmed arcképét, amelyet mindig megkülönböztetett tisztelettel és megbecsüléssel fogok őrizni. Saját portrémát elküldöm Méltóságodnak, hogy a nagy barát s a hűséges alattvaló képmása egymással szemben legyen. Kérem hát Kegyelmedet, ígérje meg, hogy a képnek helyet juttat palotájában.”¹⁵ – fogalmazott Castaneda márkí 1640-ben, s a példák bizonyítják, hogy az egymást váltó spanyol követek és a nádor között rendkívül jó viszony alakult ki, s az ajándékozás szervesen beépült az együttműködés egészébe.

III. 1636-ban Sir Thomas Howard, Arundel earlje I. Károly angol király követeként fontos diplomáciai ügyben érkezett Regensburgba.¹⁶ A tárgyalások Pfalz helyzetéről folytak, s a követ Regensburg után Linzbe, majd Bécsbe is ellátogatott. Európában Arundelt nemcsak diplomataként, hanem hozzáértő műgyűjtőként is ismerték, akinek megbízottjai Itáliától Németalföldre figyelték az értékes műalkotásokat. Bécsben Mária Anna magyar királyné pompás udvari ünnepségen fogadta Arundelt, aki Károly király üdvözlét és ajándékait hozta az angol uralkodó egykori kiszemelt menyasszonyának, a spanyol király testvérének, aki Madrid politikájának változásával a magyar király felesége lett.

Az Esterházy kincstár egyik legféltettebb kincse az ún. griffes címertartó. A műtárgyon egy smaragddal és türkizzel díszített griff pajzsot tart, amelyre a Stuart királyok címerét vészték fel. Erről az igazi remekműről egy 1693-ban készült inventárium a következőket írja: „Patás griff hárfát tartó szírénnel, ... amely Károlyé, Anglia egykori királyáé volt Anno 1638.”¹⁷ Az Esterházy Miklós értékei között számontartott tárgy tehát azidőtájt kerülhetett a nádor birtokába, amikor az ismert műgyűjtő és diplomata Arundel, diplomáciai követségben végiglátogatta a Német-Római Birodalmat, s külön audiencián járt a magyar királynénál. Diplomáciai körútja egyébként komoly lendületet adott Bécs és London kapcsolatának. Hazatérte után többször érkeztek még megbízottak Angliából, a forradalom kitörése azonban megtörte a folyamatot. Mindamelllett bizonyosra vehető, hogy a magyar nádor nemzetközi hírnevének növekedése, a Habsburg–angol kapcsolatok élénkülése az 1630-as évek második felében, s az angol királyi címerrel díszített műtárgy Magyarországra kerülése között közvetlen kapcsolat van. Esterházyról tudtak Angliában, Sir Thomas Roe konstantinápolyi követ már 1625-ben felhívta rá az angol diplomácia figyelmét,¹⁸ s a regensburgi birodalmi gyűlésen 1636–37-ben, ahol egy ideig Arundel is jelen volt, Esterházy István, a nádor fia képviselte Esterházy Miklóst.¹⁹ A griffes címertartó diplomáciai ajándékként eltér a korábbi példáktól, hiszen nem egy korábbi konkrét együttműködés eredményeként jelenik meg, hanem olyan ajándékként, amely már a palatinus külföldi ismertségének szólt.

IV. Esterházy nádorságának húsz éve alatt a család legfényesebb ünnepsége egyértelműen a nádor leányának, Juliannának házasságkötése volt.²⁰ Az 1644-es esküvő persze jócskán túlmutatott a családi kereteken, hiszen mindenki tudta, hogy a belföldi s a külföldi vendégek részvételével megrendezett ünnepély politikai aktus is egyben. Tekintélyes kérők sora bizonyította, hogy az 1640-es évek közepén úgy anyagi, mint erkölcsi értelemben komoly előnyt jelentett Esterházy Miklós vejének lenni. Esterházy Pál egy későbbi leírása szerint a költő és politikus Zrínyi Miklós, s János Kázmér lengyel herceg is szeretne volna feleségül venni a nádor leányát.²¹ Julianna férje azonban Nádasdy Ferenc lett, akinek hatalmas

birtokai részben szomszédosak voltak az Esterházy birtokokkal, így ezzel a házassággal óriási vagyon került közös igazgatás alá. Az esküvő külsőségeiben is láttatta ezt az országos jelentőségű döntést. Nyilvánvaló politikai együttműködésről volt szó, amely Esterházy több évtizedes szervezőmunkájának fontos állomását is jelentette.

A nádor körül már az 1620-as évek végétől szerveződött egy tehetséges, ambíciózus középnemesekből, majd a 30-as évek második felétől fiatal arisztokratákból álló politikai kör, amely az országos kérdések megvitatására, s lehetőség szerinti megoldására törekedett. Nádasdy Ferenc ekkor, ezzel az esküvővel csatlakozott jelképesen is az Esterházy-körhöz, amelyben már ott találta Csáky Istvánt és Lászlót, Wesselényi Ferencet, Révay Lászlót, Barkóczy Lászlót, Hosszútóthyt Györgyöt, Tar Mihályt s másokat, akik végülis az elkövetkező évtizedek politikai vezető gárdáját alkották.²² Külön jelentőséget kölcsönzött az esküvőnek, hogy szinte pontosan egy évvel korábban, Gyulafehérvárott hasonlóan pompás menyegyzőt tartottak. Az erdélyi fejedelem fia, ifjabb Rákóczi György vette feleségül Báthory Zsófiát,²³ s a két név legalább olyan jól csengett a fülekben, mint az Esterházy–Nádasdy párosé. Politikai erővonalak váltak tisztán láthatóvá, olyanok, amelyeket a felszín alatt nagyjából mindenki sejtett, de biztosan nem tudott. Az esküvők előtt merész feltételezésnek számított, hogy az erdélyi fejedelem fia katolikus leányt vesz el, ahogy az is valószínűtlennek tűnt, hogy a nádor egy olyan főnemesnek adja Julianna kezét, aki csak néhány hónappal az esküvő előtt (s vélhetően pontosan az esküvőért) hagyta el a protestáns vallást. Ilyen tekintetben azonban a politikai kérdések szemlátomást nem a vallási hovatartozás alapján dőlt el. Az Esterházy–Nádasdy házasságkötésre természetesen éppúgy odafigyelték Erdélyben, mint Bécsben, s külföldön is. A vendégek nászajándékai közül a lengyel követségé okozta a legnagyobb feltűnést. Lengyelország uralkodójával, IV. Ulászlóval a nádor hosszú évek óta szoros politikai kapcsolatot tartott, a háttértervekről éppúgy, mint a török politika dolgairól rendszeresen egyeztettek álláspontjaikat.²⁴ A király öccse és veje, János Kázmér és Fülöp Vilmos 1642-ben személyesen is tárgyalt Esterházyval ezekről a kérdésekről Kismartonban, akkor amikor a lengyel herceg – Esterházy Pál már említett feljegyzése szerint – „Kismartonban is eljött vala, azhol néném asszont megsejmlélvén, megszerette, s igen kicsinben is mult, hogy el nem vette.”²⁵ A nádor és a lengyel politikusok közötti kapcsolat a későbbiek során is folyamatos maradt. Varsóban világosan látták, hogy Esterházyval érdemes megvitatni és egyeztetni a Magyarországot és Lengyelországot összekapcsoló ügyeket, hiszen véleményének nemcsak Magyarországon tud érvényt szerezni, hanem határozottsága és következetessége a bécsi udvar döntéseit is nagyon befolyásolja.

Az Esterházy-kincstár talán legszebb, drágakövekkel díszített ún. násfás serlege a Wasa dinasztia címerét viseli. A XVII. század első felében készített műtárgy igen valószínű, hogy házassági ajándékként került az Esterházy család birtokába, s egy XVII. századvégi összeírás szerint János Kázmértól való.²⁶ A szoros politikai kapcsolat, a személyes látogatás, s a lengyel királyi családtól származó műremek szinte egyértelművé teszik, hogy a serleg Ulászló és János Kázmér különlegesen szép házassági ajándéka, amely legalább annyira szólt a nádor tevékenységének, mint Julianna szépségének.

A példák összevetése és elemzése többféle következtetésre ad lehetőséget.

Először is leszögezhető, hogy az ajándékozás iránya, s a megajándékozottak személye jól mutatja a nádor politikai pályájának egyes állomásait. Az 1620–30-as években Esterházy igen komoly figyelmet fordított bécsi kapcsolatainak ápolására, illetve bővítésére. Mindez érthető, ha arra gondolunk, hogy az 1608-as országgyűlés óta – hol az eredendő politikai nézetkülönbségek, s a kölcsönös gyanakvás, hol a palatinus korai halála miatt – egyetlen egy esetben sem alakult ki érdemi együttműködés a Hofburg és a legmagasabb magyar rendi tisztségviselő között. Esterházyban megbíztak Bécsben, pontosabban leginkább öbenne bíztak meg. A nádor azonban a bizalom megszerzésénél lényegesen többet kívánt elérni. Semmilyen értelemben sem volt híve a konspirációnak, s ellenezte Bethlen Gábor Habsburg politikáját. Amikor 1625-ben Széchy Györgyöt, az erdélyi fejedelem egyik legállhatatosabb magyarországi hívét örvül meggyilkolták, Esterházy így írt Collaltonak: „Széchy György esetéről tudok, úgy halt meg, ahogy élt, méltó az Úr ítélete, s tökéletesen meg vagyok róla győződve, hogy Isten példát akart ezzel állítani mások elé.”²⁷ Az ország előrehaladását a birodalmi és a magyar érdekek összeegyeztetésétől, a Hofburggal való közös munkától várta. Céljai eléréséhez pontosan el kellett igazodnia a Habsburg döntési mechanizmusban. Ez vezette a Hofkriegsrathoz, amely a magyar kérdéseket illetően – a már említett okok miatt – a legfontosabb helyet foglalta el a bécsi államgépezeten belül.

Első ránézésre mégis furcsának tűnhet, hogy a magyar nádor gombát, tököket, dinnyét vagy éppen bort vitet ajándékba a Haditanács elnökének. A kor szokásrendje szerint azonban ez egyáltalán nem volt meglepő. A török és magyar kertek jellegzetes ünnepe volt a dinnyeszüret, s a dinnyeévés remek alkalmat teremtett a „dinnyeborhoz”. Kedvelt és bevált ajándékozási forma volt a dinnye és a bor együtt, amit Collalton kívül sok előkelőség fogadott szívesen.²⁸ Másrésztől Esterházy nagyon jól ismerte a Haditanács elnökét. Tudta, hogy Rambaldo Collalto egyáltalán nem veti meg a finomságokat. Gerard Questenberg a Haditanács alelnöke, aki a Hofkriegsrat megbízásából rengeteget utazott, s intézte a gyakorlati teendőket, számos esetben tett jelentést felettesének a katonapolitikai ügyek mellett különböző területek ”bor-kérdéseiről” is.²⁹ Esterházy számára magától értetődő dolog volt tehát, hogy ilyen célokra is felhasználta birtokainak jó ízű terményeit és híresen finom borát. Véletlenül sem arról volt szó, hogy a nádor nem tudott vagy nem akart volna nagyobb értékű ajándékokat küldeni. Rambaldo Collaltonak azonban ezek voltak a legmegfelelőbb ajándékok. Személyre szabottak voltak, akárcsak a spanyol diplomatáknak küldött lovak, mégsem tekinthetők Esterházy magáncélból küldött ajándékainak.

A nádor, akit Ossona értesítése után majd három évvel, 1628 utolsó napján avattak az Aranygyapjas rend lovagjává, (néhány héttel a birodalom egyik legkiemelkedőbb diplomatája Schwarzenberg után, s egy hónappal Collalto előtt)³⁰ joggal várta el, hogy a spanyol követség megkülönböztetett figyelmet fordítson rá. Az arcképcsere Castanedával ettől függetlenül igen figyelemreméltó. Portrék kölcsönös ajándékozása ekkor még nemzetközileg is szokatlan eseménynek számított, s korai megjelenése a magyar politikai életben jóval túlmutat a palatinus személyes érdekrendszerén. A Bécsben kialakított kapcsolatok, a spanyol követ-séggel megteremtett együttműködés, az Aranygyapjas rend ugyanakkor egyértelműen jelzik azt a törekvést, amely Esterházy nádorsága első felének alapvető jellemvonása. Esterházy úgy gondolta, hogy a királyi Magyarország problémáit nem

lehet egyszerűen a magyarországi politizálás eszközeivel megoldani. Olyan kitekintésre, működő információs hálózatra, eleven kontaktusokra van szükség, amely lehetővé teszi az ország valós nemzetközi helyzetének megítélését, s ebből adódóan a helyes gyakorlati lépéseket. Mindezt a nádor úgy tudta megvalósítani, hogy közben egy pillanatra sem feledkezett meg saját és családja tekintélyének megalapozásáról. Ebben a megközelítésben az angol griffes címertartó és a lengyel násfás serleg már visszajelzés, a XVII. század igen érzékeny és kifinomult diplomáciájának reakciója. Jelzés, amely szerint Londontól Madridon át Varsóig Esterházyt azok közé a politikusok közé számították, akivel a kapcsolatteremtés és a kapcsolattartás kiemelkedően fontos feladat. Ebbe az egész kontinensre kiterjedő zárt információs láncba bekapcsolódni pedig gyakorlatilag annyit tett, mint bekerülni a háborúktól, pillanatnyi érdekazonosságtól és különbségektől teljesen függetlenül működő európai politikai elitbe.³¹

Lényegesnek tartom még megemlíteni, hogy az ajándékozás és a napi politika ilyen szoros összekapcsolódása nem valamiféle „Esterházy specialitás”. A XVII. századra a diplomáciai ajándék olyan kifinomult eleme lett a politikusok vagy éppen az államok egymás közötti érintkezésének, hogy már magáról az ajándéktárgyról következtetni lehetett az ajándékozó országára, hovatartozására.³² A magyar nádor politikai gyakorlatán keresztül éppen azt kívántam érzékeltetni, hogy Magyarországon ismerték s használták ezeket a formákat, technikákat, márcsak azért is, mert Európa legkülönbözőbb udvarai figyelemmel kísérték a magyarországi helyzetet.

Esterházy Miklós ifjúkoráról viszonylag keveset tudunk, halálhírére azonban Barberini bíboros Rómából, Miksa választófejedelem Münchenből, Dietrichstein herceg Salzburgból fejezte ki részvétét a családnak, Esterházy Lászlónak és Dánielnek.³³ A nádor politikai gyakorlatának lényege valósult meg ezzel. A – többek között ajándékok segítségével – kiépített kapcsolatok, úgy a család, mint a palatinus politikai követői számára átadhatóvá, örökölhetővé váltak. Esterházy gazdag hagyatékában valószínűleg ez volt a legértékesebb „darab”.

Jegyzetek

1. Carolo Caraffa: *Commentaria de Germania Sacra Restaurata Aversae* 1630. 210. Padavino jelentései; 1625. szept. 2., 16., 23., október 15., 22., 29., november 12., 19. in: Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetései történetéhez. Kiad. MIRCSE JÁNOS, szerk. Óváry Lipót Bp. 1886. 375–390. Giovanni Altoviti jelentései; 1625. szeptember 24., 30., október 1., 8., 29., november 5., 12. Archivio di Stato di Firenze, Mediceo 4376.
2. HILLER ISTVÁN: Politikai információk és diplomáciai döntések. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat Bp., 1991. (a továbbiakban – Thiller, 1991.) 23–24.
3. Rambaldo Collalto (Mantova 1570–Chur 1630) császári ezredes, haditanácsos, a Haditanács elnöke 1624–1630. 1630-ban tisztázatlan körülmények között halt meg.
4. Esterházy jelentései Collaltonak, Szőgyén, 1625 április 22., 24., Cseh és Szlovák Köztársaság, Morvaországi Tartományi Levéltár, Brno, Collalto lt. G. 169. c. 1779.
5. „Fungi ... commisi ut conquirantur et quos cunque habere potero Illustrissimae Dominationi Vestrae transmittam.” Esterházy Miklós Rambaldo Collaltonak Kismarton 1626.

- júl. 28. u.o. fol. 3. és „In conquerendis fingis, ut Illustrissimae Dominationi Vestrae gratificari potuisssem, sedulo laborari curavi.” Kismarton 1626. júl. 30. u.o. fol. 7.
6. Tökről: u.o., dinnyéről: Kismarton, 1626. aug. 8. u.o. fol. 32. borról: „Vinum quoque mihi quo melius melones abluat Illustrissima Dominatio Vestra.” u. o.
7. Bethlen támadásáról: „Cum iam has literas absolvissem, advenit cursor cum certis literis ex Superiori Hungaria, in quibus significatur mihi Bethlenium violenter quemlibet in bellum cogere, et iam collectum exercitum simul, quatordecim millia equitum habere et sex millia peditu.” Kismarton, 1626. júl. 28., u.o. fol. 3.
8. SALAMON FERENC: Két magyar diplomata a XVII. századból, Bp. 1884. XXXV–XLVII; 183–242.
9. JOHN HUXTABLE ELLIOTT: Forign Policy and Domestic Crisis: Spain 1598–1658. in: Krieg und Politik 1618–1648. Europäische Probleme und Perspektiven hg. v. KONRAD REPGEN. München 1988. 185–202.
10. u.o. és GRETE MECENSEFFY: Habsburger im 17. Jahrhundert. Die Beziehungen der Höfe von Wien und Madrid während der Dreissigjährigen Kriege. Archiv für österreichische Geschichte Bd. CXXI. (1955) 1–91.
11. HILDEGARD ERNST. Madrid und Wien 1632–1637 Politik und Finanzen in den Beziehungen zwischen Philipp IV. und Ferdinand II. Münster 1991. 278. és FRAKNÓI VILMOS: Pázmány Péter spanyol évdíja Magyar Sion 1969. 7. 22.
12. Pálffy Pál a Magyar Kamara elnökének fizetéséről: Österreichisches Staatsarchiv, Hofkammerarchiv Wien Hoffinanz Ungarn RN 129. 1626. március fol. 57. Giuseppe Barbato konstantinápolyi tolmács fizetéséről: ÖStA Haus-Hof-und Staatsarchiv Wien Turcica I/115 1640–1641, 1640 fol. 194.
13. Castaneda Esterházyak, Bécs, 1633. június 6., 9. MOL Esterházy lt. P108. Rep. 71. fasc. 16. fol. 341., 342–343.
14. „Equi quos adduxerunt visi sunt mihi peropportuni proindeque solum superest ut Excellentiae Vestrae grates habeam maximas et promptum meum sibi inserviendi studium officiose deferam.” Onate levele Esterházyak, Bécs, 1634. márc. 9. OL Esterházy lt. P108. Repos. 71. fasc. 16. fol. 355.
15. „Effigiem Excellentissimae Vestrae recepi satissimo animo quae sane in singulari honore et observantia semper a me habebitur. Meamque eidem Excellentissimae Vestrae ... transmittó, ut habeat coram se imaginem maioris amici ac fidelissimi servi sui, exoravi proinde Excellentiam Vestram ut praefati effigiei locum aliquem in aula sua permittere dignetur.” Castaneda levele Esterházyak, Bécs, 1640. aug. 31. OL Esterházy lt. P 108. Repos. 71. fasc. 16. fol. 346.
16. SPRINGELL FRANCIS L.: Connaisseur and Diplomat: the Earl of Arundel's embassy to Germany in 1636. London 1963.
17. „Ungula Griphi cum Syrena Psalterium tenente, ... quae fuit Caroli condam Angliae Regis Anno 1638.” Inventárium 1693. jan. 8. MOL Esterházy lt. P108 Repos. 8. fasc. C. Nr. 37. NB/I. A műtárgyra Szilágyi András hívta fel a figyelmet. Segítségét ezúton is köszönöm.
18. Roe jelentése: The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte 1621–28. london 1740. 475.
19. Esterházy Miklós Franz Dietrichsteinnek Kismarton, 1636. aug. 2. Cseh és Szlovák Köztársaság Morvaországi Tartományi Levéltár, Brno, Dietrichstein lt. G. 140. c. 431. fol. 119.
20. Esterházy Julianna és Nádasdy Fernc esküvője 1644. február 6-án volt Kismartonban. BUBICH ZSIGMOND–MERÉNYI LAJOS: Esterházy Pál Bp. 1895. 66–67.

21. Esterházy Pál visszaemlékezései ifjúkorára 1635–1653 in. Esterházy Pál Mars Hungaricus. Kiad. IVANYI EMMA Bp. 1989. (a továbbiakban – Esterházy Pál.) 309., 310.
22. PÉTER KATALIN: Esterházy Miklós, Bp. 1985. 154–184. és HILLER ISTVÁN: Palatin Nikolaus Esterházy – Die ungarische Rolle in der Habsburgerdiplomatie. 1625–1645, Weimar–Köln–Wien–Graz 1992.
23. II. Rákóczi György esküvéje. Kiad.: VARKONYI GÁBOR RMTF II. Bp. 1990. 77–142.
24. Esterházy lengyel összeköttetéseiről: PÉTER i.m. 150. és HILLER, 1991. 83–87.
25. Esterházy Pál 310.
26. Ol Esterházy lt. P108. Rep. 8. Fasc. C. Nr. 48/G. Az összeírára Szilágyi András hívta fel a figyelmet. Segítségét ezúton is köszönöm.
27. „...casum Georgii Szechy intelligo, periit ille sicut vixit, iusto Domini iudicio, et omnino mihi persuadeo Deum in eo exemplum aliis statuere voluisse” Esterházy Collaltonak, Kismarton, 1625. szeptember 9. Morvaországi Tartományi Levéltár, Brno, G. 169. Collalto lt. c. 1779. fol. 22.
28. TAKÁCS SÁNDOR: Török–magyar szokások a végeken in: Rajzok a török világból II. Bp. 1915. 216.
29. Borról Gerard Questenberg Rambaldo Collaltonak Bécs, 1627. febr. 16. c. 1761., Bécs, 1628. aug. 2. c. 1764., Bécs, 1628. nov. 8. c. 1764., Bécs, 1630. ápr. 17. c. 1760. Morvaországi Tartományi Levéltár, Brno g. 169. Collalto lt.
30. Heinrich Günter: Die Habsburger-Liga 1625–1635 Berlin 1908. 30.
31. VARKONYI GÁBOR: Wesselényi Ferenc és a 17. századi magyar politikai elit fejlődése. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat, Bp. 1992.
32. HEINZ DUCHHARDT: Das diplomatische Abschiedsgeschenk in: Archiv für Kulturgeschichte 57 (1975) 345–363.
33. Barberini bíboros Esterházy Dánielnek és Lászlónak Róma, 1645. dec. 30. OL Esterházy lt. P108, Repos. 71. fasc. 16. fol. 412. Miksa bajor választó Esterházy Dánielnek és Lászlónak München, 1645. dec. 1. u.o. fol. 413. Maximilian Dietrichstein Esterházy Dánielnek és Lászlónak Salzburg, 1645. nov. 25. u.o. fo. 410.

*István Hiller: Das Schenken in der politischen Praxis
des Palatins Miklós Esterházy*

Der Aufsatz untersucht die enge Verknüpfung zwischen der Praxis des Schenkens und der Tagespolitik in der Diplomatie des 17. Jahrhunderts. Das Schenken wurde nämlich zur Zeit, so in Europa wie in Ungarn, zur verfeinerten und im allgemeinen akzeptierten Form der Diplomatie. Diese Erscheinung veranschaulicht die Tätigkeit des im Jahre 1625 zum Palatin gewählten Miklós Esterházy, der zum Zwecke des regelmäßigen Informationserwerbes engen Verbindungen vor allem mit Rambaldo Collalto, mit dem Vorsitzenden des Kriegsrates erhält, den er gelegentlich mit Wein, Melone oder mit Kürbis beschenkte. Zur besseren Kenntnis der internationalen Politik und der Reichspolitik brauchte er eine breitere Informationsbasis; diesem Zwecke diente das gute Verhältnis mit den ständigen Gesandtschaften in Wien, mit den Diplomaten aus Spanien, Venedig, Florenz, mit dem päpstlichen Nuntius, und dieses Verhältnis wurde von Zeit zu Zeit mit dem Austausch von Porträts und mit anderer Form des Schenkens besiegelt. Der Aufsatz läßt sich auch über die Eheschließung der Tochter des Palatins, Julianna (1644), und die diplomatische Rolle der Hochzeitsgeschenke aus.

HORN ILDIKÓ

CSÁKY ANNA FRANCISKA ÉS A POZSONYI KLARISSZÁK

Örökös bezártság, fogadott szegénység, szüntelen hallgatás. A világtól való totális testi és szellemi elzárkózás a lelki tisztaság megőrzése érdekében – ezek voltak a klarisszák életét meghatározó legfontosabb regulák. A rend magyarországi történetét megíró ismeretlen apáca is így jellemezte a pozsonyi klarisszákat: „Szűzek, akik a világ példájára a Világot megúnván, vagy inkább megismer-ni csak távol sem akarván, az ő Mennyei Vőlegényeknek holtig itten szolgálni kívántak”.¹ Ugyanakkor a 17. század derekán Esterházy Magdolna szívesen figyelte cellája ablakából látszófével a környéket, és a pozsonyi országgyűlések idején a zárda fontos találkozók, társadalmi események színhelyévé vált.² Hogyan egyeztethető midezzel össze a világ „megúnása”, a regulákban előírt klauzura? Hogyan kapcsolódtak az apácák a falakon túli világhoz, milyen szerepet játszottak a nemesi társadalom életében?

„Magyar apácák klastroma”

A 16-17. század fordulóján Magyarországon a klarissza rend még a fennmaradásáért küzdött. A török áldozata lett a legtekintélyesebb és legnagyobb zárda Óbudán. A reformáció térhódítása miatt újabb veszteségek érték: Sárospatakról Perényi Gábor úzte el a Klára-szűzeket (1556), majd a nagyváradi s a kolozsvári klostrom elkobzása után 1566-ra Erdélyből is kiszorultak.³

A két megmaradt kolostor, a pozsonyi és a nagyszombati számára szintén a hanyatlás és az eljelentéktelenedés évtizedei következtek. A katolikus egyház a rend elöregedésének, kihalásának megakadályozására a század elején német anyanyelvű apácákkal töltötte fel a klostromokat.⁴ 1614-ben a Nyúl-szigetről elmenekült s addig Nagyszombatban meghúzódó tíz domonkos apácát is a pozsonyi klarisszákhoz költöztették.⁵ Mindez nem hozott tényleges javulást. A klostromon belül rosszabbodott a helyzet; az egyre csökkenő létszámú magyar apácák és a többiek viszonyát az állandó feszültség és a fel-fellobbanó viták jellemezték.

A rend életében a fordulatot Pázmány Péter és Végh Ferenc mariánus provinciális tevékenysége hozta. A több szinten zajló rekatolizációs folyamatnak fontos része volt az apácák ügye. Tényleges cselekvésre csak 1623-ban nyílt alkalm. A Bethlen támadása miatt Bécsbe menekült apácák között ismét elmérgesedett a viszony. A magyarok szerettek volna minél hamarabb visszatérni Pozsonyba, míg a németek hosszabb bécsi tartózkodásra rendezkedtek be. Pázmány észrevette a helyzetben rejlő lehetőséget. A megbékéltetés helyett ezúttal a szétválasztáson munkálkodott Végh Ferencsel együtt. Ezzel két problémát tudott gyorsan és elegánsan megoldani. Először is megszűnt az állandó torzskodás. Másodszor – s

ez volt az igazán fontos – békés úton sikerült eltávolítani a német apácákat Pozsonyból, s ezzel lehetővé vált Pázmány elképzelése: egy magyar vezetésű és szellemiségű zárda kialakítása a fővárosban.

Az akció sikerült, Mária Anna császárné segítségével 14 német apáca a bécsi Szent Miklós klostromban telepedett le. Ettől kezdve, mint a rendtörténet írja, „ezen Pozsonyi Convent Magyar Apácák Klostromának nevezetett.⁶ Nemsokára Nagyszombatban is hasonló folyamat játszódott le. Mindkét zárdában a magyar nyelv lett az uralkodó. A regulákat magyarra fordították, s hamarosan a legelőkelőbb magyar családok lányai léptek a rendbe. Az érsek megkezdte a klarisszák zágrábi letelepítésének előkészítését is.

Érdemes megfigyelní, hogy Pázmány csak ekkor lép tovább. Mindkét zárdát támogatta, de a fővárosban, a pozsonyi klostrommal kívánt mintát állítani. Szomszéd telkek vásárlásával megnövelte a kolostor területét. Gondoskodott a méltó épületről is: az emeletráépítéssel megnagyobbított épület az érsek halála után, 1640-re készült el.⁷ A pozsonyi zárdát – mint azt a rendtörténet is írja – hamarosan a többi, már megszűnt klarissza kolostor hivatalos örökösének tekintették: „ezen pozsonyi Klostromnak Fejedelem Asszonya öt helyről, Abatissanak nevezetetik, úgymint Obudáról, Pozsonyról, Nyúlszigetről, Vársáhról és Kolostól.”⁸ Ez a címbei összevonás a presztízs-növekedésen túl az erdélyi protestáns, ill. a török területen állt egykori zárdák kontinuitását és a potenciális újratelepítést is szolgálta. Természetesen voltak anyagi vonzatai, mert a még meglévő jószágokat szintén a pozsonyi zárdának engedték át.⁹

Ezenkívül jelentős ereklyéket örökölték: az óbudai klarisszák Erzsébet királyné hagyatékát, a nyúlszigeti dömések pedig Margit csontjait, ereklyéit és kódexeket hoztak magukkal.¹⁰ Birtoklásuk nagyban emelte a zárda tekintélyét, magyar, lengyel, osztrák földről vonzották a zarándokokat.

Erre az ereklyekincsre építve, Pázmány a Klára-hagyomány terjesztése mellett a magyar történelem nőalakjait helyezte előtérbe: Pozsony Árpádházi Margit és Erzsébet királyné kultuszának központjává vált. Mindez megmozgatta a főnemesi családokat: Telegdy János, Nyáry Krisztina, Brandenburgi Katalin és sokan mások ajándékoztak értékes ereklyetartókat. Lippay György 1656-ban Augsburgban készítette el Margit ezüst szobrát a kolostor részére. A szobrot ábrázoló kis metszetek szinte mindenhová eljutottak Magyarországon. Az apácák közül Esterházy Mária Magdolna szentelte a Margit-kultusz terjesztésének életét, saját maga és Esterházy Pál költségén Németországban, majd Nagyszombatban nyomtattatott ki több száz Margit képet magyar, ill. német nyelvű imádságokkal.¹¹ Margit cilíciumának gyógyító erőt tulajdonítottak, nehéz szüléseknél, súlyos betegségeknel – megfelelő biztosíték és adomány fejében – vették kölcsön.¹²

A fellendülésben Pázmány tevékenysége mellett természetesen maguk az apácák is meghatározó szerepet játszottak.

Csáky Anna Franciska

Vitathatatlanul a korszak legérdekesebb, legszínesebb apáca egyénisége volt. Mi lehetett a titka? A személyiségén kívül a többiekétől eltérő körülményeiben kell keresnünk a választ. A kialakult szokásokkal ellentétben nem gyermek-

korában, hanem felnőttként, 24 évesen lépett a rendbe. Ekkor már két meghíúsult jegyesség állt mögötte, s ezek után önként vonult zárdába.¹³ Jóval szélesebb látókörű és nyitottabb volt, mint a klostromban nevelkedett s a külvilágot nem ismerő társai. Ugyanakkor egyedül kellett szembenéznie mindazzal a nehézséggel, amit az életformaváltás, s különösen a bezártság jelentett. Intelligenciája s toleranciája révén megtanulta az összezártság feszültségeit levezetni, s a többiekkel együttélni: „mi is csak emberek és hertelen természetnek gyarlósága alá vettettünk, ezért el kell viselnünk egymás keresztjét...”¹⁴

A megnyugvás páncélját azért át-átütötte az elvágyódás: „... igen kívánám, csak még egyszer látjuk vala egymást úgy mint Tordai uramnál sétáltunk!” – írta pl. Vadas Gábornak, a család bizalmas, belső emberének.¹⁵ Édesanyjától és a családtól való elszakadást is nehezen szokta meg.¹⁶ Itt tapasztalhatjuk az egyetlen olyan pszichés torzulását, amelyet a klarisszák elzárkózó életformája idézett elő. A családért érzett féltés állandó szorongást okozott. Csáky Anna Franciska rettegett attól a gondolattól, hogy míg ő a klostromba zárva, mitsem sejtve végzi teendőit, családjával szörnyű dolgok történhetnek. S ő nem segíthet, nem lehet velük, sőt még a híreket sem kapja meg időben: „... éniss valoba köszörüllöm szívetem Istennek akaratiához mind az által mostis reszkető kezel irok, dobogo szüel varom, ha my faidalmas dologh történik ki emlékezik megh en rollam...”¹⁷ Ha valamelyik rokonától hosszabb ideig nem érkezett válasz, hír, a többieket kérte, látogassák meg az illetőt, s tudassák mi történt.¹⁸ Mindebből mégsem szabad azonban hisztérikus személyiségre következtetnünk, mert ha valóban „reá vonta a halál az Csáky házra ijját” Csáky Anna Franciska volt az, aki nyugodt maradt s helyt állt, aki mindenkit megvigasztalt.

Betegség is gyötörte: a klostrom átépítése során a rossz körülmények sok társnőjéhez hasonlóan őt is megviselték. Megfázása súlyos szövődménnyel járt, átmenetileg elvesztette hallását. Állapota később némileg javult, de élete végéig erősen nagyothalló maradt.¹⁹ A kezdeti kétségbeesés után idővel már tréfálkozni is tudott baján, ezzel fedte meg az őt elhanyagoló unokaöccsét: „Énis bizony nem volnék idegen kgdel valo beszélgetésre noha imar talam el szokot kgd torka az kyáltásrol”²⁰

Gondolkodó, elemző típus volt, nagy empátiussal, kitűnő humoral, amely gyakran önironiába fordult: „Soha senki énfelőlem nem tartja, hogy szemérmes koldus volnék” – írta anyjának egyik adományokat kérő levelében.²¹

Rendkívüli közvetlenség jellemezte, könnyen teremtett kapcsolatokat s ezeket fenntartani is képes volt. Szenvedélyesen érdekelték az emberek, a kommunikáció, a beszéd lételemének számított. Szóbeli stílusa uralta írásait is, levelei sokkal inkább hasonlítanak beszélgetésre, amelybe nemegyszer beleszólt partnerre elképzelt válaszait, gesztusait.²² Jó emberismerőnek bizonyult, gyorsan átlátta a szembenálló karakterének leglényegesebb vonásait s mesteriek voltak pár szavas jellemzései: „igen németes, víg”, „horvas fejű, szabad nyelve vagyom”, „egyik nehéz dolgain által nem mehet, hogy esmét más súlyos, dologhoz kezd.” stb. Mint általában a nagyothallók, ő is jobban támaszkodott a többi érzékszervére, figyelve középpontjába a beszédén kívül partnere mimikája, gesztusrendszere került, s megfigyeléseit leveleibe is átemelte: „... ha mikor ez leveletem olvassa Kd, én akkor az Kd szemébe nézhetnék, nemten megismerném gondolatját.”, „... csak fohászkodik és félrenéz...” „... fohászkodva felelt ... reá tekinteni nem is akart, csak fejét tekerte.”²³

Éles esze, jóindulata, segítőkészsége vonzotta az embereket. Még ha családját és egyházi előjáróit nem számítjuk, akkor is – Bécestől Erdélyig – közel fél-száz emberrel tartott állandó kapcsolatot. Fontos szerepet játszott a női társadalomban: öccse, Csáky István révén közeli kapcsolatban állt Brandenburgi Katalinnal.²⁴ Sógornőin, unokatestvérein kívül élénk levelezést folytatott pl. Poppel Évával, Kemény János, Forgách Miklós és Ádám, Erdődy Ferenc, Homonnai György, az erdélyi Haller János és Kornis Ferenc feleségével.

Férfi kortársai szintén szívesen keresték társaságát. Látogatói között megtaláljuk a politikai s egyházi élet vezetőit: Pálffy Pált, Wesselényit, Nádasdyt, Batthyányt s az Esterházyakat. „Az elmúlt héten itt volt cancellarius uram [Szepcsényi György], ... panaszolkodtam idegenségéről, hogy hozzánk nem jön, minden bizonnyára ígérte egy órát lop arra, velem szólna szívem szerint...”²⁵ Ismeretségi köréhez tartozott a kor egyik igen érdekes és ellentmondásos alakja, Rottal János is. Sajnos sem megismerkedésük körülményeiről, sem kapcsolatuk jellegéről nem rendelkezünk közelebbi adatokkal. Szoros és sajátos szálak fűzték Lippay Györgyhöz, aki szintén rendszeresen felkereste. Csáky Anna Franciska az érsek számára egyfajta bizalmast jelentett, aki megfelelő partnernek bizonyult akár politikáról, akár küszöbönálló főúri házasságokról vagy egyházi ügyekről esett szó. Tudott pl. Lippay és Pálffy nézeteltéréséről, amelyet a német katonaság Magyarországra való behozatala okozott: „...most valami kedvetlenségekben vannak P.[álffy] urammal, noha mind két felől takargatva viselik .. az németek behozása miatt egyik a másikra vetvén okát ... Írnak egymásnak, de mind ízetlen, nem bosszú, de nem is annyira barátság, mint takargató szín.”²⁶

Csáky Anna Franciska működése természetesen a zárda életében is meghatározónak bizonyult. A harmincas években a priorissa tisztet töltötte be. Betegsége miatt apátnőnek már nem választották meg, de továbbra is fontos feladatot kapott. Rábízták a gyermekek nevelését a zárdába érkezésüktől egészen a felavatásukig. Kulcsszerepet kapott tehát a leendő apácák habitusának kialakításában. Még fontosabb, hogy körütekintő, tudatos szervezőmunkával, a mindenkori apátnő segítségével ő választotta ki a jelölteket. Ezzel, mint látni fogjuk, szintén döntően befolyásolta a zárda szociális összetételét és életét. Természetesen nem lehet azt állítani, hogy ebben szerepe kizárólagos és módszere egyedülálló lett volna. Hiszen egy-egy potenciális jelölt megszerzésénél mindig az az apáca került előtérbe, akinek a legnagyobb befolyása volt az adott családra. Ezenkívül a 17. század második felére az utánpótlás biztosításának módszerei minden magyar zárdában meglehetősen hasonlóvá váltak. Csáky Anna Franciska tevékenysége mégis fontos, mert a század közepétől a pozsonyi klarisszák nagy része az ő erőfeszítései révén került zárdába. Levelei alapján azt is rekonstruálni lehet, hogyan zajlott le ez a folyamat.

A zárda belső élete

A rekatolizáló főnemesi családok körében sokáig a pozsonyi zárda volt a legkeresettebb. Ha a meglehetősen hiányos apácánévsorokat összehasonlítjuk, láthatjuk, hogy egészen a hatvanas évekig őrizte ezt a vezető szerepét. Pozsony és Nagyszombat között igen komoly vetélkedés folyt a kiválasztottakért, mivel egy-

egy klostrom tekintélyét nagyban növelte, ha a legelőkelőbb családból származó apácák éltek falai között. Amikor pl. Mellith Kata lányát Nagyszombatba küldte, a pozsonyi apátnő így írt: „... mint hallom kgd ugyan a kis Klárikát a' nagyszombati Nénémnek ígerte s – oda akarta adni, itt rettenetes nagy háborúság léssen s – nagy harag azért...”²⁷

A rangos utánpótlás biztosítása pontos információkat kívánt. Ennek megfelelően a módszereket, a követendő taktikát is aprólékosan kidolgozták. Csáky Anna Franciska pl. gondosan számontartotta a potenciális jelölteket, és már éveken az ideális életkor (8–10 év) előtt a gyermek beadását kérő levelekkel kereste meg a szülőket: „... édes kedves öcsém uram, immár alig várnám társaságunkban az Kegyelmed kis apáczáinak egyikét. Most is akarunk bevenni Révay László uram leányát, ki most jár tíz esztendőben, vadnak most is hasonló uri nemzetből való kis társai, kik immár alig várnak, azért azokkal együtt lehetne, Istent dicsírhethné az kegyelmed leánya is...”²⁸

A klarissza-stratégia érdekes része, hogy a gyerekekkel is felvették a kapcsolatot, és rendszeresen ajándékokat küldtek nekik. Talán meglepő, de a klarisszák szinte mindent tudtak a gyermeklélektanról. A játék varázsára, a gyerekek szerepjátszó és empatikus hajlamaira építettek. Babát küldtek a gyerekeknek ajándékba – egy saját készítésű „klarissza bábocskát”, hozzá a teljes téli s nyári ruhátartat. Majd sorban eljuttatták hozzájuk mindennapjaik apró tárgyait: színes szentképecskéket, rajzokkal teli imakönyveket, olvasót, corda-övet, koszorút, Agnus Deit s kedvcsinálónak rengeteg édességet. Végül pedig finom szövetből a kislány méretére készített apácaruhát küldtek, hogy – amint ezt egy levélben is megfogalmazták – a gyerek babájával játszva ebbe öltözzön s így jövőendő életéhez kedvet kapjon és hozzá szokjon.²⁹ (Talán ezzel is összefügg az a gyakorlat, hogy a század második felében egyre több fogadalmi kép és portré ábrázol szerzetes-, ill. apácaruhába öltöztetett gyerekeket.³⁰) Tehát az apácák a gyerek akaratát, a gyermekkor sajátosságait is szem előtt tartották. Nem véletlenül, hiszen nemcsak a gyerekek megszerzése volt a fontos, hanem az apáca élet elfogadtatása és megszerettetése is.

A gyerekek gondos kiválasztása meghatározta a zárda légkörét és szociális összetételét. XII. Benedek pápa bullájának értelmében a pozsonyi és a nagyszombati klostrom létszámát 50–50 főben maximálták.³¹ Szintén Csáky Anna Franciska egyik leveléből tudjuk, hogy 1655-ben 48 apáca élt a zárdában. („Az ötven számnak kettő hia, mint hogy Isten kivett kettőt közölünk ez esztendőben”) Ebből „tizenketten vadnak, kiket főző és szolgáló apácáknak tartunk, az kik sepernek, konyha dolgát hét számra végzik”.³² Csáky Anna Franciska keze alatt egy novicia és négy gyerek nevelkedett ekkor. A fennmaradó 28 apáca közül 4 német, 2 horvát, 1 közrendű magyar volt és 21 származott magyar nemesi családból. Ők viselték a legfontosabb tisztségeket, közülük kerültek ki a karének tagjai.

Pázmány reformja óta a jelölteket meghatározott szempontok szerint, tudatosan válogatták ki. Nemcsak az előkelő családok jelenlétét tartották fontosnak, hanem ennek a jelenlétnek a folytonosságát is. Így pl. amikor Kornis Kosztancia súlyosan megbetegedett, társaival együtt hosszasan levelezett rokonaival, hogy a család egy újabb leány beadásával továbbra is képviseltesse magát.³³ Egy-egy család több tagjának együttes jelenléte (leginkább a nagynéni – unokahúg formában) teljesen általános jelenségnek tekinthető.³⁴

A válogatás másik szempontja – az elsővel összefonódva – az volt, hogy a convent apácái ezentúl is szorosabb-lazább rokoni kapcsolatban legyenek. (pl. sógorság, unokatestvérség)³⁵ Csáky Anna Franciska egyik fő érve volt, amikor Kornis Ferenc lányát próbálta rendjének megnyerni, hogy nem idegen környezetbe, hanem rokonok közé kerül a gyermeke.³⁶ Az apácák igyekeztek tehát mind a bekerülő gyermekek, mind önmaguk számára egy összetartó, családias légkört kialakítani.

A zárda mindennapi életét elvileg a kéthetente felolvasott regula határozta meg. A több évszázados szabályzat rideg világot próbált megteremteni. Klauzúrát, szigorú böjtöt írt elő. Beszélgetni csak meghatározott időben, meghatározott témákról lehetett, a nap imádsággal, énekkel telt el. A klarissza ruhája durva posztóból készült, cellája sivár, ágya csupán egy szalmazsák.³⁷

A fennmaradt levelek ezzel szemben egy igencsak tevékeny és pezsgő világról tanuskodnak. Az apácák időbeosztását természetesen a közös imák, tevékenységek rendje határozta meg, de emellett szorgos munka folyt. A szolgáló apácák főztek, rendben tartották a zárdát. A tisztségviselő apácáknak, még ha munkamegosztásban is, de hasonló gondokkal kellett megküzdeniük, mint a világi nemes asszonyoknak. Ők is neveltek gyerekeket, voltak köztük „betegmesterek”, híressé váltak receptjeik a kézimunkáik. Számon tartották a klastrom jövedelmeit. Kondé Katalin apátnő pl. a birtokügyek rendbeszedésével, és a zárda átépítésén végzett munkájával vívott ki elismerést. Sokan a tudomány felé fordultak, nyelveket tanultak, vagy könyveket adtak ki, mint Esterházy Magdolna.³⁸ Az apácák kezelték a rend levéltárát, s intézték a magyar, latin, német, horvát nyelvű levelezést: „... ha Kd csak egy holnapig volna tisztviselő apáca, megesmerné mennyi alkalmatlanságom vagyon, – írta Csáky Anna Franciska egy választ sürgető levélre – mikor jól akarok írni asszonyomnak [édesanyjának] is egy holnap alatt is szakgatva alig vehetek időt...”³⁹

Még a klauzúrát is megszegték. Pázmány azonban megtiltotta, hogy a városba kettésével kijárhassanak, és az apátnők a jószágok ellenőrzésére a birtokokra kikocsizhassanak.⁴⁰ Arra is volt példa, hogy valaki egyszerűen „áthelyeztette” magát: Bercsényi Zsuzsanna Erzsébet 1646-ban két évre Nagyszombatba költözött, hogy anyjával s ott tanuló öccsével többet lehessen együtt.⁴¹ A világtól való elzárkózásnak a látogatók nagy száma sem kedvezett. Pázmány 1635-ben kénytelen a „szoló-rostély” használatát fél órára korlátozni, és a hosszabb látogatásokra adott engedélyeket ideiglenesen visszavonni.⁴² Mivel az apácák nagy része egymással rokoni kapcsolatban állt, egy-egy látogató egyszerre többüket is felkereste. 1659-ben Nádasdy Ferencné Esterházy Anna Julia négy társnőjével kér látogatási engedélyt, arra hivatkozva, hogy sok atyafia és rokona lakik a klastromban.⁴³

Változtak a böjti előírások is. Pázmány az apostoi szék felhatalmazásával engedélyezte, hogy az apácák hétfőn, csütörtökön és vasárnap húst ehessenek. A ruhák anyaga is finomabb lett. Csáky Anna Franciska megköszönve Batthyány Ádámnak a küldött vásznat, finomabbakat kért. Tréfás megjegyzése szerint Batthyány felesége igen kemény abatissa lenne, ha úgy gondolja, hogy az apácáknak ilyent kell hordaniuk.⁴⁴

A regulától való eltérés megmutatkozott a cellák berendezésén is. A bútorzatot pontosan rekonstruálhatjuk. Amikor 1639/40-ben befejeződött a zárda át-

építése, Csáky Anna Franciska anyját arra kérte: „...az új cellámba új világot, új ágyat és asztalt csinálhatna.” Esterházy Magdolna elszámolásából megtudjuk, hogy az unokahúga számára előkészített cellában egy-egy asztal, ágy, szék, láda s egy almárium állt.⁴⁵ A berendezés tehát spártai, az almárium az egyetlen fényűzés. Esterházy Magdolna arra is választ ad, hogy ez mire szolgált – „Christina kisasszonyi czellajába czinaltattam egy almáriumot az kire az oltarat czinalja.” A klarisszák kialakították azt a szokást, hogy minden apáca a saját cellájába tetszése szerint feldíszített oltárt készített. (Ez általában az egész berendezés duplájába került.) Középre képet állítottak, az oltár asztalkáját, vagy almáriumát drága és élénk színű (zöld, piros, arany) kelmékkel, gyertyatartókkal díszítették. Valószínűleg más képek is lehettek a cellában. Csáky Anna Franciska ugyanis arra kérte rokonait, hogy ha általa nem ismert lányt vettek feleségül, portérjukat küldjék el, mert nem akart addig várni, amíg meglátogathatják.⁴⁶

A zárda és a külvilág

A klarissza rend a 17. században nem végzett a külvilág számára „hasznos” feladatokat, tehát nem volt sem ápoló, sem tanító rend, mégis felelevenítettek bizonyos, a középkorban megszokott „szolgáltatásokat”. Ezekkel mindazok élhettek, akik ide adták be lányukat.

Így a kolostor otthont adott azoknak az idős, özvegy nemesasszonyoknak is, akiket családjuk nem akart vagy már nem tudott megfelelően gondozni. Itt lakott pl. Bercsényi Imréné, id. Vadasné, Kornisné Kereszturi Kata s egy rövid ideig Csáky Anna Franciska anyja, Wesselényi Anna is, ő azonban később Lengyelországba költözött. Az apácától többé-kevésbé elkülönítve, az emeleten alakítottak ki számukra „lakosztályokat”. Természetesen rájuk nem vonatkoztak a szigorú klarissza szabályok, s ha mást nem akadályoztak munkájában, szabadon mozoghattak, részt vehettek a klostrom életében is. Az ő jelenlétük magyarázza valószínűleg azt az érdekest tény, hogy ötven apácából három „betegmesteri”, további kettő pedig ápoló, gondozó funkciót töltött be.⁴⁷

A zárda ingó vagyon és örökség megőrzését is vállalta. Ezt elsősorban olyan családok vették igénybe, akiknek Pozsonyban vagy a környéken nem volt sem házuk, sem birtokuk, ill. valamilyen oknál fogva nem tudtak biztonságos és állandó központot kialakítani. Itt őrizték pl. 1650-ig Bercsényi Imre közel 25 000 forintos ékszer-hagyatékát. Később Bercsényi Miklós öröksége egy részét szintén a klarisszáknál tette zálogba. Ez praktikus megoldásnak bizonyult, mert Bercsényi 1659-ben, hogy rangjához méltóan jelenhessen meg, az országgyűlés idejére egyszerűen kikölcsönözte az elzalogosított láncot.⁴⁸

Más apró szolgáltatokat is tettek, Csáky Anna Franciska pl. Bécsből osztrigát, Horvátországból lovat hozat öccsei kérésére.⁴⁹

Az elhivatottság, a család mély hite, vallási felajánlás mellett a zárdába vonulásnak gyakorlati haszna is volt. Azokban a familiákban, ahol 4–5 vagy még több leánygyermek volt, azzal a veszéllyel kellett szembe nézni, hogy kiházásításukkal szétaprózódik és idegen kézbe kerül a családi birtok. A szülők ebben az esetben akár több gyereküket is zárdába adták. Ifj. Csáky István négy lányát adta zárdába: kettőt a pozsonyi, egyet a nagyszombati klarisszákhöz, egyet az új rend-

hez, az Orsolyákhoz. A lányokkal adandó „hozományt” általában 2–3000 forintban állapították meg, ezt részletben is fizethették.⁵⁰ A megélhetésükre pedig egy kisebb jószágrészt rendeltek.⁵¹ Ez évi 300 forintot jelentett készpénzben és terményben. Egy apáca tényleges költsége 100 forintot tett ki, 100 forintot a Convent szükségére (gyertyák, vaj, szövet stb.), a többi gyertyákra, szentképre, misék mondatására fordították.⁵² Mindez valóban nagy előnyt jelentett a családnak, mint ahogy azt egy hátralékot sürgető levelében Csáky Anna Franciska is megfogalmazta: „.... Anna Mária kgtelkel egy test vér lévén, ha ez világi életre rendelte volna Isten, kgtelk iovay megh kevesettek volna...”⁵³

A gyerekek kivétele ritkán fordult elő. Tulajdonképpen csak egyetlen ilyen esetet ismerünk, de ennek is különleges háttere volt: 1652-ben a gömöri főispán, Szunyogh Gáspár fegyveresei élén betört a nagyszombati zárdába, és unokáját Jaksith Zsuzsát erőszakkal kihozta. A botrányt Lippay érsek simította el, kompromisszumot kötöttek: Szunyogh ellen nem lépett fel az egyház, a klastromot újra szentelték, az unokát visszavitték, majd 16 évesen a család kivehette a zárdából.⁵⁴

Ha egy család beadta egyik lányát a klastromba, az esetek többségében, hasonló okok miatt, párhuzamosan egy fiút is elindítottak a szerzetesi pályán: Sennyei Istvánnak (később kancellár, győri püspök) nővére, Leonóra élt Pozsonyban, Gosztonyi Johanna apátnő mellett pedig megtalálhatjuk Gosztonyi István jezsuitát. Az Esterházyak Györgyöt és Magdolna Viktóriát, a Kornisok Istvánt és Borbálát, a Wesselényiek pedig Miklóst és Anna Eugéniát adták a jezsuiták, ill. a klarisszák közé. Csáky Anna Franciska még unokatestvéreivel, a Wesselényeikkel együtt indult, de a következő generációban a Csákyak már különváltak. Anna Mária mellett ifj. Csáky Lászlót irányították egyházi pályára, ő azonban később a katonai karriert választotta.

Ezek az egyszerre induló pap-apáca pályák, e párhuzamos beépülések a katolikus egyházba a család mozgásterét, információs bázisát, befolyását növelték. Mindez a családi stratégia olyan részét képezi, amelyet eddig még nem vizsgált meg kellően a történetírás. A klarissza apcák és – legtöbbször jezsuita – rokonai állandó és szoros kapcsolatban álltak, rendszeresen tájékoztatták és segítettek egymást. Ezeket az információkat, kapcsolatokat bármelyik apáca s családja igénybe vehette; Gosztonyi István pater pl. a Csáky család bizalmasa lett, s Istvánt Lengyelországba is elkísérte.⁵⁵

Számos példát ismerünk arra, hogy egy fényes karriert befutó főpap teszi lehetővé családja felemelkedését. De vajon miben segíthet egy helyhez kötött, hatalommal nem rendelkező klarissza?

A viszonylag kedvező forrás-adottságok révén a Csáky család példáján lehet leginkább bemutatni a zárda és külvilág kapcsolatát. Mint tudjuk, a klarisszák az utánpótlás biztosítása és a családdal való kapcsolattartás ürügyén kiterjedt levelezést folytattak. Ennek következtében a pozsonyi zárda a 17. századi királyi Magyarország politikai és társaséletének egyik fontos hírközpontjává vált. A gyűjtőkör roppant széles volt. A klarisszák tudták pl. hogy gyolcs, a gyapot a legkedvezőbb áron a brassói görögöknél kapható, hogy ki kivel házasodik, vagy hogy adott pillanatban az érsek, a nádor mivel foglalkozik, s hol található.

A klarisszák ismerték a hír értékét s éppen ezért arra törekedtek, hogy információik minél pontosabbak legyenek. Csáky Anna Franciska nem egyszer az érseknél vagy Nádasdynál ellenőriztette értesüléseit, s tőle is kértek meg-

erősítést.⁵⁶ Igyekezett elsőkézből szerzett információkat továbbadni: „Érsek uram mondta nekem”, „Nádasdy ur irta”, „levele párját nekem megküldte”, „horvátországi gróf generális fia mondta” stb. Ezenkívül is osztályozták híreiket: „én ezt a hirt csak közönségesen hallottam”, „valamit irok az nem suttogás”, „sok féle képen folynak az emberek szájában a dolgok”.

Bizalmas leveleket is közvetített: 1651-ben, amikor II. Rákóczi György halálhírért felröppentették, Csáky István rajta keresztül informálta Lippayt, s az érsek szintén az ő révén juttatta el válaszát.⁵⁷ A Csáky fivérek annyira megbíztak apáca nővérükben, hogy joga volt felbontani a hozzájuk írt leveleket: „Mit írt Kdnek [Lippay] örömet tudnám, noha szabadságot adott Kd, nem merem felszakasztani. ... Ui. Ime reá vöm magam az levelet felnyitottam...”⁵⁸

A család kérésére a klarisszák manipulálták értesüléseiket; ennek leggyakoribb formája a hírek visszatartása volt: „...az tittok az én reszemről ugi maradhat, – írta Csáky Anna Franciska egy levelében – de az mostani Világon mégh az gondolatokatis elléb fel talaliak az Emberek...” Még fontosabbnak számított, hogy az információ a megfelelő pillanatban kerüljön a köztudatba, s erre is sokszor az apácákat használták fel: „... edes Eöcsém Uram ennek uttannais tudositson Kgmed az dologh fellő, mikorra akaria kgmed, ez titok ki teriedését...”⁵⁹

Ezt a pozsonyi hírközpontot a főnemesi családok igen sokoldalúan hasznosították. Az apácák a politikai történesekbe természetesen nem láthattak bele, mégis számos hasznos értesülést, főként hangulat- és helyzetjelentést továbbítottak. Tudták, pl. ha a palatinus és az érsek közt nézeteltérés támadt, hogy a kancellár Erdélybe indul követséggel, s Nádasdyt az udvarba hívták, vagy hogy a nádort Bécs alatt kirabolták. Mindig tudták, melyik főméltóságviselővel hol lehet találkozni.⁶⁰ Erdély felé is kiépítették az utat, rokonságuk s a Kornis lányok révén az erdélyi katolikus családokkal is állandó kapcsolatban álltak. Nemcsak továbbították, de maguk is értékelték a politikai eseményeket. Az 1662. évi országgyűlés vallási villongásait hallva Csáky Anna Franciska így fakadt ki egy levelében: „... ha nem elég az Török myat és Nemetek myat valo romlás, magokis el vegezhetik, az mi kevés hátra maradott benne...”⁶¹

Az apácák egyik leggyakoribb feladata az volt, hogy a család Bécsben, Nagyszombatban, Pozsonyban tanuló, tartózkodó gyerekeire figyeljenek s róluk állandóan tájékoztassák a szülőket.⁶² Kiemelkedő szerepet játszottak a házasságszerzésben is. Az apácautánpótlás biztosítása miatt a főnemes lányokról egész Magyarországon ők rendelkeztek a legrészletesebb és legpontosabb információkkal. Még a titkos jegyességeket is ismerték (pl. Esterházy Pál és Illésházy Gábor lánya, 1651). Tudták, ki szabad még, és mennyi a hozománya. Csáky Anna Franciska a családja összes házasságkötésében nagy szerepet kapott. Gyakran ő ajánlott menyasszonyt (öccsének Bánffy Franciskát, ifj. Csáky Istvánnak Lónyay Margitot stb.), a jelöltekről háttérinformációkat, jellemzést küldött.⁶³

A klarisszák a közvélemény formálásában is szerepet vállaltak. Önként, és rokonaik megbízásából is, arra törekedtek, hogy családjukról kedvező képet alakítsanak ki, s ezt mind az udvarban, mind a magyar politikai elitben tudatosítsák. Csáky Anna Franciska 1657 májusában öccsétől szokatlanul hosszú levelet kapott. Csáky Istvánt ugyanis rengeteg támadás érte a lengyelországi hadjárat alatt tanúsított magatartásáért, s védekezni kényszerült. Nővérenek írt levele teljesen eltér a korábbiaktól, egy védőbeszéd, valóságos retorikai remekmű. A levél végén

a magyarázat is megtalálható: „Ezek voltak édes Aszoniom Néném, meliekrül szivem buzgóságából igiretem szerint kellett kgt hoszu írására való beő gionasommal teőkelleessen informálnom, kit ha kgt deakra fordittatna vagi nemetre s eő fölsegének fel küldene, elemosyna keppen vennem kgtul...”⁶⁴ Ha az érsek vagy a kancellár jóindulatát kellett megnyerni, szintén hozzáfordultak.⁶⁵ Befolyása az udvarig ért; Csáky Anna Franciska és Wesselényi Anna közbenjárásának köszönhető Csáky István grófi címe, valamint Szepesvár és Léva elnyerése is.⁶⁶

A család olyan fontosnak ítélte Csáky Anna Franciska tevékenységét, hogy megpróbálták rábeszélni, költözzön Bécsbe, az udvar közelébe. De ő hajthatatlan maradt: „Nem untam meg még pozsonyi lakásomat, az bizonyos az bécsi lakásnak gondolatjától is irtódom.”⁶⁷ 1671-ben bekövetkezett haláláig a család három nemzedékét segítette tanácsaival és közbenjárásával.

Tevékenysége a magyarországi klarissza rend történetének fontos időszakára esett. Az 1625–71 közti közel fél évszázad a rend újbóli megerősödésének ideje. A pozsonyi klostrom átépítése, fejlődése ösztönzőleg hatott a többi klarissza zárdára, s elősegítette az orsolyiták és más, ekkor megjelenő apácarend meg-, ill. visszatelepedését. A 70-es évektől kezdődő virágkort Csáky Anna Franciska már nem érte meg. Hogy emlékét és nevét megőrizték, a Csáky apácák minden generációjának egy tagja az ő szerzetesi nevét viselte.

Függelék

Pozsonyi klarisszák

(Ahol az évszám nincs feltüntetve, 1655-ben volt említve)

gróf Amadé Borbála Juszтина
 gróf Amadé Katalin Orsolya
 Anna Mária nővér kar-mester
 Bagoly Orsolya betegmester, 1655
 Bakay Judit
 báró Balassi Anna Borbála
 gróf Batthyány Anna Mária, 1670
 Bede Ilona Rozália
 gróf Bercsényi Zsuzsanna apátnő, 1655
 Bóka Krisztina +1650–55
 Bóka Magdolna
 gróf Csáky Anna Franciska 1625–1671
 gróf Csáky Anna Mária 1639(?)–1662, második notaria, 1655
 Csáky Éva Franciska 1669–1729
 Dorothe nővér
 Draskovich Cecilia 1634–1651, később a zágrábi klarisszák apátnője
 Erzsébet Terézia betegmester 1655
 gróf Esterházy Viktória kar-mester, első kulcsár 1655
 Fejér Fruzsina +1650–1655
 Ferencffy Ágnes
 Gosztonyi Johanna Erzsébet apátnő 1650, első notaria 1655, +1663

báró Károlyi Krisztina 1670
Kesevicz Brigitta
Kondé Katalin apátnő 1633–1640
báró Kornis Konstancia Borbála, +1653
Kőszeghy Anna +1650–1633
Lendvay Paula
Ludovika nővér német secretaria
Malenicz Krisztina Regina
Méhes Hortulana novicia 1655
gróf Nádasdy Mária Constancia
Nagymihályi Klára +1650–1655
Nyáry Antónia 1675
Ordody Klára Mária
Palaghy Zsuzsanna
báró Perényi Franciska Judit
báró Pongrácz Ilona Auróra
báró Pongrácz Ilona Szidónia priornő, 1655
gróf Révay Erzsébet Betarix
Scheffer Eufrázia
Sennyei Leonóra betegmester, 1655
Sophia nővér első betegmester, 1655
Szombati Erzsébet
Szombathelyi Julianna
Viczy Cecília
gróf Wesselényi Anna Eugénia apátnő, 1671

Jegyzetek

1. Szent Ferencz Atyánk Rendén lévő Boldog Aszszony Provinciájának Megyéjében Szűz Szent Klára Szerzetében élő Szűzek Klastromának kezdete, Néhai és mostani Allapotja. Amint az Említett Provinciának Archivumából a Szűzek Conventeinek Protocollumaiból és Egyéb Írásokból és Könyvekből Deák nyelven egybe szedte, és az után említett Szűzek kedvéért Magyar Nyelvre fordította P. E. K. 1768. Esztendőben. fol. 18. (19. századi másolata: Quart. Hung. 396.) – A továbbiakban: Rendtörténet.
2. Esterházy Mária Magdolna levele Esterházy Pálhoz. Kismarton, 1663. augusztus 23. MOL P 125 Esterházy Pál iratai. 12. cs. No. 918. – Csáky Anna Franciska Kornis Ferencnek. Pozsony, 1655. szeptember 1. MTAKk Ms. 425/III. Kornis levéltár, Veress Endre gyűjtemény. f. 1944. A továbbiakban: Kornis lvt. A továbbiakban ahol nem írunk kelezési helyet, ott Pozsony értendő.
3. KARÁCSONYI JÁNOS, Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp., 1924. II. k. (a továbbiakban – KARÁCSONYI II.) 457.l. – L. még e korszak részletezését: SZYLLABA EMIL, A pozsonyi klarissza templom története. Pozsony, 1944. (a továbbiakban – SZYLLABA) – SZABÓ GYÖRGY PIUSZ, Ferencrendiek a magyar történelemben. Adalékok a magyar ferencrendiek történetéhez. Bp., 1921. (a továbbiakban – SZABÓ GYÖRGY PIUSZ) – SCHÖNVITZKY BERTALAN, A pozsonyi klarissza-apácák története. Pest, 1886.
4. A század első két évtizedében a pozsonyi zárdát négy osztrák apáca: Bliemblin Erzsébet, Penglin (később Englin) Magdolna, Lichtenberg Anna és Heislin Éva vezette felváltva.

- Működésük a rend szempontjából eredményesnek bizonyult: az apátnők állandó és részben sikeres erőfeszítéseket tettek, hogy a zárda korábban elvesztett birtokait visszaszerezzék. Rendtörténet, fol. 13. – KARÁCSONYI, II.k. 520.l. – SZYLLABA, i.m. 32–36.l.
5. KARÁCSONYI II., 520–521. l. A domonkos apácák tehát már 1616-ban beolvadtak a klarissza rendbe, 1637-re pedig kihalt a rend.
 6. Rendtörténet, fol. 14–16. A szétválást képen öröklítették meg, amelynek eredetijét a bécsi klostromban, másolatát a pozsonyi zárda rectoriumában helyezték el.
 7. Az átépítés történetét többen is megírták: Rendtörténet, fol.16. – FRANKÓI (FRANKL) VILMOS, Pázmány Péter és kora. I–III. k. Pest, 1868–69, 1872. II. k. 230. s. köv. 1. – SZYLLABA, 34–35. l. A zárda alapterületét a szomszédos telkek megvásárlásával növelték, az épületre emeletet húztak, itt dormitoriumot és cellákat alakítottak ki.
 8. Rendtörténet, fol. 19.
 9. Elsősorban a Buda környéki birtokok elismertetéséért folyt nagy harc. I. Lipót diplomája 1670. november 1. megerősíti Pálffy Pál és Wesselényi Ferenc nádoroknak a klarissza javakra vonatkozó oltalomleveleit. Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Coll. Hev. Tomus XVII. No. 17. – A birtokokra I. még: MOL E 150 Acta ecclesiastica 20.d. fasc. 12. és E 151 Acta ecclesiastica ordinum et monialium 24.d. fasc. 184–198. 46.cs. nr. 55. – SZABÓ GYÖRGY PIUSZ, i.m., 443.l.
 10. Az ereklyéket részletesen ismerteti SZYLLABA, 30–31. és 37–47. l.
 11. Levelei Esterházy Pálhoz. 1691. április 27. MOL P 125 Esterházy Pál iratai. 12. cs. No. 925.
 12. Az ereklyetartókra 1. SZYLLABA, 37–47. l. – A Margit képek sokszorosításáról: P 125 12. cs. No. 919, 920. – A cilicium kölcsönadásáról: Csáky Anna Franciska levelei Csáky Ferencnek, 1660. november 24. és október 2.: „Az Szent Margit Aszoni öve az herczegenel vagyon de késedelme myat, ki nem vehetünk tőlle, s mar masokis kertek szüksegekre.”; „...busulunk Szent Margit Aszoni öve myat, nem vittek E[sterházy] Palnenakis” MOL P 71 Rsz. 114. fasc. 262. fol. 423. és 389. – A cilicium körüli legendát feldolgozta: TAKÁTS SÁNDOR, Szent Margit asszony öve. in: Régi Magyar Nagyasszonyok. Bp., 1982. 335–339. l.
 13. Jegyességeit, minden részletezés és hivatkozás nélkül, DEÁK FARKAS említi, Magyar hölgyek leveleiről. Értekezések a Társadalomtudományok köréből. V/IX. sz. Bp., 1879. 21–23. l. – Későbbi levelei szerint ifjúkorát édesanyja mellett, a család erdélyi és felső-magyarországi birtokain töltötte.
 14. Anyjának, 1639. szeptember 14. Magyar Hölgyek levelei. 499. darab. 1515–1709. Kiadta DEÁK FARKAS. Bp., 1879. 318. sz. – A továbbiakban: MHL.
 15. 1639. szeptember 3. MHL 317. sz. levél.
 16. Addig az édesanyja volt életének meghatározó központi személyisége. Védte öccsei indulatos természete ellen is: „... az szegény anyánkhöz – írta István öccsének – ... meg ne változzék, az mely tudom, hogy életét inkább meg röviditené. Immár tudja Kd az természetét, ha Kdnek mi nem tetszenék is, elhiheti Kd mind szeretetből származik és légyen szenvedéssel, hogy lehessen életének vége nyugodalmas...” MHL 323. sz. L. még hasonló tartalmú levelét László öccséhez 1630 augusztus 6-án. MOL P 1314 Batthyány cs. lvt. No. 8267.
 17. Csáky Lászlóhoz, 1630. augusztus 26. MOL P 1314 Batthyány No. 8267. – Anyjához, Wesselényi Annához, 1639. szeptember 14. MHL 318. sz. – Csáky Istvánhoz, 1650. november 22. MOL P 71 Csáky cs. lvt. Rsz. 125 fasc. 268. – Anyja s László öccse betegségek orvára imádkozott s kérte társait, könyörögniük közösen rokonai felgyógyulásáért. Más alkalommal álmából ébredt zokogva anyja gyengélkedése miatt.
 18. Ifj. Csáky Istvánt kéri, (1671. október 28.) hogy látogassa meg Mellíth urat, mert „nem tudom két rendbeli leveletem kezéhez juttatta-e Kd? semmi levelét nem vette ő kemének az után, Kd is nem írja, hogy valami emlékezetben lett volna ő keme felőlem. MHL 326.

- sz. – Ifj. Csáky Istvánnak (1664. december 4.) panaszkodik, hogy „imár töböt heten levelet nem latam őkk [Mindszenti Krisztinának] ... az utolsó leveleiben őkgme nekem azt írta vala hogy Szent Marton nap után nem kesik be indul őkgme, kerem kgmedet írnia meg nekem, mert azértis félek hogi őkgme közel lakot az sok pestises Emberekhez, ugyan dobogh az szivem ha valami niavolyai volna őkk...” MOL P 71 Csáky cs. lvt. Rsz. 114. fasc. 262.
19. Levele Batthyány Ádámmal: 1646. június 19. MOL P 1314 No. 8270.
 20. Csáky Ferencnek, 1666. január 7. MOL P 71 Rsz. 114. fasc. 262. f. 394.
 21. Leveleanyjának. 1639. december 3. MHL 319. sz. levél.
 22. Idézzünk mindegyik teljesen hétköznapi példát László öccsének írt leveléből: „Ha Kgd egészségére jobban viselne gondot, könnyebb volna viselni, ha én Kgd confessariusus volnék bizony az sok dinnie ételért io Penitentiat adnék, mert tudván embernek azt enni, az mi artalmas, gionásra köteles bűn, én elleget dörgölődöm, de tudom Kgd egy nevetéssel mind be éri.” 1630. augusztus 26. MOL P 1314 Batthyány lvt. No. 8267.
 23. Csáky Istvánhoz írt levelei: 1639. november 25. és 1651. október 7. MHL 321., 325. sz.
 24. DEÁK FARKAS, Egy magyar főúr a XVII. században. Gr. Csáky István életrajza. Bp., 1883. (a továbbiakban – DEÁK, 1883.) 108. l.
 25. Csáky Istvánnak, 1651. október 7. MHL 286. l.
 26. Csáky Istvánnak, 1651. október 7. MHL 285. l.
 27. Wesselényi Anna Eugénia levele Csáky Istvánné Mellith Klárának. 1676. mácius 13. MOL P 71 Rsz 123. fasc. 266.
 28. Csáky Anna Franciska Kornis Ferencnek. Pozsony, 1653. november 11. MTAKK Ms 425/III. Veress gy.
 29. Az utánpótlás biztosításának módszereit az alábbi levelek alapján sikerült rekonstruálni: Wesselényi Anna Eugénia Mellith Klárának. 1676. márcus 13. MOL P 71. rsz. 123. fasc. 266. – Csáky Anna Franciska Kornis Ferencnek. 1653. november 11., 1655. szeptember 1. és Bercsényi Zsuzsanna Erzsébet Kornis Ferencnek. 1654. szeptember 16., 1655. augusztus 28. MTAKK Kornis lvt. III. k. fol. 1883, 1910. 1944–54. A klarissza módszert ésőbb az Orsolya apácák is átveszik; ők is saját ruhájuk szerint való „öltözö kontösöcskét” küldenek ajándékba. Nádasdy Anna Julia Mellith Annának. Pozsony, 1682. június 23. MOL P71 rsz. 112. fasc. 261/A. fol. 627–628.
 30. Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból. Katalógus. szerk. BUZASI ENIKŐ. Bp., 1988. 80., 88. l. és a 18., 62., 86. sz. képek.
 31. Magyarul 1.: Az Szent Calara Szerzetiben élő apácáknak regulaik. Melyet nekik adott és Megerősített IV. Orbán pápa, Urunk születése után 1263. Esztendőben. Magyarul irattatott 1627. esztend. Nagyszombati Szűzekért. Ao. 1635. (1649. évi másolata: Quart. Hung. 395., 18. századi másolata: Fol, Hung. 1964.) Quart. Hung. 394. függelék. – A továbbiakban: Regula.
 32. Csáky Anna Franciska Kornis Ferencnek. 1655. szeptember 1. MTAKK Kornis lvt. III. k. fol. 1950–54.
 33. Kornis Borbála Konstancia, Bercsényi Zsuzsanna Erzsébet, Csáky Anna Franciska levelei Kornis Zsigmondhoz és Ferenchez. 1648. szeptember 17. és 1655. szeptember 1. között. MTAKK Korniss lvt. III. k. – Hasonlóan fr Esterházy Magdolna Esterházy Pálnak is: „Énis már akár most Életemnek vége fele lehessek oly szerencsés, hogy egy Attyafiát láthassam ebben az én édes szerzetemben, ugi megh az Isten szine eleibenis eörvendeteseb Lélekkel menetek.” 1691. április 26. MOL P 125 12. cs. No. 924.
 34. Néhány példa: Pongrácz Ilona Szidonía priornő és unokahúga Ilona Auróra, Csáky Anna Franciska és Csáky Anna Mária (Panoka), Amade Borbála és Amade Katalin, Esterházy Mária Magdolna és Esterházy Krisztina stb. A család kontinuitása a Csákyaknál figyelhe-

- tő meg a legjobban: 1625–1671 Csáky Anna Franciska, 1639(?)–1662 Csáky Anna Mária, 1669–1729 Csáky Éva Franciska (ő volt az apátnő 1714-ben, amikor a klarisszák visszaköltöztek Budára), 1695–1720 Csáky Zsuzsanna Eugénia. I. Csáky István leveleit: MOL P 71 Rsz. 35. fasc. 127. fol. 17., 18., 52. és NAGY IVÁN, Magyarország családi czimerekkal és nemzedéki táblákkal. Pest, 1858. III. k. 83–84. l.
35. Csáky Anna Franciska a következő apáccal állt szoros rokonságban: Wesselényi Anna Eugénia (unokatestvér), Csáky Anna Mária (unokahűg), Perényi Judit Franciska (sógornő), Kornis Borbála Konstancia, Sennyei Leonóra (másodunokatestvérek). Rajtuk kívül rokonként tarotta számon Nagymihályi Klárát, Balassa Borbálát, Batthyány Anna Máriát, de ezeket a rokoni fokozatokat ma már elég nehéz az akkori értéken megítélni.
 36. Levelei Kornis Ferenchez, 1653. november 11. és 1655. szeptember 1. MTAKk Kornis lvt. III. k. fol. 1883 és 1944–1953.
 37. Regula, 7–23. l.
 38. Kondé Katalin tevékenysége nyomon követhető kiadott levelei alapján. Apácák levelei a XVII. század közepéről. Kiadta PÓR ANTAL Történelmi Tár 1909. 42–51. l. – „Az mindenő könyvecskéket Hercegséged Gratiaiból ki nyomtattam, ma megh kerülven im Hercegségchednek egyet küldöttem... Esterházy Mária Magdolna Esterházy Pálnak. s.d., s.l. MOL P 125 12. cs. No. 925.
 39. MHL 317. sz. levél. Vadas Gábornak. 1639. szeptember 3.
 40. KARÁCSONYI II., 458. l.
 41. THALY KÁLMÁN, A székesi gróf Becsényi család 1525–1835. Bp., 1885. I. k. (A továbbiakban Thaly.) 194., 199–200. l.
 42. Pázmány rendeletei. 1635. június 6., december 8. Pázmány Péter összegyűjtött levelei. Kiadta HANUY FERENC. I–II. k Bp., 1910–11., II. 437., 585., 620–621. l.
 43. KARÁCSONYI, 527. l.
 44. A börtre: KARÁCSONYI II., 471. l. – A vászonról: Batthyány Ádámnak. 1646. július 19. MOL P1314 Batthyány cs. lvt. No. 8271.
 45. Csáky Anna Franciska anyjának. 1639. szeptember 14. MHL 318. sz. levél. – Esterházy Mária Magdolna Esterházy Pálnak. 1692. október 7. Az almáium 2 Ft, az ágy 1,50 a láda 1 Ft, az asztal 25, a szék 40 garas volt. MOL P 125 12. cs. No. 922.
 46. „...nincs nagy reménységem, hogy az kedves uj atyfiat én láthassam, hanem kérem szeretettel Kdet az én kedvemért irassa le a képét és küldje nekem.” (1640. március 30.) – „...irassa le az képét s első alkalmatossággal nekem küldje meg, melyen nem kevés örömem lenne. Az mely kép most is nálam vagy, ha annak íratásának módját feltalálta volt Kd maga szeretetiből, találja fel ennek is...” (1671. október 28.). MHL, 322. és 326. sz. levél.
 47. Az itt élő özvegyasszonyokra I.: MHL 319. sz. levél, – Thaly, 200. l. – KORNIS GÁSPÁR: Erdély és családja viszontagságairól. in: Magyar emlékirók 16–18. század. Bp., 1982. 324–325. l. – A három betegmesterről és két segítőjéről Csáky Anna Franciska írt Kornis Ferencnek: 1655. szeptember 1. Kornis lvt. No. 1952–1953.
 48. A leltárt és az erre vonatkozó legfontosabb dokumentumokat idézi THALY, 201–212. és 233–234. l.
 49. MHL 325. sz. levél. – Csáky Lászlónak, 1630. augusztus 18. és 26. MOL P 1314 No. 8267. és 8273.
 50. Csáky István kötelezvényei lányai beadásakor: 1649. július 6. és 1673. szeptember 16. MOL P 71 Rsz. 35. fasc 127.
 51. Csáky Anna Franciska a kecskeméti részjóság adóját kapta, halála után ezt a segítő rokonság nélkül maradt Wesselényi Eugéniaának engedték. Még a XVIII. században is ezt a birtokrészt kapták a család klarissza apái.

52. A 300 Ft felhasználásáról beszámol Wesselényi Eugénia Csáky Istvánnak írt levelében. (1671) Közli NYÜRŐ ZSIGMOND, Adatok a honi Clarissa apácák történetéhez. In: Religio 1853. 57. sz. 451–452. l.
53. Csáky Ferencnek, 1669. február 10. MOL P 71 Rsz. 114. fasc. 262. f. 412.
54. Az esetet ismerteti SZABÓ GYÖRGY PIUSZ, i.m. 435. l.
55. DEÁK, 1883. 136., 156., 336. l.
56. „Meg nem merném írni mennyi felől jött ez az hír csak én hozzám is. Irék Nádasdy uramnak mit itél, honnét származik ez az hire, ha valamit értett benne, remélem Kdnek vagy nekem ír az dologról.” Id. Csáky Istvánnak, 1657. február 7. MHL 320. sz. levél – „... édes Palatinussunknakis ... imár eginehaniszor hirdetik halálát, mint hogy nem tuttam honnet vegere menem csak szegin alazatos Ersekünkhöz külttem tudakozni...” Csáky Ferencnek, január 1. MOL P 71 Rsz. 114. fasc. 262. f. 394.
57. MHL 284. sz. levél. 284–85. l.: „Az Kd írásának méltó részét én közöltem É(rsek) urammal, kit jó néven vévén ő nagysága, tlem im Kdnek szoló levelét küldé hozzám, melyet Kdnek megküldtem...” – 1660-ban pedig Csáky Ferenc és Esterházy Pál között közvetített; Csáky Ferencnek írt tudósítása, 1660. október 2. MOL P 71 Rsz. 114. fasc. 262. f. 389.
58. Csáky Istvánnak. 1651. október 7. MHL 285–86. l.
59. Csáky Anna Franciska két levele Csáky Istvánhoz: 1662. október 29. és 1650. november 22. Mindkettő: MOL P 71 Rsz. 125. fasc. 268.
60. Egy példa a sok közül: „Rotal Uram csak lant koczin jöt idde, s mindez Urak tanácsából fel kellett menni ő kk ő Felségének köszönni és Palatinus Uramal magien állá, most szoltam ő Ngával, mondá hogy ez hónapnak 10. napian akar megh indulni beteges feleségét Stubniára vinni, onnét Muraniba boczatani, maga az hadakhoz menni, ez az emberi szándék, Isten mit akar arról írni nem tudok...” Csáky Anna Franciska Mindszenti Krisztinának, 1661. július 1. MOL P 71 Rsz. 114. fasc. 262. f. 416.
61. Csáky Istvánhoz: 1662. október 29. és 1650. november 22. MOL P 71 Rsz. 125. fasc. 286.
62. Csáky Anna Franciska rendszeresen küldte beszámolóit Csáky Ferencről, az ifjabb Lászlóról és Istvánról a szülőknek. (l. a már korábban idézett levelekben.)
63. „.... az özvegy, kit én is láttam és személyében is tisztos, annak utát feltalálni Kd magáévá tehetné. Most H/...?/ asszonyom igen dicsérte az ő ifiúságában jó erkölcsessel való magaviseletét, szebb értékét, elegendő arany, ezüst marháját ... Talán Isten Kdnek hagyta. Az emberek szoktak kapni effélen, talán ne szintén lenne utolsó Kgyd. Azon az földön nemzetsége, de nem osztályos senkivel.” Csáky Istvánnak, 1639. április 6. MHL 316. sz. levél. – „.... igen szépnek hallom annak az kis Asszoinak az öcsét ... talám mégh iövendőbenis szerez ütközetet, azt hallottam Ádám Uram [Wesselényi] számára volna, ha az Honmonaiban akadali lenne, ...” Csáky Istvánnak, 1662. október 29. MOL P 71 Rsz. 125. fasc. 268.
64. Csáky István Csáky Anna Franciskának. Szepesvár, 1657. május 18. MOL P 71. Rsz. 35. fasc. 127. fol. 33–36.
65. Csáky Anna Franciska beszámolója a Szelepcsényivel történt találkozásról: MHL 323. sz. levél. Értesíti öccsét Pálffy Pál szándékáról, aki az udvarnál a Csáky ellen összegyűjtött panaszokat kívánta bemutatni. MHL 321. sz. levél.
66. Deák, 1883. 108., 126., és köv. l.
67. Wesselényi Annának, 1639. szeptember 14. MHL 318. sz. levél.

*Ildikó Horn: Anna Franciska Csáky
und die Pozsonyer Klarissen*

An der Wende der 16. und 17. Jahrhundert in Ungarn kämpfte der Orden der Klarissen wegen der Reformation und der türkischen Eroberungen um seine Existenz. Die noch bestehenden Klöster im Pozsony und Nagyszombat wurden mit Nonnen aus Österreich nachgefüllt. Die Wendung im Leben des Ordens vollbrachte die Tätigkeit von Péter Pázmány. Den Muster hat er mit dem Pozsonyer Kloster geschafft. Während die österreichischen Nonnen sich in Graz ansiedelten, wurde in Pozsony die ungarische Sprache herrschend: Die Regeln wurden ins Ungarische übersetzt und bald traten die Töchter der vornehmsten Familien in den Orden ein. Pázmány vergrößerte die Umgebung und das Gebäude des Klosters. Dem Pozsonyer Kloster vertraute er die Bewahrung der Tradition, der Werte und die Reliquien der ehemaligen Klöster in Siebenbürgen und im türkischen Gebiet. Neben der Klarissentradition stellte er die historischen ungarischen Frauengestalten in den Vordergrund: Pozsony wurde zum Zentrum des Kulten von Margit der Arpaden und der Königin Erzsébet. Mit Pozsony gleichzeitig entwickelte er den Kloster in Nagyszombat und er regte die Gründung des Zagraber Klosters an.

Das alltägliche Leben des Klosters bestimmte im Prinzip der mehr Jahrhundert alten Ordnung des Papstes Urbanus des Vierten, die eine kaltsinnige Welt zu schaffen versuchte. Demgegenüber bezeugen die erhaltenen Briefen ein recht tätiges und wimmelndes Leben.

Dabei erfüllte Anna Franciska Csáky eine bestimmende Rolle. Den namhaften Nachwuchs zu sichern, arbeitete sie mit einigen Gefährten die zu folgenden Taktiken und Methoden minuziös aus.

Einerseits hatte dies zur Folge, daß die Nonnen miteinander verwandt waren, und so gelang es ihnen eine wärmere, familiäre Atmosphäre zu schaffen. Andererseits verfügten sie über die genauern Informationen von den aristokratischen Jungfrauen. Diese Kenntnisse verwendeten regelmäßig die adeligen Familien, die ihre Söhne wollten heiraten lassen. Die Klarissen erweckten bestimmte, im Mittelalter gewöhnliche „Dienstleistungen“ wieder. So gab der Kloster den alten, verwitweten Frauen der Aristokraten heim, und unternahm auch die Bewahrung beweglicher Vermögen und Erbschaften. Mit dem Beispiel Anna Franciska Csáky ist zu veranschaulichen, wie eine Nonne der familiären Politik noch helfen konnte: Sie vermittelte geheime Korrespondenz zwischen kirchlichen Politikern und ihren Verwandten, regelmäßig berichtete sie über die Söhne der Familie, die in den Jesuitenkollegien lernten, sie verwickelte Käufe im Ausland, und der gräfliche Titel ist zum Teil auch ihrer Vermittlung zu danken.

MOLNÁR ANTAL

OLASZ MINORITÁK A XVII. SZÁZADI FELSŐ-MAGYARORSZÁGON

**A kora újkori magyarországi missziók elméleti
alapvetésének és tevékenységi formáinak történetéhez**

Az újkori európai civilizáció megteremtésében az egyik legmeghatározóbb szerepet a protestáns és katolikus reform játszotta. Egyházi emberek, főpapok, plébánosok, prédikátorok és szerzetesek a XVI. század elejétől–közepétől kezdve kemény és tervszerű munkával újjították meg és formálták át a középkori népi kultúrát és vallásosságot. A kései középkorban a vallási, társadalmi elit és az (első-sorban falusi) tömegek kultúrája között akkora szakadék keletkezett, amelyet csak hosszadalmas és komoly reformtörekvések árán sikerült csökkenteni. A középkorvégi egyház látósugarán egyszerűen kívülmaradt a falusi népesség az őket lelkiekben ellátó alsópapsággal együtt, aminek eredményeként egy erkölcsileg szétzüllött, alkoholista és ágyastartó alsópapi réteget és egy teljes vallási tudatlanságban, közönyben és folklorizálódott kereszténységben élő, csak nevében keresztény tömeget találtak a katolikus és protestáns reformátorok első generációi.¹ A katolikus megújulásból elementáris erővel kiszakadó reformáció és az erre legalább akkora vitalitással válaszoló tridentinumi reform képviselői szakítottak a régi kultúrával, hadat üzentek a hitbéli tudatlanságnak, erkölcsi szabadosságnak, a kereszténységbe belopódzott folklórnak és a vallási közömbösségnek. Munkásságukkal átalakították a társadalom erkölcsi, vallási, politikai mentalitását: gyakorlatilag „rendbehozták a társadalmat”.² Míg a protestáns reform elsősorban a népi kultúra megtisztítását szorgalmazta (amelybe ők beleértették a katolikus kultusz jó részét: szenttisztelet, képek, szobrok, liturgikus elemek, körmenetek stb.), a katolikus megújulás (a továbbiakban kizárólag ezzel foglalkozunk) kétfoldos harcot folytatott, egyrészt a túl sok reformot kívánó protestánsok, másrészt pedig a kereszténységgel közömbös vagy szemben álló magatartás és szokások ellen. Eme grandiózus folyamat természetesen igen sok résztvevőből állt össze, amelyek szorosan összefonódtak, kölcsönösen feltételezve és segítve egymást. A nemzeti és egyházmegyei zsinatokon megszületett reformhatározatokat a gyakorlati életben a rendszeres ellenőrzés, a püspöki és esperesi vizitáció segítségével lehetett átültetni. Az új típusú papság nevelését a szigorított fegyelmű és nagy tanulmányi követelményekkel fellépő szemináriumokban biztosították, ahová az ifjak új, nagyrészt jezsuita kollégiumokból kerültek be. A városi és falusi tömegek vallásos életének és tudásának elmélyítését szolgálták az egyes szerzetesrendek, különösen a jezsuiták, az obszerváns, minorita és kapucinus ferencesek, lazaristák, oratoriánusok és mások missziós körútjai, amelyek viszont csak úgy lehettek hosszabb távon is eredményesek, ha ezeket az adott plébániákon rendszeres kate-

kézis és szentségi élet követte. A megfogyatkozott, de még így is nagy tömegű szerzetesség összképének átalakításához egyrészt az új igényeknek megfelelő rendek alapítása, másrészt a régiek szabályzatainak az új feladatokhoz való hozzáigazítása járult hozzá. Ezáltal jött létre az Európán belüli és a tengerentúli missziókhöz, valamint a szervezett társadalmi segítségéggé váló karitatív tevékenységhez szükséges munkatársi gárda. Mindez természetesen csak néhány elem a tridenti zsinat által elindított megújulási folyamat összetevői közül, s a sort folytathatnánk az új teológiai diszciplinák kialakulásával, a vallásos irodalom változásaiával és a könyvnyomtatásnak köszönhető minden korábbit felülmúló elterjedésével és hatásával, a liturgia egységesülésével, az új szentek megjelenésével és a kultuszformák átalakulásával.³

Eme grandiózus változások része az újkori missziók története. A XVII. századi hittérítés a győzelmes katolikus megújulás expanziója. A katolicizmus központjaiból ezrével mennek hitehívesek a tengerentúlra és Európa periférikus részeibe. Ez utóbbiak döbbenet tapasztalják, hogy milyen kétségbeejtő lelki elhanyagoltságban és tudatlanságban élnek az emberek egy-egy, hivatalosan már évszázadok óta kereszténynek tekintett vidéken. Korzikán a kereszténység emlékeit csak néhány dűledező templom hirdette, a Hebridákban 80-100 éves aggastyánok is éltek, akik nem voltak megkeresztelkedve s fogalmuk sem volt a kereszténységről – olvashatjuk a lazarista misszionáriusok beszámolóiban. A Délnyugat-Andalúziában pasztoráló jezsuiták az ottani népet az indiánokhoz hasonlítják, s ugyanezt állítja egy angol parlamenti képviselő is Észak-Anglia és Wales egyes részeinek lakosságáról. Hasonlóképpen Indiával állítja párhuzamba Erdélyt Antonio Possevino jezsuita diplomata, s ott rendje számára komoly feladatokat lát.⁴

Az egyházi vezetésnek a missziós feladatokhoz rendelkezésére állt egy aránylag nagyszámú klerikus csoport, a szerzetespapság, amely tudásánál és viszonylagos mobilizálhatóságánál fogva alkalmas volt arra, hogy az elhanyagolt vidékekre vagy más országokba, földrészekre utazva térítsen a pogányok, orthodoxok és protestánsok között, katolikus országokban pedig népmissziók tartásával a hit alapjaira oktassa és rendszeres keresztény életre buzdítsa a hívőket. Az újkori alapítású szerzetesrendek (jeszuiták, lazaristák, teatinusok, oratoriánusok stb.) szabályzatai már jórészt ezeket a célokat tartják szem előtt, másrészt pedig jónéhány régebbi szerzetesrend (pl. kapucinus, minorita) szabálmódosításai a missziósmunka végzésére irányulnak. Az újkori missziók egyik legfontosabb sajátossága a korábbi időszakok hittérítésével szemben a munka tudatos és alapos központi megszervezése és a misszionáriusok elméletileg és módszertanilag megalapozott tevékenysége. A körültekintő szervezéssel először a jezsuiták tűnnek ki. Claudio Acquaviva generális 1590-es és 1599-es instrukciója pontosan szabályozta a missziók végzésének és a missziós székhelyek felállításának módját: rendházanként legalább ketten legyenek ezzel a feladattal megbízva, s kettesével, lehetőleg gyalog járják a környéket prédikálva és tanítva. Fontos, hogy kis, elhagyott településeket is felkeressenek, hiszen ott van rájuk igazán szükség. Prédikáció közben nagyon ügyeljenek, nehogy túl cikornyásan vagy érthetetlenül beszéljenek, s csak a hallgatóik lelki épülését tartsák szem előtt. Nyerjék meg a plébánosok jóindulatát és kérjenek írásban meghatalmazást az ordináriustól vagy helynökétől. A missziókra, mint nehéz és fontos feladatokra, csak a megfelelően erősíthető, ki-egyensúlyozott és ambiciózus rendtársakat válasszák ki. Provinciánként alapítsa-

nak 2–3 rendházat (residentia) 8 pappal és 2 testvérrel, s 2–2 mindig járja a vidéket missziótartás végett. A residentiák tagjait cserélgetni kell a kollégiumok lakóival.⁵

A hitterjesztés egész világra kiterjedő központi szervezésére és irányítására a pápa 1622-ben létrehozta a Congregatio de Propaganda Fidé, amely megpróbált minden misszióval kapcsolatos ügyet a maga számára fönntartani. Kezdetben a misszionáriusok kiválasztásáról és előzetes megvizsgálásáról igyekezett személyesen gondoskodni, később azonban a munka megnövekedésével ezt a feladatot kénytelen volt átengedni a püspököknek és a rendfőnököknek, akik viszont gyengébb erőket is elengedtek a missziókba, amint arról a Kongregáció panaszából értesülünk. A Propaganda Fide szerepe a XVII. századi missziószervezésben egyedülállóan fontos, hiszen – általában a rendfőnökökkel való egyeztetés után – missziósprefektúrákat szervezett, az üres plébániákat különböző rendek tagjaival töltötte fel, a hozzá forduló szerzeteseknek alkalmasságuk esetén felhatalmazásokat adott és missziós területre irányította őket. A misszionáriusok pedig elsősorban a Kongregációnak tartoztak felelősséggel munkájukért, és a felmerülő nehézségekkel kapcsolatban is tőle kértek tanácsot és segítséget.⁶

A Kongregáció általános érvényű utasításaival kezdettől fogva igyekezett szabályozni a misszionáriusok tevékenységi körét és formáit, kialakítva ezzel egy egységes hitterjesztői életformát és munkamódszert. Az instrukciókból rekonstruálhatóak azok az elvárások, amelyek zsinórmértékül szolgáltak a hitterjesztésben működő szerzetesek számára. Francesco Ingoli, a szentéletű és óriási munkabírási kongregációi titkár egy, a rendfőnökökhöz intézett levelében így jellemzi az ideális hittérítőt: a jó misszionárius ismeri az ország nyelvét, tudományosan felkészült, erkölcei feddhetetlenek, természete bölcs és nyugodt. Kész minden áldozatra és az emberi gyengeségek elviselésére. A nyelvtudás és a katolikus teológia alapos ismerete mellett a misszionáriusoknak ismerniük kell az adott terület népességének erkölceit és szokásait, a mohamedán, orthodox vagy éppen protestáns teológiát. Az instrukciók állandóan figyelmeztették a szerzeteseket, hogy a hittérítés módszere mindig az adott helyzet függvénye, a körültekintő alkalmazkodás pedig nagyban hozzájárulhat a sikerhez. Ezért ajánlja például, hogy az eretnekekkel és pogányokkal való beszélgetésekben közelítsenek a két vallás közös elemei felől, és ebből kiindulva próbálják őket meggyőzni a katolikus hitigazságokról. Tiltott viszont minden olyan alkalmazkodást, amely a hit rovására mehetett: nem engedélyezte például a Keleten működő misszionáriusok számára Krisztus szenvedésének és kereszthalálának a hittérítés meggyorsítása céljából való elhallgatását. Sőt az utasítások szerint kifejezetten beszélni kellett róla, de oly módon, hogy az a pogányoknak elfogadható legyen. Állandóan felbukkanó probléma a misszionáriusok világi, politikai, illetve pénzszerző, kereskedelmi tevékenysége, amelyet, jóllehet sokszor a missziók érdekében végeztek, a Kongregáció mégis következetesen felszámolni igyekezett. Ugyanígy nem engedélyezte semmiféle hatalmi erőszak igénybevételét a térítések során. A nyilvános hitvitákról is próbálta lebeszélni a hittérítőket, mivel ilyenkor a zsidóság és a szócseplés miatt általában nem érvényesült az igazság. Ehelyett a misszionárius kizárólag a lelkek üdvén fáradozva tanítással, igehirdetéssel, imával, a szeretet cselekedeteivel és mindenekelőtt élete példájával munkálkodik a katolikus hit terjesztésén. A fentieket összegezve megállapítható, hogy a Kongregáció utasításaiból egy új misszionáriusi attitűd és módszer bontakozik ki, amelynek alapvető jellegzetes-

sége a lelkipásztori elem dominanciája, s ehhez szükségképpen magas erkölcsi és tudományos kvalitások járulnak. Természetesen a gyakorlatnak megvoltak a maga, esetenként komoly eltérései ettől az ideálképtől, az instrukciókból körvonalázódó eszményi hittérítő alakja mindenesetre jelzi azokat a katolikus megújulás szellemisége és alapelvei által diktált normákat, amelyekre minden korabeli misszionáriusnak törekednie kellett.⁷

A XVII. század folyamán Magyarország is a Propaganda Kongregáció érdekeltségi körébe került. Elsősorban a török által megszállt országrész és a protestáns Erdélyi Fejedelemség egyházi életének szervezésével foglalkozott, mivel ezeken a területeken hiányzott a rendes egyházi hierarchia, de tevékenységének szálai átnyúltak a királyi országrészbe is. A Kongregáció a magyar király által kinevezett, nem rezideáló hódoltsági és erdélyi püspökökkel szemben igyekezett saját maga gondoskodni a Hódoltság és Erdély főpásztorairól. 1624-ben megalapította a belgrádi missziópüspökséget s fennhatósága alá rendelte a török megszállás alatt lévő országrészt. Erdélybe is több alkalommal küldött apostoli vizitátort, illetve Domokos Kázmér csíksomlyói ferencest Rómában titokban püspökké szenteltette. Igyekezett összefogni és irányítani a bosnyák, szalvatoriánus és stefanita ferences, minorita és jezsuita misszionáriusok munkáját. Igen jelentős szerepe volt a Kongregációnak a pálos rend reformjának kidolgozásában és keresztültvitelésében. A világi papság utánpótlásáról a pápai szemináriumokban való helybiztosítással és új papnevelő intézetek alapításának elősegítésével gondoskodott.⁸

Jelen tanulmányban a XVII. századi magyar katolicizmus egy alig ismert részletének, a konventuális minorita misszióinak a történetén keresztül próbálunk meg a koraiújkorai magyarországi missziók életének néhány, eddig kevésbé vizsgált jelenségéhez közelebb jutni. Az Itáliából Magyarországra, azon belül is a félreeső zempléni, sárosi és ungi falvakba érkező minorita szerzetesek jelentéseiből, leveleiből és egy számukra íródott misszionáriusi kézikönyvből megismerhetjük a korabeli Európa vallási centrumából a katolicizmus perifériájára került hittérítők tevékenységének körülményeit, céljait, módszereit és akadályait, nélkülözhetetlen ismeretanyagát, rekonstruálhatjuk a hittérítésben felmerülő dogmatikai problémakört és a lakosság számára a plurikonfesszionális együttélésből származó nehézségeket.

Az alábbiakban elsősorban a pugliai származású konventuális minorita, Andrea Scalimoli da Castellana magyarországi missziófőnök 15 levele és két jelentése⁹, valamint a misszionáriusok számára összeállított kézikönyve¹⁰ alapján fogjuk tanulmányozni a XVII. század közepének hazai minorita hittérítését. Scalimoli alakjának és működésének vizsgálata azért tűnik különösen hasznosnak, mivel ugyanattól a személytől maradtak fenn a missziók anyagi és személyi feltételeire, konkrét történéseire és eredményeire vonatkozó levelek és beszámolók, illetve a misszionáriusok számára szükséges teológiai tudásanyagot, módszertani útmutatásokat és gyakorlati tudnivalókat összefoglaló elméleti munka. A két forrásanyag tehát kölcsönösen kiegészíti egymást.

Az obszerváns és konventuális ferencesek XVII. századi hitehíjlesztő tevékenységének vizsgálatához ezenkívül nagy segítséget nyújt Galla Ferencnek (1888–1977), a méltatlanul elfeledett egyháztörténésznek a Sacra Congregatio de Propaganda Fide levéltárában végzett többéves kutatása alapján rendkívüli alaposággal megírt és mindezidáig kiadatlan missziótörténeti munkája.¹¹

Mielőtt azonban a konkrét ismertetést elkezdenénk, két forráskritikai megjegyzést kívánunk tenni. A szakirodalom elismeri a misszionáriusi jelentések forrásértékét, azonban felhívja a figyelmet túlzó és öndicsérő voltokra, illetve arra a körülményre, hogy összeállítók szemléletmódja és ismereteinek korlátai ieszűkítik a beszámolók történeti felhasználásának lehetőségeit.¹² Ez alól az általános alapelv alól a Magyarországon működő olasz minoriták írásai sem kivételek. Egyrészt ismereteik az országról fogyatékosak voltak a nyelvi akadályok és az aránylag rövid itt tartózkodás miatt. Másrészt pedig jelentéseik túlzó voltára már a kortársak is felfigyeltek: a magyar főpapok az olasz szerzetesek magyarországi működésével kapcsolatban szinte egyöntetűen lesújtóan nyilatkoztak, s ennek megfelelően az 1650-es és 1660-as évekre a Propaganda Kongregáció bizalma is csökkent az olasz minoritákkal szemben. Ennek a jelenségnek természetesen része volt a jelentésekkel szembeni szkepszis is: Giovanni Tommaso Merighi missziófőnök 1650-ben kelt beszámolójával kapcsolatban például mind a bécsi minorita tartományfőnök, mind az egri püspök megjegyezte, hogy a hazánkban működő olasz szerzetesek jelentései fellengzősek és megbízhatatlanok.¹³

A másik észrevételünk a misszionáriusi kézikönyv elemzésével kapcsolatos. Ha teológiai művet szándékozunk történeti szempontok alapján vizsgálni, tisztában kell lennünk a teológiai tudományosság és irodalom alapvető sajátosságaival. A hittudományi, különösen pedig dogmatikai kérdéseket tárgyaló műveknek sohasem célja a szerző önálló gondolatainak közlése, hanem a keresztény tanítás igazságainak vizsgálata. Ezt a szempontot a középkori teológiai munkák tanulmányozásánál is érvényesíti a kutatás, s fokozottan áll mindez az újkorra, amikor a katolikus egyház a reformáció által felvetett dogmatikai kérdések pontos tisztázásával, a liturgia egységesítésével és az egyházfegyelem központi szabályozásával éppen a középkornak – a történész számára nagyon is értékes – bizonytalanságait, regionális különbségeit, folklórszerű tarkaságát igyekezett felszámolni. A középkorkutató A. J. Gurevics számára Honorius Augustodunensis *Elucidarium*ának, a XII–XIII. század egyik legelterjedtebb népszerű teológiai összefoglalásának az elemzésekor a hagyományos fogalmazás kliséi mögött tisztán kirajzolódnak az eredeti sajátosságok és egyéni megfigyelések.¹⁴ Egy XVII. századi teológiai syllabus esetében a történeti megközelítés jóval kisebb sikerrel kecsegtet. Az kétségtelen, hogy a magas teológia művelése az újkorban is teret engedett az önálló gondolatmeneteknek, a hitvédelmi és polemikus irodalom ezt azonban teljesen kizárta: valamennyi szerző ugyanazokról a kérdésekről írt, ugyanazokra a tekintélyekre hivatkozott, és a módszer is nagyjából ugyanaz volt. A műfaj néhány meghatározó, klasszikus szerzője munkájának szerkezetében és érvelésének gondolatmenetében még kétségtelenül önállóan jár el, de mivel az egyház hivatalos tanítását adja elő, és a bizonyítékul idézhető tekintélyek is adóttak, szerzői önállóságról és eredetiségről náluk is csak bizonyos értelemben lehet szó. A műfaj belső törvényszerűségei a leghatározottabban tiltották a gondolati önállóságot – hiszen mit ért volna el a hitvédő író az ellenféllel szemben egy tekintélyveln alapuló hittani kérdésben a saját véleményével? Ezért minden kontroverzia író büszkén vallja, hogy tudományát nem saját fejéből, hanem a Szentírásból és más jeles szerzőktől gyűjtötte össze. A XVII. századra a kontroverziaművek száma – a vallásos és teológiai irodalom más műfajaival együtt – óriási, szinte áttekinthetetlen mennyiségűvé duzzad fel, száz- és ezer számra születnek a

kisigényű, az alsópapság és a világiak számára íródott összefoglalások. A könyvkiadással kapcsolatos statisztikákból tudjuk, hogy például Párizsban az 1643 és 1645 között kiadott könyvek 48%-a volt vallási témájú, s egy népszerűbb munka a harmincezres példányszámot is meghaladhatta. Egy – szintén francia – kortárs megjegyzi: „sohasem láttunk még annyi teológust”. A hitvitázó irodalom tartalmát illetően pedig Sík Sándor szép megfogalmazását, – amely szerint „személytelen anyag ez, közkincs és kötelező hagyomány; ki-ki az aktuális támadásnak megfelelően használja” – a mai kutatás is helytállóan tartja.¹⁵

A fentiek értelmében a XVII. századi másod-, harmad- és sokadrangú apologetikus-polemikus munkákkal kapcsolatban eredetiségről beszélni egyszerűen értelmetlen, s eme körülmény a történeti megközelítést nagyon megnehezíti. Azonban ez a fajta irodalom és gondolkodás a XVII. században rendkívül meghatározó volt, ezért tanulmányozásáról a történész egyszerűen nem mondhat le, hiszen ezáltal a szellemi valóság egy vastag szeletéről nem venne tudomást. A vizsgálat legideálisabb módja természetesen az lenne, ha a kontroverzia-irodalom tematikus bibliográfiájának elkészítése lehetővé tenné az összehasonlító elemzéseket. Itt a francia kutatás példájára hivatkozunk: Louis Desgraves két kötetben állította össze a nantes-i ediktum kibocsátása és visszavonása közötti majd egy évszázad francia hitvita-irodalmának könyvészetét.¹⁶ A második világháború előtt nálunk is történtek kezdeményezések egy katolikus egyháztörténeti bibliográfia összeállítására, amelyben a források között helyet kaptak volna az egykorú teológiai és hitbuzgalmi művek, mint amelyek az adott kor belső vallásos életét a legjobban tükrözik. Ezen kívül született még néhány összefoglaló értekezés a XVII–XVIII. századi magyar aszkétikus és imádsági irodalomról, azonban a komplex vizsgálatot lehetővé tevő bibliográfiával, illetve az újkori hazai katolikus teológiai tudományosság történetével máig adós a magyar egyháztörténetírás.¹⁷ Jelenleg tehát az látszik a legcélravezetőbbnek, ha egy-egy megfelelően kiválasztott teológiai mű esetében végzünk mélyfúrást: rekonstruálni kell azokat a körülményeket és szellemi miliót, amelyben a könyv keletkezett, foglalkoznunk kell az író életével, a mű kiadásának történetével, s ezek ismeretében kell a tartalmi elemzés során a műfaj általános, minden műben előforduló tételei mellett kiválasztani azokat a specifikumokat, amelyek csak az adott munkára jellemzőek.

A történelmi keret, amelyben forrásaink keletkeztek, a XVII. századi felső-magyarországi minorita misszió. A XVI. század végén, a XVII. század elején a rend Európa-szerte megerősödött: soraikból került ki az egyik legtermékenyebb reformpápa, V. Sixtus, VIII. Orbán jóváhagyásával pedig rendi alkotmányukat reformálták meg és hozzáláttak elveszett kolostoraik és birtokaik visszaszerzéséhez. A konventuálisok terjeszkedésére a Propaganda Kongregáció is felfigyelt, s így kapcsolódhatott össze a rendfőnökök által szorgalmazott rendi restauráció a hitterjesztés programjával. A magyar ferences rend konventuális ága a XVI. század folyamán részben csatlakozott az obszervanciához, részben a reformáció következtében elvesztette kolostorait. A rend csak a XVII. század elején kezd újra működni hazánk északkeleti részén. 1617-ben Pethő Ferenc jászói prépost testvérének, Pethő Istvánnak a kezdeményezése nyomán a Zemplén vármegye északi részén fekvő Sztropkón kolostort alapít a lengyel provinciától kapott négy szerzetes számára. Ugyancsak négy minoritával kezdi meg életét a második alapítás is: Melith György, a vidék kisszámtú katolikus földesurainak egyike a Bodrogház északi

csücskében lévő Rádon épített kolostort 1634-ben. A két konvent a túlnyomórészt protestáns lakosságú Zemplénben szinte szigetként létezett, a lengyel, olasz és elvértve néhány magyar szerzetes térítő és pasztorációs tevékenysége jelentette a XVII. századi magyarországi minorita hittérítést. A minorita rendfőnökök a XVI. század utolsó évtizedétől folyamatosan neveztek ki magyar tartományfőnökké olasz szerzeteseket, akik az 1620-as évekig nem jöttek Magyarországra. Azonban a Propaganda Kongregáció felfigyelt a minoriták magyarországi tevékenységében rejlő missziós lehetőségekre. 1629-ben kinevezte Vincenzo Pinieri volt havasalföldi misszionáriust magyarországi és erdélyi missziófőnökké és nyolc olasz szerzetessel missziós területükre küldte őket. Ettől kezdve az 1650-es évek elejéig a két kolostor a Kongregáció felügyelete alatt áll, sorra váltják egymást az olasz missziófőnökök (akik hol azonosak a tartományfőnökkel, hol pedig a két tisztséget két külön személy viseli), s velük együtt olasz minoriták tucatjai fordulnak meg az országban. Mivel Erdélybe nem tudtak lejutni, ezért Zemplénben, Sárosban, Abaújban, Szatmárban és Ungban működtek. Mintegy húszéves munka után a Kongregáció nem látta igazolva a minorita missziófőnökséghez fűzött reményeket, Alessandro della Croce megbízatásának (1652–1654) lejárta után nem adott többé apostoli missziót a hozzáforduló szerzeteseknek és újabb missziófőnököt sem nevezett ki, ezzel mintegy megszűntnek tekintve a magyarországi apostoli missziót. Álláspontján akkor sem változtatott, amikor Giovanni Battista Reggiani huszonnyolc éves fáradhatatlan munkája nyomán (1665–1693) a hazai minorita hitehíjlesztés szinte új életre kelt, s óriási erőfeszítések és tragikus áldozatok árán megteremtette az alapot a rend XVIII. századi kibontakozásához.¹⁸

A magyarországi missziófőnökség mindössze huszonöt éves történetének egyik legjelentősebb alakja Andrea Scalimoli da Castellana. Életének hetven éve alatt 42 esztendőn át töltött be különféle tisztségeket rendjében, pályája szabályszerűen, törés nélkül ívelt felfelé, s alakján keresztül szinte modellként vizsgálható egy XVII. századi tehetséges, agilis és emellett jó kapcsolatokkal rendelkező olasz ferences életútja. Scalimoli 1594 körül született a Baritól délkeleti irányban negyven kilométerre fekvő Castellana helységben. A bari Szent Miklós minorita provincia tagja lesz és fiatalon, 1621-től 1624-ig a castellanai konvent házfőnöke. 1625-ben doktori fokozatot szerez, s 1626-tól, majd 1632-től egy-egy trienniumon át ismét gvárdián Castellánában. 1637-ben a rend főnöke a szicíliai provincia központjában, a palermói rendházban irányítja szónoknak, s ez irányú működését elismerve a következő évben az assisi Sacro Conventoba küldik ugyanilyen minőségben. Életének legküzdelmesebb időszaka az elkövetkező négy év (1640–1643), amelyet mint a magyarországi minorita provincia tartományfőnöke és mint missziós prefektus hazánkban tölt. Magyarországi feladatai mellett 1642 márciusában megbízást kap az orosz és litván rendtartomány vizitációjára, ezért májustól novemberig úton van. Erre az évre készült el misszionáriusi kézikönyvével, amelyet csak 1644-ben tud megjelentetni Bolognában. 1643 nyarán fáradtan és betegeskedve tér vissza Itáliába, a következő évben nagybőjtői szónok Montecchióban, majd provinciájának egyik legrangosabb közösségét, a lecceit vezeti. Ezután jut el pályája csúcsára: 1645–46-ban a rend generális kongregációja ketszer nevezi ki a római Santi XII Apostoli kolostor házfőnökének, majd 1647-ben az assisi Sacro Convento custosa.¹⁹ A római és az assisi kolostor volt a rend két legfontosabb intézménye, vezetésük igen nagy kitüntetésnek számított, viselőiket

a generális kongregációban választották meg egy-egy évre, és egy személy csak kétszer tölthette őket. A két nagyjelentőségű megbízatás nyilván a rend komoly elismerése volt egy kiváló képességű, feddhetetlen és nagy munkabírási tagja felé. A leköszönése utáni évben (1648) nagybőjti szónok Assisiben, majd ismét leccei gvárdián. Ezt követően még három trienniumon át viseli haláláig (1663. szeptember 17.) szülővárosa kis rendházának házfőnöki tisztét. Időskori visszavonultságában sem képes tétlenül ülni: könyvtárt alapít a castellana ferencesek számára és hozzálát a ferences templom újjáépítéséhez. Emlékét könyvében kívül az általa restauráltatott templom Szent Antal kápolnájában lévő epitáfiuma hirdeti.²⁰

Az alábbiakban e mozgalmas életpálya magyarországi szakaszával, illetve az ez idő alatt írott levelekkel és könyvvvel foglalkozunk, lehetőség szerint figyelemmel kísérve a misszió többi munkatársának megnyilatkozásait is. Forrásainkból kirajzolódik az olasz szerzetesek véleménye a számukra távoli és nyomasztó országról, népről, a szinte bizarr tarkaságú vallási megosztottságról és a hihetetlen paphiányról.

A misszionáriusok számára a legmegdöbbentőbb magyarországi élmény a felekezetek sokasága volt. Ezzel a ténnyel a főleg dél-itáliai származású és nem missziós szemináriumban nevelkedett minoriták nehezen tudtak megbirkózni. Jelentéseikben érzékletesen festik le a számukra egzotikus vallási tarkaságot. Bonaventura da Genova, aki Pázmány társaságában járt Felső-Magyarországot, leveleiben „különböző ördögi felekezetek nyüzsgéséről” számol be. Merighi tartományfőnök 1650-es jelentésében szintén ír a tévtanok burjánzásáról és úgy látja, hogy a katolikus hit nyomai csak kis falvakban maradtak meg. Alessandro della Croce, az utolsó missziófőnök 400 római mérföldes magyarországi útján csak három nagyobb városban (Pozsony, Nagyszombat, Szepeshely) talált katolikus templomot és Eperjesen egy magánházban kápolnát. Véleménye szerint a lakosság mindenhol kálvinista, közöttük elkeveredve él néhány katolikus. Andrea Scallimoli 1643-as jelentésében részletesen ír az eretnokség terjedéséről és pusztításáról – ahogyan ő látta: Magyarországon egykor kimondhatatlan buzgalommal virágzott a katolikus hit, egyedül a ferenceseknek 84 kolostoruk volt. De mindezt megsemmisítette a török hódítás, amely az ország kétharmadát elszakította, s a megmaradt harmadrészt is megfertőzte a lutheri ragály és kálvini gonoszság. Lerombolták a templomokat, kolostorokat, szentélyeket, s ahol nemrég még égi erények ragyogtak, most fényűzés, részegség, mámor, bujaság és otrombaság uralkodik. P. Andreát különösen is irritálja a nyelvi-vallási sokféleség: a szeretett Jeruzsálemből zavaros Babilonná változott az ország, írja, s nem csak a nyelvek oly nagyon különbözőek (török, magyar, héber, német, szlovák, lengyel, rutén, román), hanem, ami még rosszabb, az emberek mindenütt különféle és gonosz eretnokséget követnek. Hiszen vannak errefelé mohamedánok, ariánusok, lutheránusok, kálvinisták, anabaptisták, konfesszionalisták, semilutheránusok, antelutheránusok, ruténok és skizmatikusok. Szinte ahány ember, annyiféle különböző vallási nézet létezik az országban.²¹ Scallimoli és társai túlzásaiban érezni a két különböző világ találkozását: a jelentések leírásaiból nem is annyira a korabeli vallási viszonyokat, hanem a más kultúrából érkező misszionáriusokban az itteni viszonyok által kiváltott döbbenetet és képzeteket ismerhetjük meg.

A vallási sokszínűség ténye minden másjellegű hitbéli tudatlanságot és hiányosságot elhomályosított: a misszionáriusok alig foglalkoztak a népi kultúrával. Scalimoli mindössze egyszer tesz egy „népkarakterológiai” megjegyzést, amikor Ingolit kéri, hogy küldjön misszionáriusokat, mert itt nagyon morognak ellene. „Hiszen ezek magyarok, főtisztelendő atyám – írja –, keveredve százféle eretnekséggel, s akkora szabadossággal káromkodnak, hogy nem tudom, hogy-hogy nem nyeli el őket a föld, hallván borzasztó szitkaikat Isten, az Apostoli Szentszék és szolgálai ellen. Isten adjon lelkierőt elviselnem mindezt...” Giovanni Astori tartományfőnök azt figyelte meg, hogy a magyar fiatalok természetüknél fogva sokkal inkább a fegyverforgatást kedvelik, mint a papi hivatást. Pietro Valionica misszionárius a rádi templombúcsúkor találkozott olyan máramarosi katolikusokkal, aki még életükben nem gyóntak.²²

Az olasz papok a számukra különös helyzet okát nyilván abban a jelenségben keresték, amely első látásra is a legszembevetőbben különbözött ott-honi viszonyaiktól: a püspökök és papok hiányában. Ottaviano da Ravenna, a bécsi egyetem tanára és magyarországi minorita tartományfőnök (1632–1634) a magyar katolikus megújulás biztosítékát abban látta, hogy gondoskodni kell a világi és szerzetespapság utánpótlásáról és megfelelő képzéséről. Alessandro della Croce szerint a hét vármegyében csupán két munkaképes és egy öreg, munkakép-telen pap van. Scalimoli leveleiben a paphiány elsősorban a misszionáriusok hiányával kapcsolatban merül fel (erről később még lesz szó). Ő is háborogva írja Ingolinak, hogy a katolikus földesurak kénytelenek hónapokig szentségek nélkül lenni, míg kis falvakban néha két-három prédikátor is működik. Számára még ki-áltóbb probléma a püspökök hiánya. A Szentszék tartós küzdelmet folytatott a magyar királyok püspökkinevezési joga ellen. Ez magyarázza, hogy néha évekig elhúzódott a püspökjelöltek kánoni kivizsgálása és a pápai kinevező bulla kiállítá-sa. Nemegyszer előfordult az is, hogy a Konzisztoriális Kongregáció megtagadta a kinevezést. Így történt ez tizenhárom erdélyi püspök esetében (Kada István, a 14. is csak mint apostoli kormányzó kapott bullát 1685-ben), akiket a Szentszék az uralkodók és a magyar primások ismételt kérésére sem volt hajlandó kinevezni (1618–1679). A zempléni, sárosi és abaúji falvakban dolgozó s még Erdélybe is leutazó Scalimoli persze a jurisdictionális szempontoknál sokkal élesebben látta a mindennapok gyakorlati nehézségeit. Sok levelében előkerül Simándi István vá-lasztott erdélyi püspök és leleszi prépost neve, akinek pápai megerősítését sürgeti. Állandóan hangsúlyozza, hogy mintegy 300 mérföldes távolságban nincsen fel-szentelt püspök, aki bérmálna, papokat szentelne vagy olajat konszekrálna. 1643-as jelentésében írja, hogy Magyarországon mindössze két buzgó, de már öregecs-ke (seniculi) püspök él (Lippay György esztergomi érsek és Jakusich György egri püspök), akik saját feladataikat is alig tudják ellátni. Ez esetben ismét túlzásokba esik Scalimoli, mivel ekkoriban több felszentelt püspök is szolgálatot teljesített a királyi Magyarország területén, így pl. a váci püspök (Püsky János) Nógrád várá-ban tartotta székhelyét. Itt számol be erdélyi útjáról is: a katolikus papokat a pro-testánsok – püspök hiányában - nőülésre kényszerítik. Erdélyben is óriási szük-ség lenne egy püspökre, aki újra szentelné a templomokat és az aposztatált papo-kat visszavezetné a katolikus hitre.²³ Scalimoli számára tehát a megoldás egyik lényeges eleme a püspökök számának növelése.

A XVII. századi magyar viszonyok meghatározó sajátossága a háborúk és a portyák okozta állandó létbizonytalanság. Az olasz minoriták szinte sohasem érezhették magukat biztonságban az őket körülvevő ellenséges érzelmű kálvinista lakosságtól és a török betörésektől. Munkájukra és szemléletükre ez a körülmény érthetően rányomta bélyegét. Bonaventura da Genova utazásai során Sellyén és Tardoskedden élt át török támadást: első alkalommal éjszaka futott el az égő helységről, másodszor viszont egy egész napot kénytelen volt rejtőzködni, s a viszon tagságok következtében vérhast kapott, amitől két hétig szenvedett. Más alkalommal térítése közben a protestánsok meg akarták kövezni. Scalimoli 1640 nyarán azért vonakodott Bécsből továbbindulni, mert félt a Magyarországon zajló háborúktól és az úton leselkedő gyilkosoktól: eretnekektől és ellenséges katonáktól. Iglódi István laikus testvér református rokonai 1639-ben meggyilkolták. Ő volt a misszió első mártíra. Az 1650-es évektől kezdve, az ellenreformáció megindulásával a két kis kolostor szerzeteseinek helyzete is egyre veszélyesebbé vált. 1653-ban a rádi kolostor öt szerzetesét környékbeli kálvinisták lemészárolták. 1655-ben két olasz szerzetes ismét áldozatul esett a vallási gyűlöletnek, tíz év múlva egy lengyel papot fojtottak vízbe. A század hetvenes-nyolcvanas éveiben pedig teljesen elszabadult az erőszak, s szinte évente szedték áldozataikat a vallási vilongások a felső-magyarországi olasz, lengyel és magyar minoriták közül.²⁴

A fentiekben röviden összegeztük az olasz minoriták Magyarországról szerzett benyomásainak néhány főbb vonását. Most tekintsük át saját életkörülményeikre, munkájukra és személyes tulajdonságaikra, képességeikre vonatkozó reflexióikat. A missziósmunka két székhelye a sztropkói és rádi kolostor volt. Mindkettő földesúri alapítás, az örökösök vallási buzgalma azonban nem mindig ért fel az alapítóéval. Sztropkónak nem volt alapítványi jövedelme, a szerzetesek a várkapolna ellátásáért és hat környékbeli falu pasztorációjáért kapott, részben szerződésben rögzített, részben ezen felüli adományokból tartották fenn magukat. Rádon Melith György utódai egyszerűen nem adták ki a végrendeletileg a kolostorra hagyott örökséget, ezért a szerzetesek adományokból éltek. A sztropkói kolostornak tíz szobája volt, s hozzátartozott még egy ebédlő, egy konyha és egy pince. A templom 1641-ben még nem volt kész, ezért a sekrestyében tartották a szentmisét. Rádon 1641-ben már állt a templom a sekrestyével és a szentéllyel – chorus – együtt. A kolostort eredetileg 14 szerzetesnek tervezték, azonban Scalimoli idejében csak négyen laktak benne. Volt egy különösen szép szobája a házfőnök számára, s el volt látva ebédlővel, konyhával, pincével és kamrával. A sztropkói kolostorhoz egy, a rádihoz két kert tartozott. A két rendházon kívül a minoriták a rendtartomány helyreállítása címén megpróbáltak máshol is (Kassa, Varannó, Nyitra) letelepedni, ezek a tervek azonban részben a protestánsok ellenállása, részben saját gyengeségük miatt nem valósultak meg. Scalimoli leveleiből kiderül, hogy a szerzetesek életkörülményei igen szerények lehetnek: több alkalommal kér segítséget a Propaganda Kongregációtól, különösen ruhára. Egyik szerzetese, Pietro Cima da Conegliano nagybőjtben Itáliában, szülőföldjén prédikál, hogy a ruhára való pénzt összegyűjtse, mert szinte már meztelenül maradt. A bíborosokhoz címzett egyik levelében a hazánkban működő olasz paptársait az elviselt nélkülözések miatt szájalomra méltónak mondja és kiemeli, hogy a Kongregáció némi anyagi segítségével (legalább a ruhát illetőleg) nagyobb örömmel szolgálnának. A minoriták csak útiköltséget kaptak a Kongregációtól, rendszeres

támogatást nem élveztek, legfeljebb a földesurak, a pozsonyi és szepesi kamara támogatta őket alkalmasszerűleg. Bár a pasztoráció után kapott járandóságuk nem lebecsülendő, a levelek elkeseredett hangneméből mégis komoly anyagi nehézségekre következtethetünk.²⁵

A XVII. századi minorita szerzetesek magyarországi missziója tulajdonképpen háromféle, egymástól megkülönböztethető, de élesen szét nem választható tevékenységet jelentett. A misszionáriusok egyrészt földesúri kastélyokban és kúriákban vállaltak udvari papi szolgálatot, másrészt kolostoraik közelében lévő plébániák rendszeres pasztorációját végezték, harmadsorban pedig mint vándor-misszionáriusok járták az északi vármegyéket, prédikáltak, térítettek, miséztek, kiszolgáltatták a szentségeket és hitvitákat rendeztek.

Az északkeleti vármegyék a XVII. század első felében túlnyomórészt protestáns többségűek voltak, a néhány katolikus földesúr, a Pethő, Melith, Homonnay és Nyáry családok kastélyai a szó valódi értelmében a katolicizmus végvárainak számítottak. Magától értetődő, hogy az idegen szerzetesek felkeresték a katolikus nemeseket anyagi támogatást, védelmet és segítséget kérve munkájukhoz. A várakban és udvarházakban a paphiány miatt szükség is volt rájuk, így gyakran hosszabb időt töltöttek el egy-egy kapitány vagy földesúr mellett. A nemesi udvarokban nyelviileg is könnyebben boldogultak, s az itteni szolgálat kiindulás lehetett az uradalmak falvaiban való térítéshez. Scalimolit különösen Melith Péter szatmári várkapitányhoz fűzték szorosabb kapcsolatok. Magyarországra érkezése után rögtön felkereste és egy kereszttereklyével kigyógyította tizenkét éve tartó betegségéből. Lengyel titkára és tolmácsa segítségével kiszolgáltatta a szentségeket a kapitány udvarában, megtérítette Melith két kálvinista szolgáját és egy lutheránus trombitást. Más alkalommal ő betegeskedett és a várkapitány szerednyei várában kúrálta magát. Scalimoli egyetlen általam ismert Magyarországon fennmaradt levelét is Melith Péterhez írta 1642 májusában Sztropkóról, amelyben a Szerednye várából adományként megígért két hordó bort reklamálja.²⁶ A műveltebb vidéki földesurak számára a szerzetesekkel való kapcsolat szellemi felüdülést is jelentett. Ez magyarázza, hogy protestáns nemesek is sokszor szívesen láttak vendégül katolikus misszionáriust. A leghíresebb ilyen kapcsolat Vanoviczy János pálos szerzetes és Lorántffy Zsuzsanna szinte barátságnak nevezhető viszonya, amely Vanoviczy beszámolója szerint majdnem a református nagyaszonnyal megtérésével végződött. Kissé kellemetlenebbül járt Angelo Petricca da Sonnino volt magyarországi minorita tartományfőnök (1634–1637) egy ismeretlen nevű horvátországi lutheránus német gróf udvarában. Petricca hosszabb ideig időzött Itáliába hazatérőben a grófnál, aki állandóan vitatkozni akart vele, s a kedvenc témája az egyház tévedhetetlenségének kérdése volt. A végén megfenyegette az exprovinciálist, hogy megöleti, ha nem távozik.²⁷

A szerzetesek rendszeres plébániai pasztorációját szintén az akutt paphiány tette szükségessé. Az 1630-as évektől kezdve egyre gyakoribb a földesúri térítés erőszakos formája: a prédikátor elűzése és a templom elvétele. A problémát ilyenkor általában az okozta, hogy a prédikátor helyére nem találtak katolikus papot. Ilyen helyzetekben gyakran fordultak a két kolostor lakóihoz segítségért, hogy vállaljanak hosszabb időtartamra lelkipásztori szolgálatot. Scalimoli két jelentésében beszámolt a rendtársai által végzett plébániai munkáról. A sztropkóiak (itt főleg lengyel szerzetesek laktak) ellátták a várkápolnát, s emellett hat kör-

nyékbeli falvat térítették át a katolikus hitre, s ezek gondozása is rájuk hárult.²⁸ Ünnepeken kiküldtek egy szerzetest, aki misézett, prédikált és a hit alapjaira oktatta a lakosságot. Homonnán és filiáiban a jezsuitákkal közösen pasztoráltak, az ogreggiano (?) plébániát hét leányegyházával együtt Homonnay gróf segítségével a lengyel Gergely minorita térítette át s utána ő is látta el. Két német egyházközséget, Alsó- és Felsőmecenzzet (Abaúj vm.) két német minorita tett katolikká. Korábban ők is protestánsokká lettek, de rekatolizáltak s nagy sikerrel működtek a két jelentős településen. Az egykor lutheránus lakosság prédikációik hatására elismerte a katolikus hitigazságokat: a szentmise áldozatot, a függőnást s a többi katolikus dogmát, csupán a böjti hústilalmat tagadták. A kálvinista prédikátor elűzése után a kucsini (Sáros vm.) plébániát Scalimoli Klus (Kluzsevic) Krizosztomra bízta, aki az egész falut visszavezette a katolikus vallásra.²⁹

Az udvari papság és plébániai szolgálat mellett a harmadik tevékenységi forma a vándorhitterjesztés volt. Bár a missziós munka e fajtája a XVII. századi gyenge közbiztonság és háborús viszonyok mellett nem kis veszéllyel járt, a minoriták közül mégis sokan ezt választották. Noha a barangolás inkább az olasz szerzetesek sajátja, az egyik legjelentősebb vándormisszionárius mégis a rutén származású Kluzsevic Krizosztom volt. 1631-ben hívta be az országba Vincenzo Pinieri, az első missziófőnök. Fáradhatatlanul járta a királyi Magyarországot, többször került életveszélybe a protestánsok és a török miatt, munkája viszont eredményes: csak Eperjesen egyetlen alkalommal háromszáz embert térített meg. A másik klasszikus vándorhitterjesztő Bonaventura da Genova. Pázmány maga mellé vette és haláláig kíséretében tartotta, majd a bíboros halála után Bercsényi Imre kamaratanácsossal járta a kihalt Thurzó család falvait. Útjai során minden lehetőséget kihasznált a térítésre, hitvitákra. Ünnepek alatt kíségtett a környező falvakban, 1637–1638 telén részt vett a pozsonyi országgyűlésen, nyilvánosan prédikált a városokban. Hasonló munkát végzett Francesco Monte Leone da Modica, aki egyszer halottak napján a tisztítóhelyről szóló beszédével térített meg egy unitáriust, vagy Pietro Vallonica da Sant'Angelo, aki több hitvitából is győztesen kerül ki, köznemeseket térített, sőt egy alkalommal egy általa megtérített prédikátor a szószékről vonta vissza korábbi nézeteit és híveit is az áttérésre szólította fel. Érdekes egyéniség volt még Agostino Pederzoli da Brescia, aki hét éven át járta az országot, közben rablók fosztották ki, erdélyi katonák verték meg, elment I. Rákóczi György temetésére, beszkökött Sárospatakra, bejáratos volt az erdélyi és magyarországi nemesi udvarokba, a Szepességben több misszióplébániát vezetett stb. A királyi Magyarországot és esetenként Erdélyt keresztül-kasul bejáró szerzetesek minden fontosabb helyen ott voltak, megfigyeléseik kiterjedtek a fontos eseményekre éppúgy, mint a mindennapi életre, térítéseik és hitvitáik története pedig a kor vallásos életébe enged bepillantást.³⁰

Az eddigiekben röviden áttekintettük a XVII. századi észak-magyarországi minorita missziók történetének néhány főbb vonását: vizsgáltuk, hogyan látták idegenként a missziós területül szolgáló országot, milyen körülmények között éltek s milyen tevékenységi formákkal tudtak bekapcsolódni a hazai katolikus megújulás folyamatába. Mindezek ismerete nélkülözhetetlen háttér a hittérítés tartalmi és módszertani vonatkozásainak tanulmányozásához, mivel a külső körülmények és a hitterjesztés módszerei s elméleti aspektusai szoros kölcsönhatásban állnak egymással. A kérdéskört a Propaganda Kongregáció által állított misszioná-

rius modell és a hazánkban működő szerzetesek életvitele és munkája közötti különbségek felől közelítjük meg.

A két zempléni kolostor élete és lakóik hitterjesztő tevékenysége a XVII. század első felében kiegyensúlyozottan, nagyobb belső megrázkódtatásoktól mentesen zajlik. A felső-magyarországi minorita missziókban nem találkozunk olyan méretű kihágásokkal és veszekedésekkel, mint a balkáni missziók történetében. Problémák természetesen itt is vannak. A sztropkói lengyel szerzetesek általában nem kedvelték olasz rendtársaikat, az olaszok viszont rendszeresen arról számolnak be, hogy a lengyel minoriták fegyelme igen laza. Előfordult, hogy a hozzájuk küldött olasz vizitátort egyszerűen elűzték, és Scalimoli maga is hírt ad két megbékített rebellis szerzetesről. A legnagyobb problémát a misszionáriusok abban látták, hogy kevesen vannak. Scalimoli két évig ostromolja a Kongregáció bíborosait és titkárait további erősítésért, mert Sztropkóra érkezésekor csak három aktív misszionáriust talált. Hosszas könyörgésére végül a rendfőnök 1642-ben négy dél-olasz minoritát küld a magyar misszió számára.³¹

A minoriták életmódja és tevékenysége azonban sok tekintetben különbözött a Kongregáció elképzeléseitől. A Kongregáció instrukcióiban igyekezett tiltani, vagy legalábbis külön írásbeli engedélyhez kötni a földesuraknál való tartóssabb időzést, s a hazánkban működő minoriták számára ezt külön meg is tiltotta. Ennek ellenére az adott helyzetben a szerzetesek – mint arról már volt szó – ezt a feladatkört (ti. a katolikus nemesség pasztorálását) nem kerülhették ki. Viszont előfordult az is, hogy a nemesi udvarházakban tartózkodó szerzetes a hitterjesztéstől nagyon eltérő jellegű feladatot is elvállalt. Francesco Cosmi da Mogliano 1642-ben Zrínyi Miklós birtokkormányzója lett, s ilyen minőségben a püspöki tizedeket erőszakkal lefoglalta magának, a Zenggmodrusi püspök joghatóságát elfogadó papokat elűzte és javaikat elkobozta, egy frissen helyreállított templomot sőtisztító műhellyé és raktárrá alakított át. Az országgyűléseken forgolódó, előkelő főurak és főpapok kíséretében lévő misszionáriusoknak nem mindig sikerült távoltartani magukat a politikától sem. A másik fontos előírást, az üzleti tevékenység tilalmát sem mindenki érezte maga számára kötelezőnek. Radzin Benedek missziós prefektus (1632–1635) üzérkedéséről többször beszélnek rendtársai és anyagiasságának tulajdonították a sztropkói rendház fegyelmének meglazulását. Az olasz szerzetesek vándormissziói egységes irányítás híján nem egyszer céltalan kóborlássá változtak, mint például a már említett Francesco Cosmi esetében. Máskor pedig a misszióból a megbízatás lejártá hazainduló missziós prefektusokat, Angelo Petricca da Sonninot és Angelo da San Felicét a Kongregációnak kellett állomáshelyükre visszaparancsolni. Az állandó tiltások ellenére is napirenden voltak a hitviták: az eddig említettek mellett a Telegdy János kalocsai érsek, nyitrai adminisztrátor hívására Nyitrán tartózkodó minoriták is gyakran rendeztek hitvitákat, egyszer például San Felice bebizonyította a protestánsoknak, hogy a Szentírás mellett a Szentagyomány is egyenrangú hitforrás. A Kongregáció által ellenzett erőszakos térítések sem voltak ritkák, mint azt a prédikátorok elűzése és a templomok lefoglalása bizonyítja.³²

A hittérítés sikerét nemcsak a misszionáriusok életvitele és tevékenységük jellege, intenzitása befolyásolta, hanem képességeik és tudásuk is. Két dologra kell elsősorban gondolnunk: a nyelvismeretre és a teológiai képzettségre. A missziós terület nyelvének ismerete a Kongregáció előírásai szerint a hittérítés

alapfeltétele volt, a hittani tudásanyagból pedig különösen a katolicizmus és protestantizmus vitás kérdéseinek pontos ismerete a döntő. A hazánkba érkező olasz misszionáriusok nem beszéltek a Felvidéken használatos nyelveket. Részben ez magyarázza, hogy elsősorban földesuraknál működtek, ahol a latinnal is boldogultak. A nép közötti munkában sokszor segítőtestvért alkalmaztak tolmácsként, mint például Scalimoli, akinek lengyel titkára fordított. Némelyik missziófőnök megpróbált lengyel vagy rutén nyelvű papokat kérni a szomszédos rendtartományokból, Scalimoli pedig az Itáliából érkezett misszionáriusokat lengyel és orosz papokra cserélte, mivel az olaszok taníthattak latinul is a két szomszédos rendtartomány szemináriumában, viszont nálunk csak a szentségeket tudták volna kiszolgáltatni. A józanabb misszionáriusok és prefektusok érezték a nyelvtudás hiányából adódó tehetetlenségüket. Magyarul rendkívül ritkán tanultak meg: Antonius Specht morvaországi misszionárius hat nyelven, köztük magyarul is tudott, Pietro Vallonica da Sant'Angelo is elsajátította valamelyest a magyar nyelvet. Magyar minorita pedig csak elvétve akadt, róluk is nagyon keveset tudunk (pl. Szalay Miklós, Pármay Leó). Többször felbukkan viszont a misszionáriusok beszámolójában az az önigazoló, de mindenképpen érdekes megjegyzés, hogy Magyarországon a nép olyan jól tud latinul, hogy a népnyelv ismerete nélkül, pusztán a latinnal is meg tudják értetni magukat. Bonaventura da Genova egyik első benyomása az országról, hogy itt még a gyerekek is beszélnek latinul. Mind ő, mind társai, Modica, San Felice és a többiek is rendszeresen írnak arról, hogy a nép között latinul prédikáltak. Astori tartományfőnök azt jelenti a Kongregációnak, hogy az olasz papok alaposabb tudásukkal és a latin nyelvvel több eredményt érnek el a lelkipásztorkodásban és a térítésben, mint a részeges helyi papság alacsony szintű ismereteivel. Ingoli is úgy vélte, hogy Magyarországra érdemes olasz papokat küldeni, mivel itt az emberek tudnak latinul. Ezek a vélemények azért érdekesek, mivel a koraujkori leírások alapján Közép- és Észak-Európában a latin köznyelvi használata egészen a XVIII–XIX. századig fennmaradt. A korabeli utazók (mint pl. Magyarország esetében Edward Browne angol orvos) úgy látták, hogy Magyarországon és Lengyelországban még a kocsisok és a kocsmárosok is értenek latinul. Hazánkban 1844-ig a latin a hivatalos nyelv, s a sok-nemzetiségű területeken az érintkezést magától értetődően megkönnyítette, mint közvetítő nyelv. A misszionáriusok erre vonatkozó észrevételei tehát – minden önigazoló túlzásuk mellett – rendelkeznek bizonyos valósággalappal, s Magyarországon a nemesek, katonák, városi polgárok vagy prédikátorok térítésében a latin nyelv kétségtelenül használható eszköznek bizonyult. Viszont minden biztonnal semmire sem mentek vele a zempléni, sárosi vagy abaúji falvak parasztjai között. Ez volt a fő oka annak, hogy a magyar főpapok – Pázmány Péter, Lósy Imre és Lippay György esztergomi érsekek, Jakusich György egri püspök, de még a pápai megerősítésében a misszionáriusok által támogatott Simándy István választott erdélyi püspök is – eredménytelennek ítélték az olasz szerzetesek magyarországi tevékenységét. Pázmány azt javasolta, hogy az olasz minoriták nyelvtanulás céljából töltsenek el hosszabb időt egy magyar ferences kolostorban. Lippay és Lósy pedig céltalannak tartotta a népnyelvet nem ismerő szerzetesek sokszor tervszerűtlen kóborlását és nem bánták volna, ha a Kongregáció inkább a magyar obszervánsokat segítené a minoritákra szánt pénzből. Jakusich egy időben állítólag még a két kolostor elvételét is tervezte. Kétségtelen, hogy a magyar fő-

papok állandó ellenkezése s a józanabb misszionáriusok azon felismerése, hogy a lakosság nyelvének ismerete nélkül nem végezhetnek valóban eredményes munkát, nagyban hozzájárult a magyarországi missziós prefektúra megszüntetéséhez.³³

A minorita misszionáriusok elméleti tudásának vizsgálata szintén érdekes problémákat vet fel. Mielőtt ismertetnénk az erre vonatkozó forrásunkat, Scalimoli könyvét, beszélnünk kell a hazánkban működő olasz konventuálisok képzéséről. A minorita rend tanulmányi rendszere a Giacomo Montanari rendfőnök (1617–1623) által kidolgozott reformatio studiorum és az 1628-ban jóváhagyott Constitutiones Urbanae alapján működött. Egy év noviciátus után a fogadalmasok három évig bölcseletet tanultak az első osztályban. Ezt követte a második osztály, a teológia, amelynek végén elnyerték a bakkalaureátust. A legkiválóbbak a harmadik osztály elvégzése után doktorálhattak.³⁴ Ez a tanmenet megfelelt a korabeli papképzés követelményeinek, viszont nem irányult közvetlenül a hittérítésre. A leendő missziópapok számára a XVII. század elején létesültek a missziós szemináriumok, amelyek közül a legrangosabb a Propaganda Kongregáció kollégiuma, az 1627-ben alapított Collegium Urbanum volt.

A doktorátus elérése nem volt könnyű feladat, ezért a Propaganda Kongregáció lehetővé tette a misszionáriusok számára, hogy bármely misszióban töltött sikeres triennium után a szerzetesek doktori fokozatot kaphatnak azzal a kikötéssel, hogy még három évig maradnak a helyükön. Ez csábító lehetőség volt, s ebből következik, hogy a hittedzésre – Magyarország esetében is – túlnyomórészt bakkalaureusok vállalkoztak. A hittudomány doktora – mint Scalimoli – ritkán fordul elő, akkor is előjáróként. A misszionáriusok leveleiben a legtöbb kérelem a doktori fokozat adományozására vonatkozik, sokszor még az első triennium lejárta előtt próbálkoztak vele – persze sikertelenül. Főleg szenvedéseikre és eredményeikre hivatkoztak, valamint arra, hogy a doktorátussal nagyobb tekintélyük lenne az eretnekek előtt. A Kongregáció ezzel szemben mindinkább úgy vélekedett, hogy a szerzetesek nem a lelkek üdvét, hanem a saját karrierjüket tartják szem előtt a misszióba menetelkor, ezért egyre szigorúbb feltételekhez kötötte a doktorátus megadását. Scalimoli két társa számára (Antonius Specht, Pietro Cima) kért doktori fokozatot, kiemelve fáradozásaikat és nyomorúságos körülményeiket, s kívánságát – igaz, öt kérés levél után – 1641-ben teljesítették. Fennmaradt az általa fogalmazott doktorrá avatási formula is.³⁵

A fentiek alapján némi információhoz jutottunk a hazánkban térítő olasz konventuálisok elméleti felkészültségéről: minden bizonnyal alapos teológiai tudással rendelkeztek, de nem voltak a rend legkiválóbb képességű tagjai és ismereteik sem szakirányúak a hittérítés szempontjából. Mindez fontos a Scalimoli-könyv vizsgálatához, hiszen számukra íródott és a szerzetesek szükségleteit vette figyelembe. Nem Scalimoli volt az egyetlen, aki segíteni szeretett volna az ismeretlen országba és zavaros vallási körülmények közé érkezett olasz rendtársaknak. 1637-ben Giuseppe de Capua elküldte a Kongregációnak műve kéziratát, amely a prédikátoroknak vitatkozás alkalmából adandó feleleteket tartalmazta, különösen a két szín alatti áldozásra vonatkozóan. A szerző azonban még abban az évben elhunyt Nyitrán, a kézirat további sorsáról pedig nem rendelkezünk ismeretekkel. Angelo Petricca da Sonnino magyarországi tartományfőnök Rómába való visszatérése után több művet is közzétett az eretnekek és különösen – egy ideig a konstantinápolyi patriarcha helynöke lévén – a görög szakadárak ellen. A század má-

sodik felének legjelentősebb hittérítője, Giovanni Battista Reggiani 1673-ban Lőcsén szintén megjelentette egy kontroverz művet *Anticathectica* címmel, amely nagy zavart keltett a felvidéki lutheránusok közt, és wittenbergi tudósokat kértek a cáfolatára.³⁶

Scalimoli misszionárius kézikönyve hányatott sorsa és mindenekelőtt műfaji sokrétűségéből adódó összetett tartalma miatt érdekes számunkra. A könyv kiadástörténete Scalimoli 1640. szeptember 20-i levelével kezdődik, amelyben hírül adja a Kongregáció bíborosainak könyvének megírását, s mellékelve elküldi a mű vázlatát. A munkát szeretné Krakkóban megjelentetni és ehhez kéri a kardinálisok anyagi hozzájárulását. Felveti annak lehetőségét is, hogy a kötet a Kongregáció nyomdájában, a Polyglottában lásson napvilágot. Két nap múlva ugyanezt megírja Ingolinak. A Kongregáció örömet fejezte ki Scalimoli írói működése miatt, azonban támogatást nem adott sok más mű szubvencionálására hivatkozva, s a túlterhelt Polyglotta sem vállalta el a kinyomtatását. Ez utóbbi egyébként teljesen érthető, mivel a Polyglotta elsősorban a keleti missziók szükségleteit kielégítő liturgikus könyvek, bibliák és katekizmusok nyomtatásával foglalkozott, s a latin nyelvű kontroverz és egyéb teológiai művek közül csak a legjelentősebbek kiadására vállalkozott. A nyomda az 1640-es évek elejére – tehát pontosan az általunk vizsgált időpontban – a szakszerű irányítás hiánya és a ráfizeteses könyvterjesztés miatt komoly válságba jutott és csak Ingoli fáradozásainak köszönhetően maradt fenn. Az elutasító határozatot P. Andrea nem kapta meg, ezért 1642. november 17-én újra jelentkezett az ügyben Ingolinál. Ingoli erre válaszában a rendi előjárók hatáskörébe utalta az ügyet, mondván, hogy nem a Kongregációhoz tartozik. Scalimoli azonban nem nyugodott bele a döntésbe, Rómába érkezve újra írt egy segélykérő levelet, s mivel Krakkóban nem sikerült a kiadás, ezért vagy a Polyglottában, vagy a Kongregáció támogatásával más nyomdában szeretne volna kinyomtatni a könyvet. Ingoli végül pártfogásába vette a művet és dicsérő sorok kíséretében elküldte a kéziratot Brancaccio bíborosnak, s a Kongregáció a könyv lektorálásával Luca Wadding ferences történetírót és Ilarione Rameati ciszterci apátot, majd később helyette Giovanni Lugo jezsuita hittudóst bízta meg. Scalimoli pályájában azonban kedvező változás állt be: Giovanni Battista Berardicelli rendfőnök kinevezte a montecchioni konvent generalis agensévé, így az új megbízás által teremtett jobb anyagi körülmények lehetővé tették a munka önerőből történő megjelentetését. Nem is várt sokáig. 1643. december 5-én már azt írta Ingolinak, hogy a könyvet Bolognában adta nyomdába, és kérte a Kongregáció jóváhagyását a munka tekintélyének emelésére. Ekkor már rendelkezett a rendi cenzor, Antonius Saxius bolognai metafizika professzor jóváhagyásával és Berardicelli rendfőnök engedélyével. A Kongregáció placetje azonban nem érkezett meg, így a *Missionarius Apostolicus* enélkül látott napvilágot Giovanni Battista Ferroni bolognai nyomdájában. A Ferroni család a XVII. századi Bologna egyik legnagyobb nyomdászfamíliája volt. Giovanni Battista 1642-ben vette át az üzem vezetését apjától, Clemente Ferronitól, s talán az átmenettel járó nehézségek okozták, hogy az egyébként szép kiadványairól híres műhely olyan silány kivitelű munkát engedett ki a kezei közül, mint amilyenre Scalimoli műve sikerült: csunya, zavaros tipográfia, rossz minőségű papír, rengeteg sajtóhiba, fejezet- és oldalszámtévesztések jellemzik a kis könyvet. Maga Scalimoli is panaszkodott a nyomdász hanyagságára, aki pedig jól meg volt fizetve. Mikor erről írt 1644 jú-

liusában, már leccei gárdián. Emiatt nem is tudott felmenni Rómába, hogy a bíborosoknak személyesen mutassa be művét. Megkérte Ingolit, hogy a Santi XII. Apostoli kolostor vikáriusától kérjen el annyi példányt, amennyire csak szüksége van, s ossza szét azoknak, akik használni tudják. A Missionarius Apostolicus ügyét még az év december 2-án tárgyalta a Kongregáció. Úgy határozott, hogy valamennyi példányt be kell szolgáltatni, nehogy kiszivárognak azok a módszerek és utasítások, amelyek segítségével a Kongregáció által küldött misszionáriusok az eretnekeket térítik. A határozat szerint az egész készlet felett a Propaganda rendelkezett és ő adhatott egy-egy példányt a hittérítőknek. P. Andrea nem terjeszthette művét, különösen nem az eretnekek által lakott területeken, s csak a Kongregáció engedélyével volt újranyomtatható. A Propaganda minden bíborostagja kapott egy tiszteletpéldányt.³⁷

Ezekkel az óvintézkedésekkel magyarázható, hogy a könyv csak igen kis mértékben terjedt el, s ma rendkívül ritkának számít. Scalimoli biográfusa, Giovanni Campanella hat példányát tudta felkutatni: egy-egy kötetet talált Rómában, a Biblioteca Nazionale Vittorio Emmanuele és Propaganda Fide Kongregáció könyvtárának tulajdonában, a bari tartományi könyvtárban, a New York-i National Libraryben és két példányát a párizsi Bibliotheque Nationale-ban. Magyarországon is fennmaradt néhány példánya. Munkámhoz a Budapesti Egyetemi Könyvtár kötetét használtam, amely eredetileg a nagybányai jezsuita rendház tulajdona volt. Egy példánya megtalálható még Debrecenben, a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában, illetve a múlt századi nyomtatott katalógus szerint az Egri Érseki Könyvtárban. A sárospataki jezsuita (később piarista) könyvtár is birtokolta egy darabját.³⁸

Mielőtt a könyvet alaposabban szemügyre vennénk, érdemes röviden ki térni a Propaganda Kongregáció könyvcenzúrájára. Ennek ismerete gyakorlatilag megmagyarázza az intézmény ambivalenciáját a Scalimoli művel kapcsolatban. Az alapítás utáni első három évtizedben a testület elsősorban saját nyomdájának ellenőrzésével foglalkozott, így az üzem például csak a Polyglotta prefektusának külön határozatára vállalhatott el bármilyen munkát, illetve az idegen (főleg keleti) nyelveken írt művek átvizsgálásához mindig kértek latin vagy olasz nyelvű fordítást. Később figyelmét az egész missziós irodalomra kiterjesztette, hiszen – mint minden missziós ügy – a protestánsok és hitetlenek által lakott területek megfelelő könyvekkel való ellátása is az ő feladata volt. A Kongregáció tehát, hogy gondoskodjék az egységes misszionáriusi módszerekről és a könyvek tévedésmentességéről, 1655. december 6-i dekrétumában a misszióban megjelenő valamennyi könyv kiadását a saját előzetes megerősítéséhez kötötte. Az előírás alól elsősorban a szerzetesrendi előljárók vonták ki magukat, akik számára 1673-ban külön megismételték a rendelkezést. Az engedetlenség jó példája Vincenzo Maria di Caterina da Siena karmelita prokurátor „Viaggio all’Indie Orientali” címmel 1672-ben engedély nélkül megjelent könyve, amellyel magára vonta a Kongregáció nemtetszését, és utasítást kapott, hogy minden olyan passzust revidéáljon, ahol Tamás apostol utazásáról vagy Mihály arkangyal megjelenéséről írt. A felszólításnak ezúttal sem tett eleget, mivel a mű 1683-as velencei kiadásában változatlanul bennmaradtak a kifogásolt részek. Később a Propaganda enyhítette a dekrétumot, mivel a katekizmusok, tankönyvek és imakönyvek jóváhagyását a püspökök, illetve apostoli vikáriusok hatáskörébe utalta.³⁹

A Kongregáció óvatosságának másik pregnáns jele, hogy igyekezett megakadályozni minden rá vonatkozó adat nyilvánosságra kerülését. A protestánsok, orthodoxok vagy mohamedánok elleni küzdelemben minden olyan információ kiszivárogtatása, amely a missziók szervezését, működését, módszereit vagy eredményeit érintette, a Propaganda hadállásait gyengítette volna. Ezért a fontosabb ilyen jellegű munkákat – mint Urbano Cerri kongregációi titkár 1678-as jelentése, vagy Giuseppe Zambecchi levéltári prefektus határozatgyűjteménye (1622–1674) – a Kongregáció csak kéziratban terjesztette. Ha pedig néhány effajta mű mégis megjelent nyomtatásban, ahogy Francesco Ingoli öt levele 1632-ben és a Kongregáció apostoli konstitúciói 1641-ben, abból csak a bíboros tagok kaptak egy-egy példányt. A Propaganda levéltára sem volt hozzáférhető senki számára. Carlo Caraffa volt bécsi nuncius készülő művéhez (*Commentarii de Germania Sacra restaurata*) csak úgy használhatta volna a levéltár anyagát, hogy a Kongregáció a kért dokumentumok kiadásáról egyenként döntött volna. Ugyanígy visszautasították Domenico Verusiot, a Polyglotta superintendensét, Giovanni Tomaso Rocaberti domonkos generálist vagy Giovanni Franchini minorita történetíró, aki az 1630–50-es évek csehországi és magyarországi minorita misszióinak történetét kutatta volna.⁴⁰

Mindezek érthetővé teszik a Scalimoli-könyv sorsát: tizenegy évvel a fontos 1655-ös dekrétum előtt jelenik meg, ezért a Kongregáció még bizonytalan az illetékesség kérdésében. Először nem is volt hajlandó foglalkozni vele, a rendfőnök hatáskörébe utalva az engedélyt, később pedig halasztja a jóváhagyást, végül lefoglalja és betiltja a terjesztését. Aggodalma két szempontból indokolt: egyrészt a könyv az ő misszionáriusai számára készült, a bíborosoknak ajánlva, tehát mindenképpen a Propaganda illetékességébe tartozik, másrészt viszont a könyv negyedik része a Kongregáció utasításai alapján tisztáz néhány gyakorlati kérdést, azaz nyilvánosságra hoz bizalmasnak minősülő adatokat.

Scalimoli könyvét két szempont szerint vizsgáljuk meg: milyen körülmények ösztönözték a könyv megírására és milyen jellegű információkat tartott misszionárius kollégái számára fontos ismeretnek magyarországi működése alapján. Leveleiben, a *Missionarius* ajánlásában és előszavában maga is indokolja írói tevékenységét. Célja az volt, hogy bármely, az eretnekek által lakott országba kerülő gyakorlatlan misszionárius képes legyen megcáfolni az ott élő protestánsok tanait, tudjon közöttük élni és a katolikus hitet terjeszteni. Mindig hangsúlyozza, hogy művében nincs semmi újdonság, hanem sok tudós embertől és nyomtatott könyvből szedte össze, amit leír. Emiatt azonban ne szidja őt senki, mivel a fonalat gyakran lerakták az elődök, hogy az utódok abból ruhát tudjanak készíteni. Az övé az összegyűjtés érdeme: műve kis diurnale alakban összefoglal mindent, ami a protestánsok között működő misszionárius számára szükséges. Ennélfogva a hittérítő csupán ezt hordozván magával mindenre megkapja a választ anélkül, hogy oly sok könyvet kelljen állandóan magával cipelnie. A műre nem az egyháznak van szüksége, hanem szolgálának, az apostoli misszionáriusoknak, akik úgy érkeznek a missziós területre, hogy alig ismerik Luther, Kálvin és követőik tanításait. A *Missionarius Apostolicus* használata tehát kényelmesebbé és könnyebbé teszi a hittérítés munkáját.⁴¹

Indoklása a körülmények ismeretében teljesen érthető. Arról már volt szó, hogy az olasz minoriták nagy többsége nem misszionáriusi képzést kapott, ezért

egy olyan vegyes vallású vidéken, mint Magyarország, nehezen igazodtak el. Az is valószínű, hogy a misszionárius munkája és életvitеле nem tette lehetővé komolyabb kézikönyvtár használatát. A harmadik döntő körülmény pedig az, hogy a hittérítésben igen gyakran felmerültek olyan különleges problémák, amelyekre a teológiai irodalom csak részben, vagy egyáltalán nem adott választ. Ezekben az esetekben a hittérítők a Kongregációhoz fordultak eligazításért. A rossz postai viszonyok és a lassú ügyintézés miatt azonban a válaszok hónapokat, éveket is késlekedtek, s ez nagyon megnehezítette a misszionáriusok munkáját. Scalimoli esetében láttuk, hogy a doktori fokozatok elnyerése majd egy évet vett igénybe. A felsőmagyarországi postára pedig jellemző, hogy P. Andrea rendszeresen panaszkodik arról, hogy nem kapja meg a leveleket, s ezért Krakkón keresztül próbálja meg a kapcsolatot tartani Rómával. Mindezen problémák ellenére a Kongregáció mégsem óhajtotta nyilvánosságra hozni bizalmas utasításait, s az első, a Propaganda Fide levéltára alapján nyomtatásban megjelent határozatgyűjtemény csak 1893-ban látott napvilágot.⁴²

A misszionáriusi kézikönyv hálás történelmi forrás: igyekszik mindent összefoglalni, amire a hittérítőnek szüksége lehet, ezzel hozzásegít egy átlagos misszionárius számára fontos ismeretanyag rekonstruálásához. A műfaj először a korai középkorban jelent meg és a vidéket térítő papoknak kívánt segítséget nyújtani. Közismertebb darabjai Pirminus Scarapsusa vagy bragarai Szent Márton *De correctione rusticorum* című műve, amelyeket a középkorkutatás a korai népi vallásosság és babonás, mágikus szokások értékes forrásaiként tart számon.⁴³ A XVI–XVII. századi tridentínusi megújulás s a vele összekapcsolódó európai missziók, az ún. második krisztianizáció során jelennek meg újra a hittérítők számára írt kompendiumok. Mivel ezek a teológiai irodalom alacsonyabb színvonalú termékei közé tartoznak, eredetiség szinte nincsen bennük, ezért kiesnek a történeti vizsgálódás köréből.

Scalimoli könyve műfajilag két összetevőből áll: egyrészt kontroverz mű, másrészt pasztorális segédkönyv. A misszionáriusnak a mindennapi munkában ugyanis erre a kétféle tudástípusra volt szüksége. Ismernie kellett a protestánsok hittételeire adott katolikus válaszokat, a térítés, vitatkozás módszereit, illetve a katolikus-protestáns együttélésből adódó gyakorlati problémák megoldásának módjait. Ismeretanyag tehát elméleti, módszertani és gyakorlati tudásra strukturálódik. A könyv szerkezete a következő: négy részből áll, ezen belül pedig instrukciókból. A könyv dedikációjának két gondolata érdekes számunkra. A megjelenés körüli viszontagságok során láttuk, hogy Scalimoli művét a Kongregáció támogatásával kívánta megjelentetni, s ez magyarázza, hogy az ajánlást még Sztropkón 1642. november 1-jén a Propaganda bíborosaihoz, közöttük is elsősorban az ifjabb Antonio Barberini prefektushoz címezte. Barberinihez Scalimolit szorosabb kapcsolatok is fűzték, magyarországi kinevezése terén is sokat köszönhetett neki. A Kongregációhoz intézett ajánlás – a megíúsult anyagi támogatás mellett – bizonyos tekintélyt és védelmet is nyújtott a könyvnek: a bíborosok legyőzhetetlen pajzsainak fényében az ellenséges dárdáktól nem kell félnie, írja többek között a szerző. Ugyanakkor – akárcsak leveleiben – itt sem mulasztja el, hogy a kardinálisokat emlékeztesse a protestánsok elleni harcban rájuk háruló feladatokra: küldjenek az eretnekek közé minél több apostoli férfit, akik majd elpusztítják a heretizis hidráját. Amint a katolikus világi fejedelmek megvédik a katonáik kardjával

az egyházat, ez az apostoli fejedelmeknek is kötelessége. Az első rész első három instrukciója az eretnekségek történeti és rendszerszerű ismertetése, a második három instrukció pedig a módszertani ismereteket tartalmazza. A második rész tizenhét instrukciója a katolikus dogmatika protestánsok által vitatott kérdéseit, a harmadik rész hat fejezete pedig azon belül a szentségtant foglalja össze. A negyedik rész tizenegy kérdést tartalmaz, amit a misszionárius tesz fel a Kongregációnak gyakorlati problémákkal kapcsolatban.⁴⁴

Hogyan néz ki a misszionárius teológiai fegyverzete? A hittérítőnek – Scalimoli műve szerint – a protestánsok között működve kétféle hittani ismerettel kellett rendelkeznie: ismernie kell az eretnekségek valamennyi fajtáját, történetüket, tanításait, valamint szakirányú dogmatikai tudással kell bírnia, azaz tudnia kell az eretnekek által állított valamennyi tévtanra a választ. Az eretnekségek hosszadalmas, majd hatvan oldalas történeti-tipológiai ismertetése ugyanazt a megrökönyödést idézi, ami az olasz minoriták jelentéseiből érződik, amikor a magyarországi vallási sokszínűségről írnak. Nyilván döbbenetes volt számukra, hogy egy országban három-négy vallás is egymás mellett él, ezt a zavarodottságot mutatja Scalimoli részletes eretneklajstroma. Célja ezzel az volt, mint azt egyik levelében írja, hogy valamennyi protestáns-lakta országban boldoguljanak a könyv használói.⁴⁵ Ezért a protestantizmussal foglalkozó XVI. századi teológusok műveiből átveszi a részletes eretnekkatalógusokat és ezek alapján ismerteti a különböző fajtákat. Ezt fontosnak tartja az eligazodás szempontjából, illetve annak illusztrálására, hogy a protestánsok – szemben a katolikusokkal – mennyire állhatatlanok. Az ismertetést Luther életével és tanításaival kezdi. A reformáció okát – nyilván Johannes Cochlaeus nyomán, akinek a *Commentaria de actis et scriptis Martini Lutheri* című művéből dolgozott – , abban látta, hogy a mainzi érsek szokásától eltérően nem az ágostonosokra, hanem a domonkosokra bízta a búcsú kihirdetését. Az emiatti irigység lázította fel Luthert X. Leó ellen. Hiába tett meg mindent a pápa (Rómába hívta, majd kiközösítette) és a császár (könyveit elégettetette), ő mégis hátat fordított Istennek és magát a sátán kezébe adta. Ezután folytatja Luther életének ismertetését a korabeli katolikus polémikus művek közheleyeivel (magát az ötödik evangélistának tartotta, büszke volt arra, hogy mindenkinél többet ártott a katolikus egyháznak stb.) majd 34 pontban tárgyalja eretnek tanait, valamint 15 pontban sorolja fel a reformátor által meghamisított szentírási helyeket. Ez utóbbiakat csak példaként közli a több, mint 1400 tévesen értelmezett bibliai szakaszból, hogy ezek analógiájára a misszionárius a többit is cáfolni tudja. A eretnekségek következményeire – mint az előszóban és még több helyütt – itt is kitér: lerombolt templomok, kifosztott városok, halomra gyilkolt emberek (csak Németországban 150 ezernél több).⁴⁶

Ezután következnek rendre az eretnekségek. A listákat természetesen nem magyarországi tapasztalatai alapján, hanem két XVI. századi teológus, Prateolus (Gabriel du Preau) sorbonne-i egyetemi tanár és Guilelmus Damasus Lindanus belga polemikus író műveiből vette. Érdekes, hogy ezeknek a katolikus teológusok által szerkesztett eretneklajstromoknak és rendszerezéseknek az ismeretét misszionárius társai számára fontosnak tartotta. Az 1643-ban készített magyarországi jelentéséből is ezek a kategóriák köszönnek vissza, tehát a hatás fordított: az elméleti olvasmányok vetítődnek ki a gyakorlatra. Ez ismét jelzi a misszionáriusok már többször említett vallási anarchiaképét az országról. Lindanus a protes-

tantizmus 64 fajtáját különbözteti meg, s ezeket három nagy csoportra osztja (Lutherani, Semilutherani, Antelutherani). Staphylus rendszerében 52 szekta szerepel három nagy csoportban (Anabaptistae Antelutherani, Saecramentarii, Confessionistae, ez utóbbi ismét három részre oszlik: rigidi, mansueti és extravagantes Confessionistae). A táblázatok után Lindanus rendszere ismerteti részletekben az egyes típusokat, kitér az alapítókra, az irányzatok sorsára, földrajzi elhelyezkedésükre, tanításaikra. Nem kíméli magát, noha: animus abhorrescit haec audire (a lélek borzad ezek hallásától), s beszél az olyan rémséges eretnekségekről is, mint az epicureisták, akik naponta tízszer imádkoznak az ördöghöz, mint istenükhöz. Sőt vannak köztül teljesen ateisták is.⁴⁷

Művének második részében tizenhét pontra osztva sorra veszi azokat a dogmatikai kérdéseket, amelyek a protestáns – Scalimoli hittérítő tapasztalatai alapján elsősorban a kálvinista – és a katolikus tanítás legfontosabb különbségeit alkották, ennél fogva a misszionárius térítései és hitvitái során ezekkel került a legtöbbször szembe. Mivel a könyv, s különösen ez a része a missziós munka közben felmerült kérdések gyors megválaszolását volt hivatva segíteni, a felépítése is ehhez igazodott: az egyes dogmáknál először ismerteti a katolikus tanítást, bibliai és patrisztikai utalásokkal alátámasztva. Ezt követik az eretnekek ellenvetései szintén általában egy-egy bibliai helyből kiindulva. A harmadik részben pontonként megfelel a protestánsok állításaira az általuk magyarázott bibliai hely katolikus értelmezésével és az egyházatyák tanításával. A második rész célkitűzése teljesen érthetővé teszi, hogy miért hivatkozik állandóan a Bibliára, ritkán az egyházatyákra, s szinte soha modern teológusokra: a misszionárius a protestánsokkal való vitában csak a Biblia tekintélyére támaszkodhatott.

Az első instrukció a keresztyén hit legfontosabb kérdésének, Isten kilétének a tisztázása. Négy pontban állítja szembe az egyes eretnek tanításokkal Isten lényegét, s különösen nagy terjedelemben foglalkozik Isten és a bűn kapcsolatával a kálvini tant cáfolva. A következő probléma a szentírási kánon protestáns újraszabályozása, a harmadik pedig a sola fide kérdése. Negyedszer tárgyalja a szabad akaratot, ismét a kálvinizmussal szembehelyezkedve: itt bőséges patrisztikai anyagot használ fel, hiszen ez a tétel már az ókeresztyén korban is rendkívül vitatott volt. A negyedik és ötödik fejezet szorosan összefügg: az egyház és tekintélye, illetve a pápai primátus és az apostoli szék hatalma. A búcsúknak és a kiközösítéseknek a reformációban betöltött központi szerepét jelzi, hogy az ezzel foglalkozó 8. instrukció valamennyi közül a legterjedelmesebb. A 9. pont a protestáns sola scriptura-elv kapcsán bizonyítja az egyházi hagyomány hitforrás voltát. Ezután három liturgikus fejezet következik: az egyházi szertartások, a szentmiseáldozat, valamint az ima és a zsoltózás. A 12. fejezet a böjt, a 13. pedig az adományok szükségességét tárgyalja, visszakanyarodva ezzel a 3. instrukcióhoz, a jócselekedet problémájához. A következő pont egy szintén régóta vitatott kérdéssel, a purgatóriummal, s vele kapcsolatban a halottakért való imával és a temetési szertartás értelmével foglalkozik. A két utolsó előtti instrukció ismét összefügg: a szentek tisztelete és segítségül hívása, illetve a keresztek, képek és szobrok létjogosultsága. A 17. fejezet a papi fogadalmak és különösen a cölibátus kérdését tárgyalja.⁴⁸

A könyv dogmatikai traktátusának teljesen külön egységét képezi a szentségtan: nem a második részben, hanem újrakezdődő lapszámozással a harmadik

részben, összesen hat instrukcióban foglalkozik vele a szerző. Ezzel is jelezni kívánta a téma kiemelkedő helyét a katolikus-protestáns kontroverziókban. A módszer (katolikus tanítás – protestáns ellenvélemény – katolikus válasz) itt is ugyanaz. Az első pont a szentség fogalmát és hetes számát magyarázza meg. A következőkben nem beszél valamennyi szentségről külön, csak arról a háromról, amelyek leginkább a viták kereszttüzébe kerültek. A keresztséggel kapcsolatban igazolja a katolikus tanítást a gyermekkeresztségről és a bűnre való hajlamról, amely a keresztség után is megmarad. Két fejezet foglalkozik a szentségi, vagyis a függőnással. Az első igazolja szentségi jellegét, a második pedig a töredelmet és az elégtételt tárgyalja, mint a bűnbocsánat feltételeit. Az eucharistiával kapcsolatban ismerteti a különféle protestáns tanításokat és cáfolatukat, illetve külön pontként foglalkozik a világiak két szín alatti áldozásával. Ez utóbbi kérdés Magyarországon kifejezetten is hangsúlyos probléma volt. A XVI. század közepén I. Ferdinánd és környezete a két szín alatti áldozás engedélyezésétől remélte a protestánsok visszavezetését az egyházba. Ennek érdekében szólaltak fel a magyar küldöttek, Draskovics György zágrábi és Dudith András tinnini püspök a trienti zsinaton. A zsinat és a pápa azonban ezt nem engedélyezte. IV. Pius csak 1564 tavaszán adott engedélyt a Német Birodalom, Csehország és Magyarország számára a kehely használatára, s ezt Oláh Miklós esztergomi érseknek is megírta. I. Ferdinánd 1564 júniusában hirdette ki az engedélyt, s Urbanus Julius gurki püspök, a bécsi Szent István templomban ünnepi misét celebrált és két szín alatt áldoztatott. A császár még június 14-én a püspökökkel és teológusokkal tanácskozást tartva szabályozta a kehely használatát. IV. Pius utóda, V. Pius azonban a kiváltságot visszavonta. A gyakorlat egy darabig még általános lehetett, mivel VII. Kelemen pápa 1604-ben elítélte a két szín alatti áldozás eltűrése miatt Kutassy János győri püspököt, s megdicsérte annak eltiltása miatt Pethe Márton kalocsai érseket.⁴⁹ Giuseppe da Capua említett kézírata is főleg ezzel a kérdéssel foglalkozott.

A vitás teológiai kérdések pontos ismerete mellett a misszionáriusoknak lelkileg fel kellett készülniük a rájuk váró nehézségekre, s tisztában kellett lenniük a hittérítés és hitvitázás módszereivel. Ezeket természetesen leginkább a gyakorlatban sajátíthatták el, de bizonyos alapelvek és normák előzetes ismerete kétségtelenül hasznos lehetett a kezdők számára. Scalimoli ezeket a gondolatait meglehetősen röviden, nyolc oldalban foglalja össze. A három ezzel foglalkozó instrukciót mégis egész műve központi jelentőségű részének érezhette, mivel a könyv alcíme tulajdonképpen e három fejezet címéből áll össze. A kötet címe egyébként már első bemutatásakor (1641. szeptember 20.) szemet szúrt a Kongregációnak, s kérték a szerzőt a megváltoztatására. Ő ennek tulajdonképpen nem tett eleget: csupán a „breviter et facilliter” adverbiumokat hagyta el, néhány helyen megcserélte a szórendet, az alcím „debet” igéjét indicativusból (debet) coniunctivusba (debeat) tette át, egy participium coniunctumot (ubi vigent sectae Lutheranae sub diversis nominibus cognominatae) elhagyott, s más efféle alaki változtatásokat hajtott végre, ez azonban a cím árulkodó voltán nem változtatott.⁵⁰

A módszertani részt Scalimoli az eretnekségek ismertetése és a dogmatikai kérdések közé illesztette be. Az első módszertani fejezet (első rész negyedik instrukció) a misszionárius életével és tulajdonságaival foglalkozik. Fontos, hogy a hittérítő tisztában legyen azzal, hogy harcolnia kell az idegen csatasorként és vészthozó várként lesben álló hamis dogmák ellen. A veszélyek tudatosítása azért

fontos, nehogy az eretnekek közé kerülve megijedjen, megzavarodjon, csapdába essék. Ennek elkerüléséhez a pontos ismeretek mellett másik fegyvere az eretnekek gőgjével szembeni alázatossága. Scalimoli könyve is, akárcsak a Kongregáció utasításai, megrajzolja az eszményi misszionárius alakját: mindenki számára magát nyújtja a jócselekedetek példájaként, tanításában legyen katolikus, szándékában erős, a béketűrésben kitartó, a szeretetben állhatatos, türelemben szilárd, állhatatosságban pedig hasznos. Rendelkezzék helyes hittel, élő reménységgel, égő szeretettel, bölcs értelemmel, okos ítélettel, igazságos akarrattal. Éljen szerényen, tisztességgben, vallásosan és mértékletesen. Azon fáradozzék, hogy másokban ültesse és erősítse a keresztény tudományt. Ezen tulajdonságokat bírva bátran harcolhat, hiszen az eretnekek gonoszsága nem árthat a lelkének. Helyette küzd a Szentírás és a Szent hagyomány, az Isten neki adja a győzelmet.⁵¹

A következő fejezet arra a kérdésre igyekszik választ adni, hogy mivel érveljen a misszionárius tértítése során. Állandóan szem előtt kell tartania, hogy az eretnekek zavaros beszédűek, állhatatlanok és önmaguknak is ellentmondanak. Ezt tudatosítva a hittérítő érveljen mindenekelőtt az egyház állandóságával és állhatatosságával. Legyőzhetőek az eretnekek a csodák segítségével is, amelyek a katolikus egyházban mindennaposak. Igaz, csodákkal ők is próbálkoztak, de rajta-vesztettek. Kálvin Genfben egy halált színlelőt „támasztott fel”, egy lengyel kálvinista prédikátor pedig ugyanezt tette Krakó környékén. Csakhogy mindketten megjárták; a „feltámasztottat” Isten büntetése rögtön halállal sújtotta. A katolikus tanítás melletti bizonyítékok továbbá a szentatyák írásai és a zsinatok kánonjai is. Ha pedig ezekkel nem ér el semmit, szóljon Ágostonnal, aki szerint az eretnekek szabadon, tetszésük szerint bánnak a Szentírással, s nem ahhoz igazodnak, hanem azt igazítják saját gondolataikhoz.⁵²

A misszionárius tulajdonságai és érvelésének anyaga után tárgyalja a könyv a vitatkozás és a tértítés módszereit. Ezzel kapcsolatban négy dologra hívja fel a figyelmet. Először is a misszionárius inkább válaszolni igyekezzen a kihívásra, minthogy ő maga támadjon. Ugyanis könnyebb állításaira megfelelni, mint mindjárt cáfolattal előállni. A gúnyolódástól pedig őrizkedjen, mert annak – Tertullianus szerint is – ócska dicséret a jutalma. Másodszor azt tanácsolja, hogy a viták során sohase engedjen témát váltani addig, amíg az előzőt le nem zárták. Az ugyanis az eretnekek szokása – írja Scalimoli –, hogy ha vesztesre állnak, rögtön másra terelik a szót, menekülve az igazság elől. Ha vitatkoznak, ne szaporítsa a szót, hanem válaszait röviden, szillogizmusokban adja elő, lehetőleg mindig a Szentírásra alapozva. Végül pedig vitákban, baráti beszélgetésekben legyen szerény, okos, alázatos és türelmes, s ha később feldühödnek ellene, gondoljon mindig Krisztusra, aki mindezt nyugodtan viselte és a sértésekre szelíden felelt. Legyen tehát okos, mint a kígyó, egyszerű, mint a galamb, s így mutassa meg a homályban levő eretnekek számára az ég világosságát. Ezek után Becanus (Martin van der Beek S. J.) *Manuale controversiarum* című híres munkájának előszava alapján ismerteti a különböző lelkialkatú eretnekekkel való érintkezés módjait. Ennek betartását a tértítómunka során nagyon hasznosnak látja. A makacsokat meg kell feddni, s ezentúl nem kell velük mértéken felül tárgyalni. A buzgókkal türelmesen és jóindulatúan beszéljen, s imádkozzon is értük, hogy tudatlanságuk bölcsességgé váljék. A közömbösök általában nem gőgből vagy tudatlanságból, mint az előző két csoport, hanem evilági okokból élnek homályban. Egyesek ab-

ban a hitben akarnak meghalni, amelyben születtek, másokat eskü köt, rokonok vagy barátok miatt, vagy félelemből élnek eretnekségben, vagy ha katolizálnak is, belül protestánsok maradnak. Hozzájuk őszintén és komolyan kell beszélni, s figyelmeztetni kell őket, nehogy evilági dolgokért elveszítsék üdvösségüket. Végül ott vannak a kételkedők és bizonytalankodók, akik őszintén keresik az igazságot. Velük türelemmel és szeretettel bánjon, mindenkivel képességei szerint: másképpen a tanultakkal és másképpen a műveletlenekkel.⁵³ Ezek a gondolatok bepilantást engednek egy XVII. századi misszionárius módszereibe és a térítésről kialakult elképzeléseibe. Nem mindig eredetiek a megfigyelései, de ezek által is közelebb kerülünk a XVII. századi hittérítés nehezen megragadható módszertani és mentalitásbeli elemeihez, s részben körvonalazódik az a gondolati háttér, amely jellemezte a magyarországi olasz minorita missziók munkáját.

Már többször szóba került az a körülmény, hogy a szerzetesek a vegyes vallású vidékeken sokszor szembetalálták magukat olyan nehézségekkel, amelyeket megfelelő könyvek és tájékoztatás hiányában nem tudtak megoldani. Scalimoli könyvének utolsó része ilyen problémák leküzdéséhez kívánt segítséget nyújtani misszionáriustársainak. A tizenegy kérdés és válasz két szempontból lehet érdekes számunkra: egyrészt ezeket kétségtelenül magyarországi tapasztalatai alapján állította össze, tehát egyfajta képet kapunk a kor vallási viszonyairól. Másrészt pedig az általa adott válaszokat összevetve a Kongregáció levéltára alapján kiadott hivatalos határozatgyűjteménnyel észrevehetjük azt a finom hangsúlyeltolódást, amely a hitelesítés legfelsőbb szervezetének és a protestánsok között működő misszionáriusnak a szemléletét jellemezte.

Az első problémakör a vegyes vallású lakosság egymás közötti érintkezésére vonatkozik. Az első kérdés a katolikusok és protestánsok közötti kapcsolatok lehetőségeit és formáit tárgyalja, a harmadik pedig a keresztszülők kérdésével foglalkozik. Scalimoli az egyházi rendelkezések alapján megkülönbözteti a Coenae Domini kezdetű bullában általában kiközösített eretnekeket és a név szerint exkommunikáltakat. Míg ez utóbbiakkal való kapcsolatot mindenképpen kerülni kell, addig a többi protestánsal a vegyes vallású területeken érintkezhetett a katolikus lakosság. Ez az engedmény természetesen főleg a világi dolgokra vonatkozott, de Scalimoli néhány jelentősebb morális szerzőre hivatkozva megengedhetőnek vélte a *communicatio in divinis* néhány fajtáját is: katolikusok jelen lehetnek eretnekek istentiszteletein, prédikációin, imáin és temetésein, amennyiben a liturgikus cselekményben tevőlegesen nem vesznek részt, céljuk ezzel az eretnek tanok megcáfolása és saját lelküket nem veszélyeztetik, valamint másoknak sem okoznak botrányt. Misézhetnek olyan templomokban, amelyekben nem személyükben kiközösített eretnekek vannak eltemetve. Lehetségesnek tartja a vegyesházasságokat is, de csak abban az esetben, ha a katolikus feleség továbbra is gyakorolhatja hitét, s valamennyi gyermek katolikus vallású lesz. A „különféle gonosz szerződéseket” (pl. a protestáns apa elsőszülöttje protestáns, noha a feleség vagy a család katolikus) elítéli. A keresztszülők esetében különösnek tűnhet a kérdés, hiszen a válasz annyira egyértelmű: protestáns semmiképpen sem lehet katolikus gyermek keresztszülője, katolikus pedig protestáns származású gyermek esetében csak katolikus szertartású keresztségnél vállalhatja ezt a felkérést, amint ez a keresztszülő feladatából természetesen következik.⁵⁴ A vegyesvallású lakosság érintkezésének leglényegesebb problémaköreit vázolta ezzel Scalimoli. Az

élet nagy eseményei (keresztelés, házasság, temetés) alkalmával a felekezeti különbségekből származó lelkiismereti nehézségek a kor embere számára minden bizonnyal igen nagy gondot jelentettek. A vegyesházasságot az egyházi tételes törvény tiltotta. Ezzel szemben Magyarországon kialakult egy jogszokás (a kisebbik rossz választásának az elvén), amely szerint a katolikus plébánosok összeadták a vegyes vallású feleket, ha a katolikus fél esetében a hittől való eltávolodás veszélye nem állott fenn, és a gyermekeknek legalább egy része katolikus lehetett. Ebből a gyakorlatból természetesen sok áttérés következett be, főleg a katolikus feleségek esetében. A folyamat megállítására már Kollonich Lipót esztergomi érsek is tett lépéseket, utóda, Keresztély Ágost pedig csak úgy engedélyezte a vegyesházasságokat, hogy a katolikus fél vallásában megmaradjon, és valamennyi gyermek a katolikus hitben neveltesse. Ugyanilyen értelemben rendezte a kérdést az egész egyháza érvényesen XIV. Benedek pápa. Tehát Scalimoli idejében az egyházi törvény szigorúbb, a gyakorlat enyhébb volt az általa adott válasznál, s az ő változata Magyarországon hetven, a világegyházban pedig száz év múlva lesz általánosan elfogadottá.⁵⁵ A keresztszülő felkérése általában a rokonságot vagy barátságot megerősítő gesztusnak számított. A megbízatás valódi értelme (a gyermek hitbéli nevelésének előmozdítása) ezért általában háttérbe szorult. Így fordulhatott elő például, hogy Albániában a katolikusok gyermekeinek keresztelésénél törökök voltak a keresztszülők. A szertartás és a keresztszülői tiszt presztizsjellegűvé válása teszi érthetővé, hogy a kérdést a misszionáriusok többször feltették a Kongregációnak, amely kissé háborogva válaszolja, hogy *nemo est, qui non videat...* – a válasz mindenki előtt egyértelmű kell, hogy legyen.⁵⁶

Az együttélés másik nehézsége, a közös templomhasználat már átnyúlik a második kérdéskörbe: vajon milyen feltételekkel vehető fel a szentség az aposztalt papoktól, s az így felvett szentségeknek van-e kegyelmi hatása. A katolikus szórványok számára sokszor nem volt elérhető távolságban katolikus templom és pap, s ez a körülmény – ha nem akartak a vallásgyakorlattól teljesen elszakadni – a protestáns templomba és a prédikátorhoz kényszerítette őket. Ennek azonban a legtöbbször a többszörre való alkalmazkodás, az áttérés lett a következménye. Ez a veszély magyarázza, hogy Scalimoli fentebb ismertetett, meglehetősen engedékeny álláspontjával szemben a Kongregáció a hozzáfutóknak mind az eretnek és szakadár templomokban való misézést, mind a nemkatolikus szertartáson való részvételt tiltani igyekezett. Ezek az elutasító válaszok azonban nem voltak teljesen egyértelműek és idővel egyre engedékenyebbek lettek. Kezdetben a Propaganda kifejezetten megtiltotta a misszionáriusoknak, hogy eretnek templomban misézzenek, még válaszfal behelyezésével sem, mondván, hogy úgyis rendelkeznek a hordozható oltár kiváltságával. Később azonban bizonyos kényszerítő körülmények között, a katolikusok vigasztalására és az eretnek térítése érdekében többször adott ilyen értelmű engedélyeket. Sokkal szigorúbban vette a katolikusok részvételét az eretnek és szakadár szertartásain. Ezt semmilyen körülmények között sem tartotta lehetségesnek: akkor sem, ha a közelben nincsen katolikus templom, s abban az esetben sem, ha a részvétel által a katolikusok elkerülhetnék az üldözéseket. A következetesség itt érthető, hiszen a másítható szertartások látogatásánál az áttérés veszélye is nagy.⁵⁷ A szentségkiszolgáltatás kérdésében – amely a másítható templomban tartott katolikus mise és az eltérő felekezet szertartásain való részvétel után a harmadik fokozat – Scalimoli is szigorúbban

ítél. Eretnek püspököktől és papoktól Bellarminus nyomán ő sem ajánlja a szentség elfogadását. Bizonyos feltételek mellett (csak felszentelt paptól, amennyiben az a saját lelkipásztora, csak szükség esetén, katolikus forma szerint, anélkül, hogy az eretnek szertartáson ténylegesen részt venne és a saját vagy más hitét veszélyeztetné stb.) ugyan érvényes az aposztatált pap által kiszolgáltatott szentség is, de ezek a feltételek olyan ritkán valósulnak meg mind, hogy biztosabb a szentséget nem elfogadni. Ez a kérdés valószínűleg igen nagy probléma lehetett, mivel még egy pontban külön foglalkozik az áttért katolikus pap által nem katolikus rítus és forma szerint kiszolgáltatott szentség kegyelmi hatásának hiányával. A szentség csak úgy közvetíti a kegyelmet, ha a kiszolgáltató ugyanazt vallja róla, amit a katolikus egyház és ha a katolikus rítus szerint szolgáltatja ki. A felső-magyarországi katolikus szórványok vallási életében a templom- és paphiány miatt az aposztatált papoktól való szentségfelvétel mindennapos jelenség lehetett, amellyel kapcsolatban a misszionáriusnak pontos eligazítást kellett nyújtania.⁵⁸

A XVII. században a hittagadás, a vallásváltoztatás és az áttérés a vallási küzdelmek természetes velejárójának számított. A jelenség fontosságát hangsúlyozza Scalimoli könyve is, mivel a témával három kérdés foglalkozik. Az ötödik pontban az üdvözülés lehetőségét vizsgálja: üdvözülhet-e mindenki a saját hitében, vagy csak a katolikus egyházban. Válasza abból kiindulva, hogy a protestánsok nem hisznek őszintén Krisztusban (ugyanis nem teszik az általa tanított és tett jócselekedeteket), sem az apostoli hitvallás tizenkét pontjában (mivel nem hisznek a katolikus egyházban és a szentek közösségében), kizárólag a katolikus egyházat teszi meg az üdvösség letéteményesévé. A hatodik kérdés a hit megtagadásának, elítélésének és színlelésének erkölcsi megítélésével foglalkozik. Scalimoli trienniuma idején már érződtek a felekezeti villongások előszelei, a magyar provinciának van már egy vértanúja, Iglódi István, és az évek múlásával egyre több minorita esik áldozatul a környékbeli reformátusok haragjának. Hasonló atrocitások a civil lakosságot sem kímélték. Ezek a körülmények magyarázzák a kérdésfeltevést és a választ is. A hittagadást minden körülmények között, hivatalos személyek előtt pedig a hit színlelését és elítélését is természetesen megengedhetetlennek tartja. Tesz viszont engedményeket: kérdezősködő magánszemélyek előtt (a XVII. századi Felső-Magyarországon nyilván ezek jelentették az igazi veszélyt!) a hitet el lehet titkolni ilyesfajta válaszokkal: Miért kérdezed? Mi köződ hozzá? Hivatalos közeg előtt erre nincsen mód, viszont az elbűjás vagy a menekülés a kikérdezés elől lehetséges. A lelkipásztorok viszont a rájuk bízottakat semmikor sem hagyhatják el. A Kongregáció utasításai ismét szigorúbban ítélik meg a kérdést. Bár a menekülést egy 1635-ös határozat a megkeresztelt törökök esetében lehetségesnek tartja, a hit megtagadásának és elítélésének minden változatát elítéli. Az albán püspökök számára 1774-ben kiadott dekrétum kifejezetten említi, hogy nem csak a közhatalom képviselője előtt kell a hitet megvallani, hanem magánbeszélgetések során sem lehetséges semmiféle színlelés. A Missionarius Apostolicusban gyakorlati segítségként említett kis elterelő kérdéseknek megfelelő engedmény a Kongregáció utasításaiban nem szerepel: a hangsúly ott a minden körülmények közötti színvalláson van. Ugyanebbe a gondolatsorba tartozik a nyolcadik kérdés, amely a protestánsoknak a hitükben való megmaradásra tett esküjük érvénytelenségét bizonyítja, mondván, hogy a rossz érdekében született eskü nem kötelez. Az ilyen jellegű eskük az áttérés komoly akadályai lehettek Scalimoli és társai munkájában, s ez tette szükségessé a vele való foglalkozást.⁵⁹

A földesúri hatalomnak a vallási küzdelmekben elfoglalt kiemelkedő jelentősége közismert tény – a Scalimoli által kérdés-felelet formában megrajzolt tablóról ez a kérdéskör nem hiányozhat. A problémát két oldalról közelíti meg: a hetedik intsruckió arra a kérdésre keresi a választ, vajon a katolikus fejedelmek és földesurak megtűrhetik-e birtokaikon a protestánsokat. A kilencedik pontban az eretnek világi hatalmak egyházi primátusának érvényességét tagadja, ugyanis az egyház kormányzása nem a világi fejedelmek, hanem Krisztus utódjainak (a pápa és a püspökök) feladata. A hetedik kérdésre adott válasz a földesúri engedékenységet két esetben tartja jogosnak: egyrészt akkor, ha az eretnekek elűzéséből a katolicizmusra nézve nagyobb baj származhat, másrészt pedig, ha megtűrésük a megtérés reményével kecsegtet. Hanyagságból vagy emberi számításból azonban nem szabad eltérni őket. Az államhatalom óvatosságát a protestánsokkal szemben az 1640-es években több misszionárius is észrevette: írt róla a nagyszomati református és a pozsonyi evangélikus templomépítkezésekkel szembeni királyi türelem kapcsán Bonaventura da Genova, és 1643-as jelentése kapcsán maga Scalimoli is. Ennek oka, amint a misszionáriusok helyesen értelmezték, a protestáns rendek ellenállása és az Erdélyi Fejedelemség ellensúlyozó ereje. Emellett jelentős szempont volt a munkaerő kérdése is, hiszen egész falvak elűzésével ez igen nagy gondot jelenthetett volna. Az állami és földesúri erőszak csak a század második felében lesz igazán meghatározóvá, noha a *cujus regio, ejus religio* elv alkalmazása az egész újkori magyar egyháztörténelmen végigvonul.⁶⁰ A negyedik rész két utolsó fejezete két hasznos gyakorlati tudnivalót közöl: a tizedik pont alatt a misszionáriusok számára engedélyezett felhatalmazások, a tizenegyedik fejezetben pedig a katolikus vallásra tértek számára összeállított esküformulák találhatók. A hittérítők az esetek legnagyobb részében olyan területeken dolgoztak, ahol az egyházi szervezet hiányzott, vagy – mint Magyarországon – nagyon foghíjas volt. Munkájuk során tehát el kellett látniuk a plébánosok és püspökök feladatait is, amelyek végzésére csak külön felhatalmazásokkal voltak jogosultak. Ezek értelmében a papszentelésen és a bérmláson kívül valamennyi szentséget kiszolgáltathatták, napjában kétszer misézhettek, a megtérő eretnekeket feloldozhatták, egyházi felszereléseket áldhattak meg, újrászentelhették a templomokat, felmentést adhattak fogadalmak és bizonyos fenntartott esetek alól stb. A tizenegyedik pontban két esküformulát közöl: egy rövidebbet és egy hosszabbat a jelentősebb eretnekek számára. A könyv végén hatoldalas index segít az egyes témák gyors visszakeresésében.⁶¹

A XVII. századi missziók elméleti alapvetésének rekonstruálásához még egy szempont segítségével próbálunk meg közelebb jutni: a Missionarius Apostolicus jelentősebb forrásainak számbavételével és a misszionáriusok könyvkérmének vizsgálatával megkíséreljük a XVII. századi magyarországi hittérítők olvasmányanyagának körvonalazását. A Scalimoli-könyv forrásaival kapcsolatban mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy a nagyszámú bibliai és patrisztikai forrás- és idézetanyagot nem elsőkézből, hanem az akkoriban közkézen forgó idézetgyűjteményekből, florilegiumokból vette. Ez teljesen általános jelenség ilyen tömegű adat felhasználásakor, illetve ezt bizonyítja idézésének módja is: sokszor csak a neveket említi, illetve a mű címét, pontosabb helymegjelölés nélkül.⁶² Az egyházatyák közül a korabeli katolikus hitvitázó irodalom legkedveltebb szerzőjét, Szent Ágostont közvetlenül is forgatta, mivel forrásainak felsorolását a Propaganda

Kongregációhoz küldött vázlatában vele kezd.⁶³ A Tridentinum előtti teológiai irodalomból Dominicus Scotus spanyol domonkos *In quattuor sententiarum commentarii* és Thomas de Vio (Cajetanus) *De effectu absolutionis sacramentalis* című művét használta. A zsinat utáni korszakot illetően elsősorban a korai, 16. századi polemikus írók, valamint a spanyol egyházjogászok és morálteológusok munkáiból merített. A Kongregációhoz küldött vázlatában forrásai között említi Franciscus Costerus belga, valószínűleg Edmundus Campianus angol és Benedictus de Benedictis olasz polemikus írókat, könyvében azonban nem hivatkozik rájuk. A korai német kontroverzisták közül Fridericus Staphylus, Hieronymus Enser és Johannes Eckart nevét említi. A 16. századi sorbonne-i iskola képviselői közül Claudius de Saintes ágostonos kanonokra és Gabriel du Preau (Praetolus) egyetemi tanár műveire hivatkozik. Az osztrák hitvitázó irodalomból a belga származású Martinus Becanus jezsuita rendkívül elterjedt *Manualéjára* és a belga kontroverziáművek közül pedig Guilelmus Damasus Lindanus roermondi, majd genti püspök *Dubitantius de vera salutis via instructus* című munkájára támaszkodott. Az olaszok közül Thomas Boziust és természetesen Robertus Bellarminus említi. Stanislaus Hosius ermlandi (warmiai) püspöknek, a lengyel katolikus reform kimagasló alakjának a *De expresso Dei verbo* és a *De heresibus nostri temporis* című munkáit, Franciscus Turrianus spanyol jezsuita patológusnak pedig a *Dogmatici characteres Verbi Dei ad catholicos Germaniae adversus novos evangelicos* című könyvét használta. A kontroverzisták mellett az idézett szerzők másik nagy csoportja a spanyol kánonjogászok és morálteológusok közül kerül ki. A felhasznált művek között szerepelnek Martinus Navarrus egyházjogász *Consiliorum seu responsorum libri quinque* és *Manuale sive Enchiridion confessoriorum et poenitentium* című írásai, Franciscus Toletus jezsuita teológus *Summa casuum conscientiae absolutissima* című műve. Említi továbbá a legismertebb jezsuita morálteológusokat: Franciscus Suarezt, Thomas Sanchezet, Johannes Azort és Henricus Henriquezt, valamint a salamancai ferences kanonistát, Emmanuel Rodriguezt. Használta Bartolomeus Carranza domonkos szerzetes, toledói érsek zsinattörténetét (*Summa omnium conciliorum*) és Thomas de Jesus spanyol karmelita missziós kézikönyvét (*De conversione gentium*). Többször hivatkozik protestáns szerzőkre: Lutheren, Kálvinon, Bullingeren kívül Johannes Bugenhagen (Pomeranus) és Tilmanus Heshusius evangélikus teológusok nevét említi.⁶⁴

A misszionáriusok „szellemi fegyvertárának” rekonstruálásához másik forrásunk a misszionáriusok könyvkérelmei. A misszióba induló szerzetesek és a pápai kollégiumok növendékei munkájukhoz pénzbeli támogatáson, ruhán és különböző kegytárgyakon kívül többször kértek könyveket is, mivel ezek megszerzése a missziósterületen gyakran lehetetlen volt. Angelo Petricca és Angelo da San Felice magyarországi és erdélyi missziójuk előtt két példány kis alakú misekönyvet, kettő kátét, Paulus Lancelottus pápai utasításra készült, de hivatalossá nem tett kézikönyvét, az *Institutiones Juris Canonici* négy kötetét és a Martinus Becanus hitvitázó műveit kérték. A század végéről a Collegium Urbanum két hazainduló magyar növendékének könyvkérelmét ismerjük. A szerémségi Niksics György 1676-ban egy egész kis alapkönyvtárat állított össze magának: a papi működéshez elengedhetetlenül fontos műveken (Biblia, Martyrologium Romanum, Rituale Romanum, kis alakú Missale Romanum, két tucat káté) kívül Mercantius Hortus pastormát, a morálteológusok közül Paulus Laymann német jezsuita és az olasz

Martinus Bonacina munkáit, a firenzei Savanarola Triumphus Crucisat kérte. Szüksége volt a hitvédő irodalom termékeire is: Leo Allatiusnak az orthodoxok ellen írt De Purgatorióját, Philippus Guadagnolonak a mohamedánokkal vitázó Apológiáját, egy Confutatio pseudo-Christianae Catechesist a protestánsok ellen, illetve Bellarminus munkáját (Dottrina Christiana Grande) sorolja fel a kérelemben. Említi még Rodriguez jezsuita aszkétikai művét (Il parente del peccatore). Az eredményes munkához szüksége volt török és illír szótára és illír nyelvtanra is. Ugyancsak illír nyelvű kiadásban kért egy Jézus- és Mária-életrajzot és egy Arte del ben morirét. A másik könyvjegyzék az esztergomi főegyházmegyes Naulicza Antaltól származik 1695-ből. Neki liturgikus művekre nem volt szüksége, ezért csak egy Rituale Romanumot kért. Különösen érdeklődött a kontroverzia iránt, ezért levelében főként ilyen jellegű művek szerepelnek: a már említett Leo Allatius két könyve (De Purgatorio, Graecia Orthodoxa) és Philippus Guadagnolo Apológiája, továbbá Petrus Arcudius orthodox ellenes De Purgatoriója, Clemens Galanus olasz teatinusnak szintén a keleti egyházakkal vitázó művei, Paulus Morosini zsidóellenes apológiája (Vita della fede), Ludovicus Maranus Korán-cáfolata (Prodromus ad Refutationem Alcorani), Busaeus (valószínűleg Johannes Busaeus belga jezsuita, protestánsellenes polemikus író) elmélkedései, végül két pasztorális segédkönyv, Johannes Eringonus Missionarius pro fide propaganda et conservanda című munkája és a De vocatione ad statum Ecclesiasticum című írás.⁶⁵

Ezzel áttekintettük a magyarországi minorita missziók első korszakának néhány jellemző vonását. Vizsgálódásaink során nem eseménytörténetet kívántunk adni, hanem a misszionáriusok írásai alapján igyekeztünk a XVII. századi európai missziótörténet egyik jellegzetes epizódjának lényegi elemeit megragadni. A felvidéki nemesi udvarokban, elhagyott falusi plébániákon, protestáns parasztok és katonák között működő olasz szerzetesek önmaguk életéről, tevékenységéről és a misszióterületül választott országról adott jellemzései konkrét példaként szemléltetik a Tridentium utáni második krisztianizáció jellegét és formáit, illetve szempontokat nyújtanak Magyarország és az európai katolikus megújulás kapcsolatainak történetéhez. Scalimoli Missionarius Apostolicus című könyvének kiadástörténete és tartalmi ismertetése segítségével pedig képet kaphattunk a missziók célkitűzéseiről, elméleti háttéréről, módszertanáról és a munka közben felmerülő lelkiismereti nehézségekről, illetve mindezeknek a missziószervezés különböző szintjein való eltérő megítéléséről. Ezen momentumok jelentősége véleményünk szerint lényegesen túlmutat a konventuális minorita rend XVII. századi történetének kérdésein: vizsgálódásaink segítségével talán sikerült a koraujkori magyar egyház és művelődés történetének, európai kapcsolatainak és helyének néhány rejtettebb és nehezen megragadható pontjára irányítanunk a figyelmet.

Jegyzetek

1. Európai viszonylatban: Jean Delumeau: Le catholicisme entre Luther et Voltaire. Nouvelle Cléo 30. bis. Paris, 19853 (A továbbiakban – Delumeau, 1985.) p. 237–265; A XVI. századi magyarországi helyzetet jól megvilágítják az első jelentős katolikus reformer, Oláh Miklós esztergomi érsek zsinata, egyházlátogatásai és zsinati bíróságának ak-

- tái: Carolus Péterffy: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano – Catholicae in Regno Hungariae celebrata. Ab Anno Christi MXVI usque ad Annum MDCCCXXIV. I–II.* Posonii, 1741–1742. (a továbbiakban – PÉTERFFY, II.), p. 1–183.; VOJTECH BUCKO: *Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do r. 1564.* Bratislava, 1939. p. 123–233. (az 1559–1562. évi vizitációs jegyzőkönyvek kiadása); KOLLÁNYI FERENC: *Zsinati bíróság Magyarországon 1561-ben.* In: *Magyar Sion.* 33. 1895. p. 81–99.
2. PHILIPPE ARIES: *Religion populaire et réformes religieuses.* In: *Religion populaire et réforme liturgique.* Paris, 1975. p. 88.
 3. Minderről bővebben ld.: Delumeau, 1985. p. 81–96., 266–302.; PETER BURKE: *Népi kultúra a kora újkori Európában.* Bp. 1991. (a továbbiakban – BURKE, 1991.) p. 245–275.
 4. JEAN DELUMEAU: *Missions de l'intérieur au XVIIe siècle.* In: *Un chemin d'histoire. Chrétienté et christianisation.* Paris, 1981. (a továbbiakban – DELUMEAU, 1981.) p. 160–162; BURKE, 1991. p. 246., VERESS ENDRE: *Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából. I. (1571–1583).* Bp. 1911. p. 261–262.
 5. DELUMEAU, 1985. p. 288–290.; *Epistolae Praepositorum Generalium ad Patres et Fratres Societatis Jesu. Pragae, 1711.* p. 254–259.; 280–286.
 6. AMAND REUTER: *De iuribus et officiis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide noviter constitutae seu de indole eiusdem propria.* In: JOSEF METZLER (ed.): *Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Memoria Rerum. I/1–2.* Rom–Freiburg–Wien, 1972. (a továbbiakban – METZLER I/1. 1972.) p. 120–122., 134–136.; JOSEF METZLER: *Die Kongregation in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts.* In: METZLER, I/1. 1972. p. 279.
 7. JOSEF METZLER: *Orientation, programme et première décisions (1622–1649).* In: METZLER I/1. 1972. p. 165–185.; *Collectanea S. Congregationis de Propaganda Fide seu Decreta, Instructiones, Rescripta pro Apostolicis Missionibus ex Tabulario eiusdem Sacrae Congregationis deprompta. Romae, 1893.* (a továbbiakban – *Collectanea, 1893.*) p. 620., 102., 104., KARL PIEPER: *Ein Blick in die missionsmethodischen Erlasse der Propaganda.* In: *Zeitschrift für Missionswissenschaft* 12. 1922. (a továbbiakban – PIEPER, 1922)
 8. DJURO KOKSA: *L'organizzazione periferica delle Missioni in Ungheria e in Croazia.* In: METZLER, I/2. 1972.; JAKAB ANTAL: *Az erdélyi román katolikus püspöki székhely betöltésének vitája a XVII. században.* *Erdélyi Tudományos Füzetek* 172. Kolozsvár, 1944. (a továbbiakban – JAKAB, 1944); KRISTA ZACH: *Die bosnische Franziskanermmission des 17. Jahrhunderts im südöstlichen Niederungarn.* *Studia Hungarica* 13. München, 1979. p. 35–38.
 9. Szövegkiadásuk a Scalimoliról írt olasz biográfia függelékében: P. Giovanni Campanella: *Padre Andrea Scalimoli da Castellana O. F. M. Conv. Note storiche.* Trentola Ducenta, 1983. (a továbbiakban – CAMPANELLA, 1983.) p. 155–178., 183–191.; Itt monddok köszönetet dr. Tóth István Györgynek, aki felhívta figyelmemet a jelzett munkára.
 10. *Missionarius Apostolicus A Sacra Congreg. de propaganda Fide instructus, Quomodo debeat inter Haereticos vivere, pravitates eorum convincere, et in fide Catholica proficere; Per Germaniam, et Poloniam, per Galliam, et Angliam, per Ungariam, et Transilvaniam, et per omnes partes, ubi vigent blasphemiae Lutheranae, Per industriosum ingenium Adm. R. P. Andreae de Castellana ex Regno Neapolitano Ar. et S. T. D. Provincialis, Praefectique Apostolici Missionariorum Min. Con. in Hungaria, ac Visitoris Generalis, et Commissarii per Provinciam Russiae, et Lituaniae. Bononiae, Typis Jo. Baptistae Ferronij 1644. Superiorum permissu.* (a továbbiakban – Castellana, 1644.). Andrea Scalimoli da Castellana az olasz minoriták korabeli névhasználatának megfelelően családneve (Scalimoli) helyett a származási helyet jelölő melléknevét (da Castellana) használta, leveleit is fra Andrea da Castellanaként írta alá, s könyvének címlapján is így jelölte magát.

11. GALLA FERENC: Ferences missziók a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben. Kézirat az Országos Levéltárban. Letéti eljárás alatt. (a továbbiakban – Galla Kzt.). Itt köszönöm meg Fazekas István segítségét, aki a kézirat megfelelő részeit rendelkezésemre bocsátotta. Galla Ferenc munkásságát és másik missziótörténeti kéziratát (Pálos missziók Magyarországon) szintén Fazekas István ismertette az 1991-ben rendezett II. Pálos Rendetörténeti Konferencián. Előadásának szövege a konferencia anyagát tartalmazó kötetben megjelenés alatt áll. Galla két monográfiája a szegedi József Attila Tudományegyetem „Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez” sorozatának köteteként fog megjelenni.
12. DELUMEAU, 1981. p. 155.
13. GALLA Kzt. p.180.
14. ARON JAKOVLEVICS GUREVICS: A középkori népi kultúra. Bp. 1987. p. 262–295. (különösen: p. 269–270.)
15. ALSZEGHY ZSOLT: A tizenhetedik század. Bp. 1935. p. 82–84.; DELUMEAU, 1985. p. 93–96.; A hitvédelmi irodalom eredetiségének problémája a magyar szakirodalomban Pázmány Kalauzának és Bellarminus Disputatioinak egymáshoz való viszonyával kapcsolatban merült fel legtöbbször. A vitát összefoglalja és leírja: Pázmány Péter: Krisztus látható egyházáról. Bev.: ÖRY MIKLÓS. Eisenstadt, 1975. p. 30–31.; A Sík idézet: SÍK SÁNDOR: Pázmány. Bp. 1939. p. 152–153.
16. LOUIS DESGRAVES: Repertoire des ouvrages de controverses entre catholiques et protestants en France (1598–1685) 1–2. Geneve, 1985. E bibliográfia összeállítása során ő maga vizsgálta meg a megtérésekről szóló beszámolókat: LOUIS DESGRAVES: Un aspect des controverses entre catholiques et protestants, les récits de conversion (1598–1628). In: La conversion au XVIIe siècle: Actes du XIIe Colloque de Marseille. Aix-en-Provence, 1983. p. 89–110. Szintén Desgraves művének segítségével vált lehetővé például a francia ferencesek kontroverzia-irodalmi munkásságának bemutatása: HUGUES DEDIEU: La place des Frères Mineurs dans la littérature de controverse entre catholiques et protestants en France au XVIIe siècle (d’après un repertoire bibliographique récent). In: Archivum Franciscanum Historicum 80. 1987. p. 79–121.
17. A katolikus egyháztörténeti bibliográfia összeállítását a Katolikus Történetesek Munkaközössége kezdte meg: CSAPODI CSABA: Magyar katolikus egyháztörténeti bibliográfia. In: Magyar Könyvszemle. 83. 1939. p. 196–199.; Egy-egy vallásos könyvtípust összefoglaló munkák: GAJTKÓ ISTVÁN: A XVII. század katolikus imádságirodalma: Palaestra Calasanciana 15. Bp. 1939; GULYÁS ISTVÁN: A XVII. század katolikus aszkétikus irodalma. Palaestra Calasanciana 26. Bp. 1939.; TAKÁCS IMRE: Magyar ferences aszkétikus élet és aszkétikus kiadványok különös tekintettel a XVII. és XVIII. századra. Bp. 1942.
18. HIRSCHBERG KORNÉL: Magyar minorita hittérítők. Bp. 1944. p. 13–26; FRANCISCUS MONAY: De Provincia Hungarica Ordinis Fratrum Minorum Conventualium Memoriae Historicae. Romae, 1953. (a továbbiakban – MONAY, 1953.) p. 15–19., 57–67.; GALLA Kzt. p. 151., 180–186.
19. A Sacro Convento előljáróját (Szent Ferenc iránti tiszteletből) custosnak és nem gvárdiánnak nevezik. CAMPANELLA, 1983. p. 130.
20. CAMPANELLA, 1983. p. 29–151., különösen p. 151. (tavola crono-biografia)
21. GALLA Kzt. p. 157., 180., 182.; CAMPANELLA, 1983. p. 186.
22. CAMPANELLA, 1983. p. 169; GALLA Kzt. p. 164., 175.
23. GALLA Kzt. p. 149., 182., CASTELLANA, 1983. p. 160., 165., 167., 188.; JAKAB, 1944.; GALLA FERENC: A püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban. A magyar katolikus megújódás korának püspökei. (Könyv. Levéltári Közlemények 1942–1945. Bp. é.n. p. 18–22.; A váci püspökre: GALLA FERENC: A váci egyházmegye püspökei. In: Váci Egyházmegyei Almanach. Vác, 1970. p. 161.

24. GALLA Kzt. p. 157–158.; CAMPANELLA, 1983. p. 155.; MONAY, 1953. p. 17–19.
25. CAMPANELLA, 1983. p. 111–112., 167., 183–184.; GALLA Kzt. p. 151., 169., 171.
26. GALLA Kzt. p. 153., 159–160.; CAMPANELLA, 1983. p. 159., 162.; ORSZÁGOS LEVÉLTÁR. P 707. (Zichy-levéltár) Nr. 3682.
27. GALLA FERENC: Lorántffy Zsuzsanna és a katolicizmus. Bp. 1944.; GALLA Kzt. p. 170.
28. Brusznic, Turány, Hocsa (Ozza?), talán Zsitnice (Csisnik?) Zemplén megyében, Rado-
ma és Sztrocsin Sáros megyében.
29. CAMPANELLA, 1983. p. 183–188.
30. GALLA Kzt. p. 152., 156–165.
31. GALLA Kzt. p. 158–160.; CAMPANELLA, 1983. p. 71–72., 155., 160., 185.
32. A kongregáció álláspontjára ld. 7. jegyz.; GALLA Kzt. p. 160–163., 170.
33. PIEPER, 1922. p. 44–45.; PETER BURKE: Küchenlatein. Sprache und Umgangssprache
in der frühen Neuzeit. Berlin, 1990. p. 45–46., 51.; CAMPANELLA, 1983. p. 160., 165.,
188.; GALLA Kzt. p. 152., 156., 160., 163., 175–177.
34. CAMPANELLA, 1983. p. 32–34.
35. CAMPANELLA, 1983. p. 105–111., 155–167., 195–196.
36. MONAY FERENC: Adatok a magyarországi és erdélyi minoriták irodalmi munkásságá-
ról. Rome, 1953. p. 93–94., 100–101.; (pontos címleírásokkal). GALLA FERENC: Ma-
gyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújhódás
korából. (Klly. Levéltári Közlemények, 1946–1947. (a továbbiakban – GALLA, 1947.)
p. 20.; GALLA Kzt. p. 172–173., 185.
37. CAMPANELLA, 1983. p. 114–119., 168., 170., 174., 177–178., 191., 199–201.; GALLA
Kzt. p. 176–177.; A Polyglottára: WILLI HENKEL: The Polyglot Printing-office of the
Congregation. In: METZLER I/1. 1972. p. 341–342., 346–349.; Ferronira: ALBANO
SORBELLI: Storia della stampa in Bologna. Bologna, 1929. p. 139–141.
38. CAMPANELLA, 1983. p. 119.; A debreceni példányra: Könyvek Központi Katalógusa.
OSZK; az egrire: Az egri érsekmegyei könyvtár szakszerű címjegyzéke I. Eger, 1893. p.
223.; a sárospatakira: Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. I. (Adattár
XVII–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/1.). Szeged, 1990. p. 244.
39. NIKOLAS KOWALSKY: Die S. Congregatio de Propaganda Fide und die Bücherzensur
der Apostolischen Missionare. In: Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft 9. 1953. p.
41–43.; JOSEF METZLER: Die Kongregation in der zweiten Hälfte des 17. Jahr-
hunderts. In: METZLER, I/1. 1972. p. 281–282.
40. IGNATIUS KOLLMANN: Acta Sacrae Congregationis de propaganda Fide res gestas
Bohemicas illustrantia. Prodromus. Pragae, 1939. (a továbbiakban – KOLLMANN,
1939.) p. 654–660., 680–684.
41. CAMPANELLA, 1983. p. 168., 191.; CASTELLANA, 1644. Dedicatio. Praefatio. Ad
lectorem.
42. Collectanea, 1893. ff. II–IV.; CAMPANELLA, 1983. p. 159., 165., 167., 170. Az említett
határozatgyűjtemény a többször idézett Collectanea volt, amely 1893-ban első, 1907-ben
második kiadásban, immár két kötetben jelent meg (csak az első kiadáshoz jutottam
hozzá). A korábbi gyűjtemények vagy nem jelentek meg nyomtatásban (pl. a Zambecchi-
féle), vagy pedig a Magnum Bullarium Romanumra támaszkodtak, s nem a Kongregáció
levéltárára (Bullarium Pontificium S. Congregationis de Propaganda Fide 5+4 vol. Ro-
mae, 1839–1858.; Juris Pontificii de Propaganda Fide... 8 vol. Romae, 1888–1909.). Vö.
Kollmann 1939. p. 654–676.

43. RAOUL MANSELLI: Népi vallás és népi vallásosság a középkorban. In: SZÉKELY GYÖRGY (szerk.): Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1984. p. 202–203.
44. CASTELLANA, 1644. Dedicatio. Barberinivel való kapcsolatára: CAMPANELLA, 1983. p. 162.
45. CAMPANELLA, 1983. p. 168.
46. CASTELLANA, 1644. p. 1–14. A könyvben általában csak vezetéknévükön (sokszor az is csak rövidítve szerepel, említett teológusok azonosítása: HUGO HURTER: Nomenclator literarius recentioris Theologiae Catholicae Theologos exhibens. I. (1564–1663). Oeniponte, 1871–1873. IV. (1109–1563). Oeniponte, 1899.; és CHRISTIAN GOTTLIEB JÖCHER: Allgemeines Gelehrten-lexicon. I–IV. Leipzig, 1750–1751. alapján történt. A névalakokat latinul hozom.
47. CASTELLANA, 1644. p. 15–58.
48. CASTELLANA, 1644. p. 67–244.
49. CASTELLANA, 1644. p. 1–44. (újrakezdődő lapszámozás); GALLA, 1947. p. 16–18.; PÉTERFFY II: 1742. p. 157–183. (téves lapszámozás: 160. után a 181. old. következik); SCHULEK TIBOR: Bornemissza Péter 1535–1584. A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből. Sopron–Budapest–Győr. 1939. p. 31.
50. CAMPANELLA, 1983. p. 115.
51. CASTELLANA, 1644. p. 59–61.
52. CASTELLANA, 1644. p. 61–63.
53. CASTELLANA, 1644. p. 63–66.
54. CASTELLANA, 1644. p. 45–47., 48. (ezentúl az újrakezdődő lapszámozás szerint).
55. HANUY FERENC: A Vegyes Házasságok Jогtörténete különös tekintettel Magyarországra. Pécs, 1904. p. 38–40., 58–63.
56. WEICHART GABRIELLA: Keresztelő, házasság és temetés Magyarországon 1600–1630. Művelődéstörténeti Értekezések 48. Bp. 1911. p. 6–8.; Collectanea, 1893. p. 246., 740.
57. Collectanea, 1893. p. 292., 740–741.
58. CASTELLANA, 1644. p. 47–49.
59. CASTELLANA, 1644. p. 49–53.; Collectanea, 1893. p. 619., 625–626.
60. CASTELLANA, 1644. p. 52–54.; GALLA Kzt. p. 157., 159.; CAMPANELLA, 1983. p. 186.; HERMANN EGYED: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae I. München, 1982. p. 272–277.
61. CASTELLANA, 1644. p. 54–60.; GALLA FERENC: A magyar katolikus restauráció misszionáriusa. Bp. 1946. p. 14–15.
62. Pázmány Péter prédikációiban például igen sokszor megadja az idézett sorok pontos, oldalon belüli elhelyezkedését, ami a források közvetlen használatát bizonyítja. Vö.: BITSKEY ISTVÁN: Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi. Humanizmus és reformáció 8. Budapest. 1979. (a továbbiakban – BITSKEY, 1979.) p. 54–57.
63. CAMPANELLA, 1983. p. 201.; BITSKEY, 1979. p. 71–73.
64. Az idézett teológusok azonosítására ld. 46. jegyz.
65. GALLA Kzt. p. 167–168.; GALLA, 1947. p. 94., 97.

*Antal Molnár: Minoriten aus Italien in Oberungarn
des 17. Jahrhunderts*

*Zur Geschichte der Tätigkeitsformen und der theoretischen Grundlegung
der Missionen in Ungarn der frühen Neuzeit (Zusammenfassung)*

In dem Aufsatz versucht der Autor – durch die Geschichte der Präfektur der Minoritenmission in Ungarn – die Geschichte der europäischen Missionen in der frühen Neuzeit betreffende Quellen neuartig anzunähern. In dem 17. Jahrhundert gehörte die Organisation der Missionen auf dem Gebieten von Siebenbürgen, von dem königlichen Ungarn und von der türkischen Eroberung zur Zentralorganisation der katholischen Mission, zur 1622 gegründete „Congregatio de Propaganda Fide“. Die Verstärkung des konventuellen Minoritenordens und seine Expansion in Ungarn in den 16. und 17. Jahrhunderten verflochten sich mit den Missionsplänen der Kongregation, und als dessen Ergebnis betätigte sich der Missionsvorstand der Minoriten in Ungarn seit 1629 über ein Viertel Jahrhundert im nordöstlichen Teil des Landes. Auf Grund der Äußerungen der Missionären Handbuchs (Andrea da Castellana: *Missionarius Apostolicus a Propaganda Fide instructor...* Bologna, 1644.) faßt der Aufsatz die Bemerkungen der in Ungarn wirkenden italienischen Mönche über das als Arbeitsraum gewählten Land und sein Volk, über ihre eigene Lebensumstände, über die sprachlichen und ihr Wissen betreffende Grenzen ihrer Arbeit und über die drei Arten ihrer Missionstätigkeit (höfischer Priestertum, Versorgung der Pfarrämter, Wanderersmission.) Es wird das Schicksal des obengenannten Buches und im Zusammenhang mit diesen die Buchzensur der Kongregation abgehandelt. Anhand des „*Missionarius Apostolicus*“ werden das den Missionären notwendigen Wissensmaterial, die in der Missionstätigkeit zu folgenden Methoden und die aus dem Purifikonfessionellen Zusammenleben entstanden Schwierigkeiten der Bevölkerung dargestellt. Während der Analyse verfolgt der Autor die Anordnungen der „Propaganda Kongregation“, ob es über das theoretische Wissen, über die missionären Methoden und Lebensführung oder über die alltäglichen Probleme handelt. Diese Methode ermöglicht, die Beurteilung der einzelnen Fragen auf den verschiedenen Ebenen der Missionsorganisation zu skizzieren. Am Ende der Studie fallen einige Worte über die in der Mission gebrauchten Bücher aufgrund der Quellen des Castella-Buches und des Buchanträge der Missionäre.

L. BOZAI ZSUZSANNA

OROSZOK BÉCSBEN 1698-BAN

A kérdések felvetése

1698. július 27-én este egy postakocsi sietősen hajtott ki Bécs kapuján Lengyelország felé. Az őrség simán átengedte, nem fordítottak különösebb figyelmet rá. Pedig a kocsi utasa igencsak figyelemre méltó jelenség volt. Rendkívüli, 2 métert közelítő magasságával már eleve kitűnt környezetéből. Holland szabású, fekete katábot, viseltesnek látszó nyakkendőt hordott¹ és szemmel láthatólag nagyon izgatott volt. Talán néhányan mégis észrevették, és talán olyanok is voltak, akik felismerték benne azt az embert, aki egy hónapon át tartotta izgalomban az udvart, az előkelő társaságot, az itt állomásozó követeket és megbízóikat. Igen, ez a különös ember Péter volt, minden oroszok cárja.

Bécs volt az utolsó állomása² annak a nagyszabású diplomáciai akciónak, amelyet a történetírás Nagy Követjárásnak nevez. Az orosz cár többszáz fős kíséret élén inkognitóban járta végig az európai politika alakításában meghatározó szerepet játszó udvarokat, hogy maga vezette a tárgyalásokat megpróbálja elérni a törököt Európából kiűző háború folytatását. Oroszország a háborúba bekapcsolódva a Fekete-tenger felől támadta meg a Török Birodalmat, és nagy erőfeszítéseket tett, hogy a harcok sikere érdekében jelentős flottát építsen ki. Komoly eredményeket éppen akkorra kezdett elérni, mire az európai hatalmak hadi sikereiket kihasználva a törökellenes háborúkat lezáró békekötés lehetőségeit kezdték fontolgatni. Bécsbe is azért jött, hogy a Szent Liga fejével, I. Lipót német-római császárral tárgyaljon, s az ő meggyőzésével próbáljon újabb lendületet adni az egyre lanyguló harcoknak.

Vajon mit hagyott maga mögött, amikor sietve távozott a császárvárosból? Tudjuk, hogy legfőbb célját nem érte el, hiszen a következő évben Karlócán megkötötték a törökkel a békét. De változott-e valamit Oroszország értékelése, státusza a bécsi udvarban a Nagy Követség és a szövetséges cár látogatása nyomán?

Első látásra talán úgy tűnhet, hogy valóban nagy változás történt, hiszen a bécsi udvar úgy körülrajongta a cárt, hogy azt még évtizedek múltán is világraszóló eseményként tárgyalták a krónikák. Névnapiján pompás tűzijátékkal írták az égre, hogy „Vivat Zar Petrus Alexioviz”, s közben az egész bécsi társaság tapsolt neki.³ Néhány nappal később a császár álarcosbált, „Witschaftot” rendezett a tiszteletére, amelyhez foghatót 20 éve nem láttak Bécsben. Elhalmozták ajándékokkal, s olyan emberek tüntették ki figyelmükkel, mint Savoyai Jenő vagy Kollonich Lipót.

Mi történt tehát? Valóban ennyire fontos lett Oroszország a bécsi udvarnak? Tényleg ilyen hirtelen megváltozott volna Oroszország státusza, hogy az ott-honi elégedetlenségek miatt igencsak ingatag trónon ülő fiatal uralkodó ennyire népszerű lett?

A cárt kísérő követségről azonban nem lehet elmondani, hogy azt is ennyire elhalmozta volna az udvar figyelmességével. Már bécsi bevonulásuk is elég csúfosra sikeredett, s a császári audencia körülményei sem voltak olyan fényesek, mint amilyet ők magukhoz méltónak tartottak volna. Ki képviselte akkor az orosz államot valójában? A cár, akit körülrajongtak, vagy a követség, akit folyton megáláztak? Egyáltalán, miért ez a kettősség?

Ezekre a kérdésekre keresi a választ a dolgozat, amikor megvizsgálja a bécsi udvar értékrendjét, az oroszokról a köztudatban élő képet, és megpróbálja az udvari etikett különös kódrendszeréből megfejteni a cár és a követség valódi státuszát.

Az elemzés a bécsi Haus-Hof und Staats Archivban talált Hofprothocolum című forráson alapul. Ez a feljegyzéssorozat a cár és a követség bécsi tartózkodásával kapcsolatos beszámoló, amely belső udvari használatra készült. A forrásnak a bécsi levéltárban két változata is fellelhető. Az egyik az eseményekkel nagyjából egyidőben keletkezhetett, erre utalnak a gyakori betoldások, javítások, lapszéli megjegyzések, a másik pedig ennek megszerkesztett, az udvari ceremóniakönyvbe bevezetett változata. A két szöveg tartalma között lényeges eltérés nincsen, munkám során azonban inkább az eredeti változattal dolgoztam, mert ez a javításokkal és betoldásokkal több információt közöl. A Hofprothocolumnak elkészült a német nyelvű, kiadásra kész változata, ennek közlésére azonban a jelen munka keretei között terjedelmi okokból nincsen lehetőség.

Az oroszok

Úgy gondolom, hogy ebben a korban elég nehéz behatárolni az oroszok helyét az európai rangsorban. Valójában ekkorra már nem mondhatjuk, hogy nincsenek benne az európai köztudatban, hogy nem foglalkoztatják akár a korabeli közvéleményt, vagy a kereskedőket és legfőképpen a politikusokat, de ezzel együtt bebocsátatást igazán mégsem nyertek. Megítélésük és behelyezésük a kor viszonyítási rendszerébe igencsak változó. Johann Christian Lünig⁴ a XVIII. század elején megjelent etikettkönyvében közölt 14 fokú uralkodórangsorába még nem került be a cár,⁵ de a nagyjából egykorú stájer néptábla 10 tagú seregszelménjén már a 9. helyen ott vannak a muszkaviták⁶, és az 1698-as év krónikájában a Teatrum Europeum⁷ a spanyol és francia udvarokról szóló tudósításokat megelőzően beszél a Nagy Követség európai útjáról⁸. A korabeli útleírások⁹ által megrajzolt kép szerint az oroszok végtelenül durvák, barbárok, iszákosak és babonások, ételeik és étkezési szokásaik az európaiak számára undorítóak. Országuk klímáját rémtörténetekbe illő színekkel ecsetelik az utazók, akik szerint a kegyetlen télben, ha az emberek megmenekülnek attól, hogy a farkasok falják fel őket, akkor ők eszik meg egymást a nagy hideg és éhínség miatt. Ugyanakkor az ország és az uralkodó gazdagságáról szóló elbeszélések vetélkednek a mesés Kelet varázslatosságával.

Mindezeknek a történeteknek, meséknek, rémmeséknek lecsapódása jól megfigyelhető a XVIII. század első éveiben készült stájer néptáblán, amely a közvéleményben élő sztereotípiák gyűjteményét adja, hiszen az volt a funkciója, hogy a fogadók falán kifüggesztve „használati utasítást” adjon a betévedő idegeknek.

Természetes, hogy ez a táblázat is magán hordja a korabeli hierarchikus szemléletmód jegyeit, és hogy sokban nem valós információkat, hanem előítéleteket és toposzokat használ, de implicite mégis sokat elárul arról, hogy valójában mit is tudhattak a korabeliek az oroszokról.

Az értékelés, a sor végén való elhelyezés magyarázatát az a kijelentés adja, hogy az oroszok „istentisztelete eretnek”.¹⁰ Úgy tűnik, hogy a táblázat készítői csak nagyon kevés beépíthető és használható információval rendelkeztek az oroszokról. Ezeknek egyik csoportját alkották a már említett útleírások éghajlatról közölt információi, amelyek különösen megmozgatták a korabeliek fantáziáját. Eszerint az oroszok országa csupa jég, betegségük a köhögés, életüket a hóban végzik. Gyakori, hogy csak mechanikusan eggyel sötétebbre rajzolják a sorban előttük szereplő magyarok rossz tulajdonságait. A néptábla szerint például a magyarok természete a legkegyetlenebb, ennek fokozása az oroszok esetében a „jó magyaros” minősítés. Míg a gyarló magyarok csak árulók, az oroszok „még árulóbbak”, a magyarok értelmi képességei a lengyelekénél is szerényebbek, az oroszoké pedig egyenesen nulla. Ez a fajta véleményalkotás nyilvánvalóan az információk hiányára utal, bár az értelmi képességekre vonatkozó megállapításba a kommunikációs nehézségek is belejátszhattak.

Valós tapasztalatokon alapulhat, hogy az oroszok a görög nyelvben tudósak, viseletük prémes, hogy uralkodójukat „szabadgondolkodásúnak” tartják, ami nyilvánvalóan Nagy Péterre vonatkozik. Nagyon érdekes, hogy ez a sok szempontból inkább régi előítéleteket felvonultató forrás milyen gyorsan reagál az orosz cár személyére, még ha nem is jelent okvetlenül elismerést a kor fogalmi rendszerében, ha egy uralkodóról azt állítják, hogy szabadgondolkodású. Ebből is érezhető azonban, hogy a cár európai útja mekkora szenzáció volt a korabeli normák szerint.

A felsorolás zárásaként a táblázat készítői számárhoz hasonlították az oroszokat. A számár a középkor és a reneszánsz óta Európában a bolondság szimbóluma. A bolondokat ábrázolták számárfüles sipkában, és a rosszul tanulók kaptak az iskolában számársüveget. Emellett a számár a csüggedés, makacsság, butaság és ügyefogyottság jelképe is volt. Elég lesújtó vélemény, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a németeket (akik mellesleg a táblázatot is készítették) oroszlánhoz hasonlították. A számár mellett azonban a medve szimbólumot is kezdték használni az oroszokra. Összességében tehát elmondhatjuk, hogy a köztudatban élő kép nem túl hízelgő az oroszokra nézve.

De hogyan készültek Bécsben a követség fogadására? Az udvar és a külföldi követek nagy érdeklődéssel, de nem minden aggodalom nélkül tekintettek a követség érkezése elé. A követek egy része főleg a szenzációt várta, a fényes külsőségeket, mint az a kissé csúfosra sikeredett bevonulás után készült csalódott hangú beszámolókból kiderül.¹¹ Az udvarhoz közel álló körök azonban aggódtak, mert tudták, hogy a cár a törökkel való béketárgyalások miatt jön, hogy saját érdekeit, mint szövetséges fél, érvényesítse. Joggal tartottak attól, hogy megjelenésével megzavarja és hátráltatja a tárgyalásokat.¹² Az aggodalom másik okát a követség tartózkodásával kapcsolatos költségek okozták. Elterjedt ugyanis a hír, hogy a követség igen nagy létszámú, és megvan az a tulajdonsága, hogy ahol jól tartják, onnan nem siet továbbutazni.¹³ A legóvatosabb becslések szerint is több, mint 300 000 forint szükségeltetik az ellátásukra¹⁴, és ez a kiadás a főudvarmester véleménye szerint éppen rosszkor jön.

A követség megmérettetése

A korban a követségeket három nagy csoportra osztották, és ez egyben rangsort is jelentett. Ennek megfelelően részesítették megiszteltetésben az illető követeket a bevonulásnál, a bemutatkozó és a búcsúaudiencián. Az első csoportba tartoztak a legmagasabb rangú követek, a nagykövetek, akiket németül Botschafternek, Grossbotschafternek, latinul magnus legatusnak, legatusnak neveztek. A második csoportot alkották a németül Abgesandtenak, latinul ablegatusnak, franciául envoyének nevezett követek. Őket általában csak egyszeri megbízatással, és nem tartós képviselőre küldték. A harmadik csoporthoz tartoztak a rezidensek, ágensek, akik az állandó képviselőt helyettesítették¹⁵.

Az orosz követség, mivel csak egyszeri megbízatással érkezett Bécsbe, a második csoportba tartozott, bár megnevezésében Nagy Követségnek titulálta magát (Moscowitische Grosse Gesandtschaft). Besorolásukat azonban bonyolította, hogy a cár is a követséggel utazott, márpedig az etikettkönyvek tanúsága szerint a követség ilyenkor más elbírálás alá esik. Ez esetben azonban maga a követség volt az orosz állam hivatalos képviselője a bécsi udvarban, mivel a cár csak inkognitóban tartott vele. Ezt látszik alátámasztani J. Chr. Lünig is, amikor a külföldi uralkodók bécsi bevonulásainál nem említi a cárt, viszont a követségek bevonulásainál részletesen beszél a Nagy Követséggel kapcsolatos eseményekről. Oroszország fontosságát és megbecsülését tehát a követségnek kijáró reprezentáció jelzi valójában. Vajon ennek tükrében kimutatható-e Oroszország értékelésének megváltozása?

Ezt abból a két hivatalos eseményből mérhetjük le, amelyeken a követség egyedül, vagyis a cár nélkül vett részt. Ez a követség nyilvános bevonulása, illetve nyilvános audienciája volt a császárnál.

Anélkül, hogy az etikett részleteinek tárgyalásában elvesznénk, érdemes néhány szót ejteni a nyilvános bevonulások Bécsben szokásos körülményeiről.

A ceremóniális részletek megbeszéléséig a követségek általában a városon kívül várakoztak néhány napot. A bevonulás idejeként egyeztetett napon vonult ki eléjük a fogadó küldöttség, amelyet rendszerint az udvari főmarsall vezetett, az étekfogó, a pohárnok, valamint különböző udvari tisztségviselők, kamarások, titkos tanácsosok kíséretében, akiknek száma a követséget küldő uralkodó státuszától függően változott. Őket lovagok, apródok és katonák kísérték, illetve dobosok és kürtösök hangszerüket felmutatva. Az orosz követség ettől lényegesen eltérő, szegényesebb tiszteletadásban részesült. Először is eléjük nem jött ki az udvari főmarsall, csak a pohárnok Königsacker báró, másodszor pedig nem küldtek a követség elé udvari nemeseket, tisztségviselőket, sőt még arra is nehezen álltak rá az udvariak a tárgyalások során, hogy lovakat küldjenek a követség elé, hogy legyen min belovagolniuk a városba.¹⁶ A megbeszélések ezért hosszas alkudozásokba torkolltak, hiszen a követség (és persze a háttérben a cár) megpróbált minél nagyobb tiszteletadást kiharcolni magának, de követeléseiknek egyetlen pontját sem tudták érvényesíteni.

Így hát szegényesnek ígérkező bevonulás vette kezdetét 1698. június 26-án délután. A bekövetkező váratlan fordulat azonban mindenkit megdöbbentett. Az eseményeket a következőképpen írja le a Hofprothocollum: „.... E hónap 26-án zajlott le a nyilvános bevonulás. Délután 3 és 4 óra között a császári udvari mar-

sall házához érkezett meg a két udvari hintó, egy szépen kifestett, és egy rendes kamarai hintó, mindegyiket 2-2 császári udvari inas kísértte. Szintén itt jelentek meg a miniszterek és kamarások által küldött hintók, ezeket is a küldő urak 2-2 inasa kísértte, valamint a bevonulás császári biztosa Königsacker báró és Styla tolmács is ide érkeztek. Amikor már minden készen állt, a kocsik is rend szerint felsorakoztak, Königsacker báró és Styla tolmács felszálltak az első udvari hintóra, leültek az alsó ülésre (A menetiránynak háttal levő üléseket alsónak, az ezzel szemben levőket felsőnek nevezi a forrás. B. Zs.), és elindultak. Ez előtt a hintó előtt lovagoltak az udvari és alsó-ausztriai trombitások és dobosok. Ezután következett a másik udvari hintó üresen, oldalán 2-2 inassal, majd utána a díszkíséretbe küldött hintók következtek az oldalukon haladó 2-2 inassal. A vörös toronynál előrementek egészen a Tabornál lévő várfalig, ahol aztán a fogadóbizottság megállt, és érdeklődött, hogy a moszkvaiak milyen messze vannak, miközben azok már a híd túloldalán várakoztak. Eközben hajón odaérkezett néhány birodalmi frank ezred és elkezdtek lefelé, a Prater felé menetelni úgy, hogy legalább másfél órán keresztül elzárták a bevonulás útját. Mikor a követség megérkezett, a csapatok még mindig nem vonultak el, ezért egy udvari futár által a bevonulás biztosa megkérte az ezred parancsnokát, hogy állítsa le a csapatokat, de mivel az a vonulást nem akarta félbeszakítani, csak egészen sokára, este 8 órára vonultak át. Emiatt aztán a moszkvaiak nagyon nehezteltek, de császári oldalról ezt visszautasították, mondván, hogy nekik is ugyanannyit kellett várni, és hogy a csapatok közbejövételéről nem tehetnek semmit...¹⁷

Természetesen nehéz kideríteni, hogy ez az incidens véletlen volt-e. Nehéz elképzelni, hogy szándékosan így rendezték, mindenesetre nagyon kínos volt, s az, hogy senki nem igyekezett elnézést kérni, már sokat elárul arról, mennyire zavarta a bécsi udvart az orosz követek sértődöttsége.

A bevonulás után a követségnek alig akadt komoly tennivalója Bécsben, mert a cár személyesen vette kézbe a tárgyalásokat, kezdeményezte a kapcsolatfelvételt a fontos udvari személyiségekkel. Így a követség következő hivatalos fellépése és megmérettetése az audiencia volt, melynek körülményeiről több, mint két héttel a bevonulás után kezdtek tárgyalni az oroszok kérésére.

Ezek a tárgyalások is azt látszanak igazolni, hogy az udvar nem tartotta szükségesnek átértékelni Oroszországhoz fűződő kapcsolatait, még annak ellenére sem, hogy a cár egyelőre szövetségese volt a török elleni háborúban. Az audiencia körüli alkuk során nyíltan meg is fogalmazódott, hogy az udvar ugyanabban a tiszteletadásban részesíti a követséget, mint amilyenben a már korábban, 1679-ben és 1687-ben itt járt orosz követeket részesítette. Küldetésük jellegét tekintve ugyanis nincs közöttük a legkisebb különbség sem.¹⁸ Az udvar tehát nem lát okot arra, hogy a már eddig bevált ceremónián változtasson, s ha a követséget ez nem elégíti ki, az audiencia megtartása nem lehetséges.¹⁹

Ezt a hozzáállást mutatja a követségnek felajánlott szálláshely kiválasztása is. Az udvar egy, a belvárosban, a Klugerstrassen álló házra gondolt²⁰, amit azonban a követség nem volt hajlandó elfogadni. A Kartner Thor közelében levő Klugerstrasse a Kartner Strasse első mellékutcaja a várfal mellett, ami valóban nem számított túlságosan előkelő helynek. Ezidőtájt az elegáns társaság az udvarral együtt kitelepedett az elővárosok nyári kastélyaiba, hogy hatalmas kertek, tavak és szökőkutak mellett vészelje át a nagy nyári meleget. A cár is azt kérte, hogy

„kertben” helyezték el őket, s miután az udvar vonakodott ezt teljesíteni, az oroszok saját költségükön kezdtek szállást kerestetni. Végül a Königsberg palotát választották Gumpendorfbán, melyet azután a császár is kegyesen a rendelkezésükre bocsátott. Az udvar azzal, hogy nem saját közvetlen környezetében, hanem az átmenetileg kiürült belvárosban óhajtotta elszállásolni a követséget, kifejezte, hogy nem tekinti különösebben fontosnak az oroszok érkezését, s nem akarja magához az eddiginél közelebb engedni őket.

Érdemes még az udvar követséggel kapcsolatos kiadásaira visszatérni. Mint már korábban volt róla szó, a várható kiadásokat a főudvarmester 300 000 forintra becsülte. Valójában azonban, úgy tűnik, kellemesen kellett csalódnia. Kollonich Lipótnak a Vatikánba küldött tudósításai szerint eredetileg napi 1000 tallért ajánlott a kamara a követség eltartására, de a cár ez ellen hevesen tiltakozott. Nem engedheti meg – mondta –, hogy az ő kedves testvérét (vagyis a császárt), aki a kereszténység érdekében visel háborút, ily nagyon megterhelje, ezért kérte, hogy ellátásukat heti 3000 forintra mérsékeljék, amit az udvar sietett elfogadni.²¹ A Hofprothocollum feljegyzéseiben már csak az utóbbi összeg kerül említésre²². A cár és a követség egy részének távozása után ezt az összeget is sietősen lecsökkentették.²³

Kétfejű sas Keleten és Nyugaton

Vizsgáljuk meg először azt, hogy mennyire tudott a cár idomulni a császár által diktált szerepekhez, vagyis mennyire hasonlított a kor uralkodóeszményéhez, amely a bécsi udvarban az I. Lipótról rajzolt képpel azonos.

Az orosz követséggel való tárgyalások és az audiencia során mutatkoztak meg a császár szigorú és erélyes uralkodóra jellemző tulajdonságai. Ezek azok a szituációk, amikor láthatjuk őt, amint parancsokat és kegyes rendelkezéseket oszt²⁴, tanácskozik a minisztereivel²⁵, keményen rendreutasítja a követséget, amikor annak követeléseit túllépik a még elfogadhatónak ítélt szintet²⁶, az audiencián baldachin alatt állva fogadja az eléje járuló követeket, akik kézcsókkal és a lába elé helyezett ajándékokkal fejezik ki hódolatukat²⁷. A hangsúly ez esetben a kereszténység legnagyobb uralkodójának kegyes nagylelkűségén és jóindulatán van.

Ez a kép módosul a cárral kapcsolatos események leírásakor. Bár a császár továbbra is kellőképpen misztifikált személyiség maradt, a cár felé már nem azt az arcát mutatta, mint a követség felé. Addig, amíg a követség előtt a minél nagyobb különbség hangsúlyozása volt a fontos, a cárral kapcsolatban közvetlenebb bánásmód figyelhető meg. Ez korántsem jelent teljes egyenrangúságot, bár vannak szituációk, melyekben az erre való törekvés is megfigyelhető. (Ezekre azonban majd később térünk vissza.) A császár itt leginkább olyan uralkodóként jelenik meg, aki a nagy különbségek ellenére is magához emeli az ifjút, és gesztusai-val kifejezi hozzá való jóindulatát. Így például kegyesen átengedi a cárnak a kiválasztott Königsberg palotát²⁸, kérésére hajlandó vele ceremónia nélkül találkozni²⁹, meghívja követeivel együtt a névnapján rendezett operaelőadásra³⁰, a cár névnapján udvari énekeseit küldi el, hogy szerenádot adjanak az ünnepeltnek³¹, a vadászaton általa elejtett szarvast elküldi a cárnak³², világraszóló álarcosbált ren-

dez a tiszteletére³³, s a poharat, amellyel itt koccintottak, elküldi Péternek ajándékba³⁴. A sort még lehetne folytatni, de már az eddigiekből is látszik, hogy ezeket a gesztusokat áthatja az atyai kegyesség, a magasabb rangú leereszkedése és egyben a másik fél elismerése. Ennek megfelelően Péter gesztusai az önkéntes alárendelődést, alázatot hangsúlyozzák, hiszen mindig a császár javára sérti meg az etikettet, és mond le a saját megtiszteltetéséről. Ugyanakkor a Péterrel való találkozáskor a császár az udvari értékrend érvényesítője is, a körülményeket többnyire ő határozza meg a randevúknál, az etikettet betartja és engedményeivel ő szabályozza a cár viselkedését.

Összességében tehát elének tárul a kereszténység legnagyobb uralkodójának képe, aki senkihez nem hasonlítható, kegyes és nagylelkű, cselekedeteit mindig alárendeli annak a szerepnek, amelyet viselnie kell, és amelyből soha nem is lép ki, soha nem rögtönöz, minden lépése a szó szoros értelmében is előre megtervezett, nem mutat ki valódi érzelmeket és saját szenvedélyeinek is csak visszafogottan hódol, vagyis minden szituációban megőrzi fenségességét és tökéletességét.

Úgy tűnik azonban, hogy a cár alig-alig hasonlít ehhez az ideálhoz. Természetes, hogy Oroszországban mások voltak az uralkodói viselkedés normái, ez azonban ebben az esetben lényegtelennek tűnik, hiszen az udvar a saját mércéjével mérte a cárt. Péterben is megvolt a törekvés, hogy az európai szokásokat és viselkedésmintákat elsajátítsa, s hogy az elvárásoknak megfeleljen. Lássuk tehát, milyen sikerrel!

Nem volt könnyű dolga, hiszen inkognitója eleve megfosztotta az uralkodói szerepléstől. Emiatt esett el attól, hogy mint uralkodó vonuljon be Bécsbe, fényes külsőségek közepette adva tudtára a bécsieknek saját maga és birodalma nagyságát, gazdagságát. Így csak követsége tartott dicsőségesnek és fényesnek aligha nevezhető bevonulást.

A követségben való elvegyülés a külső szemlélő számára alig tette észrevehetővé, hogy alattvalói felett korlátlan hatalmat gyakorol. Öltözéke sem emelte ki környezetéből, mint ezt többen meg is jegyezték. Kollonics Lipót írta a Vatikánba Spada bíborosnak a következőket: „Személyében és megjelenésében nincs semmi, ami megkülönböztetné őt mint egy fejedelmet.”³⁵

A császárral való találkozás kapcsán a Hofprothocollum is leírja a cár külsejét: „ő személy szerint egy magas úr, egy kissé magas a háta, (...) Egy sötét, hosszú ujjú holland gombolású ruhát visel, egy arany tört tok nélkül és rossz nyakkendőt...”³⁶. Néhány évvel később keletkezett etikettkönyvében J. Chr. Lünig az uralkodók öltözkészéről szólva kitér mind a császár, mind a cár viseletére. Itt leírja, hogy Lipót egyszerűen, de nemesen öltözött, szerette a fekete ruhákat, de hosszan olvashatunk az arany- és ezüstsálakkal kivarrt gálaruháiról is³⁷. Ezzel szemben a cárról elmondja, hogy öltözkészére egyáltalán nem figyelt. Nem érdekelte, hogy megjelenése uralkodóhoz méltó legyen, ugyanakkor az udvarában élő bojárrok olyan díszes ruhákat hordtak, amilyet Európában a császári miniszterek sem engedhettek meg maguknak³⁸. Érdekes megfigyelni, hogy a cár a képi ábrázolások szerint a kor szokásaival ellentétben soha nem viselt parókát. Így elég valószínűnek látszik, hogy Le Fort, a cár követe, aki viszont kínosan ügyelt a megjelenésére, első pillantásra előkelőbbnek és „fejedelmibbnek” tűnt a cárnál.

A cár a császárral ellentétben gyakran kimutatja érzelmeit. Ölelgeti a trónörökös³⁹, gyakran megéri azt, akivel beszél⁴⁰. Kiéli szenvedélyeit is, amikor a császár kertjében gondolázni kezd⁴¹, s a névnapi tűzijátékhoz sajátkezűleg gyűjtja meg a rakétákat⁴², vagy amikor az operában az áriáknál jobban érdeklik a színház folyosóján felszolgált tokaji borok⁴³.

Összességében elmondhatjuk, hogy a cár nem idomult ugyan tökéletesen az eszményhez, de hiányosságait viselkedésével ellensúlyozta (mint ezt már fentebb, az etikett megsértésével kapcsolatban elmondtuk), s így személyét elfogadhatóvá tudta tenni. Az, hogy ösztönösebben, szabadabban élte ki vágyait és külsejében nem idomult teljesen az elvárásokhoz, csak egzotikusságát fokozta, hiszen az udvari értékrendet egyetlen egyszer sem sértette meg úgy, hogy ezt az erre oly kényes Hofprothocollum megemlítsé.

Vizsgáljuk meg most azt, mennyire egyenrangú, illetve milyen helyzetekben egyenrangú a cár a császárral!

Fentebb már volt arról szó, hogy a császár, mint atyai példakép jelent meg a cárral való találkozásokkor, ám adódtak szituációk, amikor valamelyest az egyenrangúság kifejezésére törekedtek. Erre jó példa a cár és a császár találkozója, melyet a Hofprothocollum a következőképpen ismertet: „... 29-én (június, B. Zs.) a már ismertetett módon, Tschernin gróf (a cár számára az udvar által kijelölt bécsi kísérő, B. Zs.) a saját kocsiján délután fél hat körül elhozta (a cárt, B. Zs.) a Galleriához (a császári nyári rezidencia a Favorita kastély egyik terme, két oldalán ablakokkal, B. Zs.). A kocsiban Le Fort ült jobbról, a cár balról, velük szemben pedig Tschernin gróf az alsó ülésen. Amint őcsászári felsége látta a cárt a lépcsőn közeledni, kis létszámú kíséretével (főudvarmester, főkamrás, cseh kancellár, udvari főmarsall és a testőrség parancsnoka, B. Zs.) eléje indult a Galleriába. Amint a cárnak jelentették, hogy őfelsége közeledik, nagyon sietni kezdett, így találkozásuk nem a terem közepén történt (a megbeszélések szerint a terem közepén a kertre néző 5. ablaknál kellett volna találkozniuk, B. Zs.), hanem egy ablakkal közelebb, a császári előszoba felől. Itt aztán megálltak, mindketten kissé háttal az ablakoknak, úgy, hogy őfelsége a császár a kerti oldalon állt, egy kis asztal mellett. Őfelsége rögtön felajánlotta a cárnak, hogy üljenek le, amit a cár sokáig nem akart elfogadni, végül mégis leült, de a kalapját azonnal levette, mire a császár is levette a maga kalapját, így aztán mindketten fedetlen fővel beszélgettek.

La Fort fordított őfelségének mindent németre, a beszélgetés körülbelül negyedórát tartott. A cár magával hozott még három moszkvait, akik a háta mögött álltak, csakúgy mint a császár mögött az udvar emberei, de mivel Le Fort nagyon halkán beszélt, ők a beszélgetésből nem sokat hallottak.”⁴⁴

A hasonló eseményekkel kapcsolatban Lünig megjegyzi, hogy ha két uralkodó találkozik, egyenrangúságukat azzal fejezhetik ki, hogy egymás elé mennek, vagyis, hogy ugyanannyi lépést tesznek egymás felé⁴⁵. A cár és a császár találkozásának körülményeit szintén így rögzítették. Egyenlőségük jele az is, hogy a tervek szerint a kölcsönös üdvözlés és kalapemelés után fedett fővel kellett volna társalogniuk. Annak, hogy végül nem így történt, a cár gesztusa volt az oka, ő ugyanis azzal akarta tiszteletét és hódolatát kimutatni a császárnak, hogy a megbeszéléssel ellentétben elébe szaladt, és olyan mélyen hajolt meg előtte, hogy úgy látszott, mintha kezét csókolt volna⁴⁶. A császár kalaplevételével elfogadta az alázatos hódolatot, de nem mint alattvalóval, hanem mint egyenrangúval kívánt a

cárral társalogni. Ez az egyenrangúság azokra a szituációkra vonatkozott, amikor Lipót és Péter inkognitóban, kisserével kísérettel találkozott, de ezt az udvar előtt nem lehetett megismételni. Itt továbbra is a császár nagyságának kellett érvényesülnie.

A Hofprothocollum a cárról szólva nem használja a fejedelmi többest, az ő titulusa többnyire csak „der Czar”, ám ez sem mindig nagy betűvel, vagy egyszerűen „Er”. Az egész leírásban csak kétszer illetik „ihro Czarische Mayestat” címmel⁴⁷. A követség csak elkeseredett viták árán tudta elérni, hogy az audiencián a császáré mellett a cár teljes titulusa is elhangozhasson⁴⁸. Az álarcosbálon a császárhoz nem méltó paraszti szerepet Péternek ajánlották fel, amit ő el is fogadott, és mint fríz paraszt mulatta végig az estét⁴⁹.

A cár „magándiplomáciaja”

Ha megvizsgáljuk a cár Bécsben kialakuló kapcsolatrendszerét, feltűnik, hogy Péternek sikerült közel kerülnie a katolikus egyház képviselőihez, közöttük is néhány, az udvarhoz közel álló személyiséghez, mint például Kollonich Lipóthoz, Magyarország érsekéhez és Fridericus Wolff von Lüdingshausen jezsuita páterhez.

A cár iránt ugyanis nemcsak a politikusok érdeklődtek, hanem igen erősen a katolikus egyház is, különösen pedig a jezsuiták. Péter meglepően élénk figyelemre, különösen Bécsben, a katolikus egyház, katolikus templomok és misék iránt egyházi körökben felkeltette azt a reményt, hogy esetleg hajlandó lenne katolikus hitre térni. Egyébként is az a hír járta róla, hogy nagy hajlandóságot mutat a római egyházhoz való megtérésre⁵⁰. Kollonich Lipót Vatikánba küldött leveléből is kiderül, hogy a cár iránt már Bécsbe érkezése előtt nagyon érdeklődött a pápai udvar.⁵¹ Köztudott volt ugyanis, hogy Péter Bécsből Velencébe készült továbbutazni, és a Vatikánban reménykedtek abban, hogy esetleg Rómába is ellátogat.

Fridericus Wolff atyának sikerült a leginkább közel kerülnie a cárhoz. Páter Wolff 1643-ban született Dünaburgban egy vesztfáliai nemesi családban. Ifjúkorát a lengyel király udvarában töltötte, ezért több szláv nyelven is jól beszélt. Miután a jezsuita rendbe lépett, tudományos pályát kezdett és a prágai egyetemen tanított. Később a bécsi udvarba került, s hamarosan Lipót császár bizalmasa, barátja és tanácsadója lett.⁵² Dédelgetett tervei között szerepelt a kettészakadt keleti és nyugati egyház újraegyesítése, ezért nagy érdeklődést tanúsított az oroszok iránt. Már a cár és követségének megérkezése előtt is kapcsolatot keresett a Bécsben megforduló oroszokkal, a kamarától pénzt vett fel eltartásukra és szórakoztatásukra.⁵³

A cárral kapcsolatban Páter Wolff első nyilvános fellépése Péter névnapja volt. Az atya egy katolikus templomban oroszul prédikált a cárnak, akit Szent Péterhez hasonlított és azt kívánta neki, hogy miként Szent Péternek a mennyország kulcsai, úgy Péternek a Török Birodalom kulcsai adassanak meg⁵⁴. Az eseményről a következő tudósítás érkezett Rómába: „Nem tudni, hogy mit érez a lelke mélyén (a cár, B. Zs.), de hihetőnek találom, hogy amikor Wolff atya a mise végzetével Péternek kezet akart csókolni, az egyszer csak megragadta őt, mondván, hogy neki kellene kezet csókolnia annak, aki épp most érintkezett föld és ég urával”⁵⁵.

Néhány nappal később, szintén Páter Wolff kíséretében a cár részt vett a jezsuiták templomában Kollonich Lipót által celebrált misén, amiről az érsek így tudósította Rómát: „A cár nagy figyelemmel hallgatta a misét és azt mondják, hogy külső cselekedeteiben semmi sem különböztette meg a katolikusoktól”⁵⁶. A mise végeztével az érsek is odament a cárhoz, aki tolmács útján megköszönte, hogy jelen lehetett, mire Kollonich kérte az istent, hogy segítse Pétert a török elleni vállalkozásában, és tegye számára láthatóvá mindazt, ami a lelki üdvét szolgálja...”⁵⁷.

Mivel mind Kollonich, mind Wolff közel álltak Lipóthoz, s mindketten szívükön viselték a cár „lelki üdvének” ügyét, valószínű, hogy ezek az információk a császárhoz is eljutottak. Ezt bizonyítja a már fentebb idézett, a cár névnapján miséjéről szóló tudósítás további sorai: „A császár, miután ezt (a cár megindultságát Wolff atya prédikációjának hatására, B. Zs.) meghallotta, nagy örömet érzett, hogy a cár ilyen jámbor istenfélelemnek adta tanújelét”⁵⁸.

Az a lehetőség, hogy a cár a bécsi udvar lelkészeinek hatására úgy dönt, hogy katolikus hitre tér, az udvar számára is nagy kihívást jelentett. Valószínűleg Lipót császárt sem hagyta hidegen, hogy mint a kereszténység bajnoka, a török legyőzése mellett az orosz cár megtérítésével is beírja nevét a történelembe. Úgy gondolom, hogy ez a lehetőség jelentősen növelte a cár személyének fontosságát, s talán ennek is része volt abban, hogy ilyen nagy figyelmet szenteltek neki akkor, amikor követségének a szokványos tiszteletadásnál több nem jutott.

Nem valószínű azonban, hogy Péter cárt komolyabban foglalkoztatta a katolikus hitre való áttérés gondolata. Annál is valószínűbb ez, minthogy Moszkvában az általa létrehozott Bolondok Zsinata elsősorban éppen a pápából és a jezsuitákból űzött gúnyt⁵⁹. Péter hazatérése után is épp olyan lelkesedéssel vett részt ezekben a bolondozásokban, mint utazása előtt, sőt európai útjáról haza írott leveleiben is a Bolondok Zsinatában használatos megszólításokkal fordult otthon maradt barátaihoz. Nem valószínű tehát, hogy útja során komolyabban megérintette volna a katolikus vallás, még kevésbé, hogy megtérni szándékozott volna.

A katolizáció kérdése mellett a másik dolog, ami miatt az udvarnak figyelnie kellett a cásra, az Péter Magyarország iránti érdeklődése volt. Mivel a cár politikai érdekei azt kívánták, hogy a császár a franciákkal való háború helyett a török háború folytatásával foglalkozzon, nem hagyhatta figyelmen kívül Magyarországot és a Birodalom viszonyát. Ezért a Kinsky kancellárral folytatott tárgyalása során meg is kérdezte, vajon mi lesz, ha a tavalyi hegyaljai felkeléshez hasonló lázadás tör ki Magyarországon, miközben a császár a franciákkal való háborúra csoportosítja át seregeit.⁶⁰ De ennél komolyabban is érdeklődött Magyarország iránt. Oroszországba írott leveleiben rendszeresen beszámolt arról, hogy mikor, hány fős csapatok indultak Magyarországra⁶¹, ami nyilván a török háborúk miatt is érdekelte. Kollonich Lipót is azt írta a Vatikánba, hogy a cár készül a császár magyarországi hadait megtekinteni.⁶² A cár itt Bécsben fogadta szolgálatába az Ugocsa megyei kismemesi családból származó Zékány Jánost, aki a karlócai békekötéskor az orosz követség tolmácsa lett, és később fényes karriert futott be a moszkvai udvarban⁶³.

Ezek után nem tekinthetjük véletlennek, hogy a cár Bécsből ellátogatott Pozsonyba, Magyarország fővárosába és kormányzati központjába.

Sajnos az eseménnyel kapcsolatos források elég szegényesek, s az eddig felbukkant adatokat és információkat is meglehetősen nehéz ellenőrizni.

A pozsonyi hagyomány az ottani helytörténeti írások tanúsága szerint a látogatás időpontját július 18–20 közöttre teszi.⁶⁴ A Hofprothocollum szerint a cár ekkor valóban nem Bécsben volt, hanem két első követével együtt Badenben időzött⁶⁵. Bogoszlovskij és Usztrjalov összekapcsolják a badeni és pozsonyi utat, s mindkettőt a nagy álarcosbál előttre teszik, amelyet július 21-én este rendeztek⁶⁶. Ez ugyancsak megkérdőjelezhető, mert mindketten a Hofprothocollum-ra hivatkoznak, mint forrásra, ebben viszont Pozsonyra nincs utalás. Kollonich Lipót azonban a Spada bíborshoz írott levelében azt állítja, hogy a cár a már említett jezsuiták templomabeli mise és ebéd után indult Wolff atyával Pozsonyba, hogy megnézzé a flottát, amely néhány nap múlva fut ki⁶⁷. Majd azt írja, hogy visszaérkezve fogadta szállásán az őt inkognitóban meglátogató császárt. A Hofprothocollum július 22-én még említi a cárt, amint átveszi a császár által ajándékba küldött kristály poharat⁶⁸, majd valóban csak július 24-én, a császár látogatásakor szerepel újra⁶⁹. Valószínű tehát, hogy Péter 22-től 24-ig nem tartózkodott Bécsben, s mivel az érsek is éppen erre az időpontra datálja az utazást, elképzelhető, hogy a cár ekkor járt Pozsonyban.

A pozsonyi úttal kapcsolatban gyakran felmerül Pálffy János tábornok neve, mint aki Pétert meghívta és vendégül látta⁷⁰. Állítólag még Bécsben ismerkedtek meg, és a cár járt is a bécsi házában, ezt azonban forrásokkal nem sikerült alátámasztani. Annyi bizonyos, hogy a cár pozsonyi útjának költségeit nem az udvar⁷¹ és nem Pozsony városa viselte⁷². Mivel a moszkvai levéltárba nem sikerült bejutnom, hogy a követség által vezetett számadáskönyveket megtekintsem, kénytelen vagyok Bogoszlovskij adataira hagyatkozni, aki szintén nem említi lényeges kiadásokat a követség részéről Pozsonnyal kapcsolatban⁷³.

A döntő adat valahol a Pálffyak gazdasági könyveiben lehet, ezek közül is legnagyobb valószínűséggel a stomfai birtok számadásaiban, de ezek az anyagok sajnos eltűntek. Mindenesetre az adatok hiánya azt valószínűsíti, hogy ha sem az udvar, sem a város, sem pedig a követség nem költött a pozsonyi utazásra, akkor a cár valóban a Pálffyak vendége lehetett.

Természetesen az egész pozsonyi kirándulás fontossága és súlya attól függ, hogy valójában mi történt Pozsonyban, miről volt szó a cár és Pálffy János, esetleg más, akkor éppen Pozsonyban tartózkodó magyar főurak között.

Záró gondolatok

Péter cár és követsége tárgyalni jöttek Bécsbe és a tárgyalásoktól sokat vártak. Sőt, a zajos és lelkes európai fogadtatások után úgy érezték, hogy értékelésük a világban megváltozott. Remélték, hogy ez bécsi tárgyalási pozícióikat is kedvezően befolyásolja.

Ám már a bevonulás körüli alkuk során kiderült, hogy ez nem így van, s bár a ceremónia körüli vitákban rendre a legvégsőig kitartottak, és követeléseikkel jelezték, hogy ők már ártértékelték saját helyzetüket és fontosságukat, látszott, hogy érdekeik érvényesítéséhez ez nem elég. Miután a követség határozott elutasításban részesült, a cárnak kellett magához ragadni a kezdeményezést.

Az ő esélyei elég jóknak látszottak, hiszen az év nagy szennzációjának számított, amint országa és a kor szokásaival ellentétben utazgatni kezdett a világban. De Péter nemcsak az érdeklődést fogadta és engedte, hogy megbámulják, mint egy csodabogarat. Ráértett arra is, mit várnak tőle, és aszerint cselekedett. Nem foglalkozott az etikett bonyodalmaival – ezt követségének hagyta –, helyett mélyen meghajolt a császár előtt, és viselkedését úgy irányította, hogy minden szemlélő elismerésre méltónak érezze azt az alázatot és tiszteletet, amelyet a császári felség felé mutatott. Hozzáállása kellemes csalódást okozott az udvariaknak, hiszen ők már megszokták, hogy mindenki elkeresedett vitákat folytat azért, hogy a külsőségekben saját rangját és címét érvényesíthesse.

Péter Wolff megjelenése olyan lehetőséget adott Péter kezébe, amelynél jobbra nem is számíthatott volna. Wolff, mint a császár bizalmasa misszionáriusi megszállottságával megfelelő ember volt ahhoz, hogy a cár nem hivatalos csatornákon befolyást gyakoroljon az udvari körökre és legfőképp a császárra.

A török legyőzésével az európai kereszténység ünnepelte diadalát. Különösen így volt ez a bécsi udvarban, hiszen maga Lipót is isteni küldetesként vette magára a pogányok visszaszorítását. Valószínűleg ebből a hangulatból táplálkozott az egyházegyesítés régi gondolatának felújítása és az a remény, hogy a cár Rómába érve katolikus hitre tér. Péter élt ezzel a lehetőséggel, s megcsillogtatta azt a perspektívát, hogy a törökellenes háborúk egy nagy kelet-nyugati keresztény háborúvá szélesednek. Péter Wolff lelkesedése valószínűleg elhatott a császárig, és felnagyította Péter érdemeit. Arra azonban már nem volt elég, hogy a politikai döntéseket is befolyásolja, hiszen a cárnak csak annyit ajánlottak fel, hogy vegyen részt Oroszország is a béketárgyalásokon, és érvényesítse ott az érdekeit.

Már lezárultak a cár és Kinsky gróf tárgyalásai a török háborúk folytatásával kapcsolatban, amikor Péter úgy döntött, hogy Pozsonyba utazik és magával viszi Wolffot. Bosszú volt ez, vagy fenyegetés, esetleg még egy utolsó kísérlet az udvari álláspont megváltoztatására? Nem tudjuk. A császári politikusok azonban Wolff információira hagyatkozva úgy ítélték meg, hogy elképzeléseiket Péter akciója miatt nem kell megváltoztatniuk. Ez sem sikerült tehát, bár az 5 évvel későbbi események azt mutatják, hogy az ötlet nem volt rossz....

Jegyzetek:

1. Hofprothocollum mit der occasione... 8. p. 18. Alt. Zerem. A 1695–1698. Wien Haus-Hof und Staatsarchiv (Továbbiakban: Hofprothocollum, az általam átírt változat oldalszámaival.)
2. A cár tervezte, hogy Velencébe is ellátogat, azonban Bécsben érte az otthoni sztrelec lázadás híre, ezért velencei útját elhalasztva indult haza. Útközben rövid időre megállt Varsóban is.
3. Hofprothocollum 11. p.
4. JOHANN CHRISTIAN LÜNIG 1719-ben adta ki Teatrum Ceremoniale Historico politicum című művét Lipcsében. Ez a hatalmas 2 kötetes munka ismerteti az összes európai és néhány Európán kívüli udvar etikettjét. Részletesen foglalkozik az uralkodók élete minden apró mozzanatának ceremóniájával, a diplomáciai események etikettjével, az egyes udvarok kancelláriai ügyintézésének szokásaival, stb. Minden fejezethez hosszú leírásokat csatol már megtörtént udvari eseményekről. Ezek között a leírások között lényeges információkat találhatunk az orosz követség 1698-as bécsi tartózkodásáról is.

5. J. Chr. Lünig.: Teatrum Ceremoniale, 8–9. p. Leipzig, bey Moritz Georg Weidmann, 1719. (Továbbiakban: Lünig.)
6. História, 1987/1. 17. p.
7. A Theatrum Europeum egy korabeli, Frankfurtban kiadott „újság”, amely minden évben külön-külön beszámol a nagy európai udvarok eseményeiről, mellékletben portrékat, csatajeleneteket, városokat stb. bemutató metszeteket közöl. Itt is bőségesen találhatunk információkat az orosz követség európai útjáról, legérdekesebben a bécsi tartózkodásukról.
8. Theatrum Europeum XV. köt. 469. p. Frankfurt am Main, bey Johann Philipp Andrea, 1707. (Továbbiakban: Theatrum Europeum)
9. SZVÁK GYULA: Moszkóvia és Nyugat – Nyugati utazók Oroszországról 109–145. p. Budapest, Magvető Kiadó, 1988.
10. História 1987/1. 17. p.
11. BOGOSZLOV Petr I. 2. köt. 462–463. p. The Hague–Paris, Mouton, 1969. (Továbbiakban: Bogoszkij)
12. THENIER: Monuments historiques 371. p. Paris (Továbbiakban: Thenier)
13. U.o.
14. U.o.
15. KLAUS MÜLLER: Das kayserliche Gesandtschaftswesen im Jahrhundert nach dem Westfälischen Frieden (1648–1740) Rangstufen und Zeremoniell 116–143. p.
16. Hofprothocollum 4. p.
17. U.o. 5. p.
18. U.o. 18. p.
19. U.o. 19. p.
20. U.o. 3. p.
21. THENIER 372. p.
22. Hofprothocollum 7. p.
23. U.o. 27. p.
24. U.o. 12. p.
25. U.o. 17. p.
26. U.o. 19. p.
27. U.o. 25. p.
28. U.o. 4. p.
29. U.o. 7. p.
30. U.o. 9. p.
31. U.o. 11. p.
32. U.o. 11. p.
33. U.o. 12. p.
34. U.o. 20–21. p.
35. THENIER 372. p.
36. Hofprothocollum 8. p.

37. Lünig 295. p.
38. U.o. 360–361. p.
39. Hofprothocollum 20. p.
40. U.o. 23. p.
41. U.o. 8. p.
42. U.o. 11. p.
43. U.o. 9. p.
44. U.o. 8. p.
45. Lünig 30–32.
46. THENIER 371–372. p.
47. Hofprothocollum 11. és 25. p.
48. U.o. 25. p.
49. U.o. 19. p.
50. BOGOSZLOVSZKIJ 494. p.
51. THENIER 371. p.
52. U.o.
53. Hoffinanz Protocolle und Indizes 66. p. Wien, Hofcammerarchiv, R. 1698.
54. BOGOSZLOVSZKIJ 494. p.
55. U.o.
56. THENIER 373. p.
57. U.o.
58. BOGOSZLOVSZKIJ 494. p.
59. SZEMJONOVA: Erkölcsek és szokások Nagy Péter birodalmában Bolondok zsinata 60–183. p. Budapest, Gondolat Kiadó, 1988.
60. Piszma i bumagi imperatora Petra Velikogo I. köt. Péter és Kinsky gróf beszélgetése 259–261. p. Sankt Peterburg, Gosz. Tyipografija, 1887.
61. U.o. 242. írat
62. THENIER 371. p.
63. VÁRADI-STERMBERG JÁNOS: Zakarpatyec Ivan Zejkan v okruzensenyii Petra I. 34. p. in Annales Musei Culturae Ucrainensis Svidnik 14. 1986. 33–46. p.
64. Pozsonyban több, inkább tudományos ismeretterjesztő cikk jelent meg a témával kapcsolatban. Peter Velky v Bratislave = Lud 1972. V. 25. Cár Peter Velky v Bratislave = Vecernik 1960. XII. 12.
65. Hofprothocollum 15. p.
66. BOGOSZLOVSZKIJ 504. p. Usztrjalov: Pjotr Veikij v Vene v 1698 godu 141. p. Sankt Peterburg é. n.
67. THENIER 375. p.
68. Hofprothocollum 20–21. p.
69. U.o. 21. p.

70. BERZENCZEY EGYED: Nagy Péter cár Magyarországon. in: Századok 1900. 656–658. p. Ezen kívül a már fentebb említett pozsonyi újságcikkek is szolgálnak adatokkal erre vonatkozólag.
71. A Hoffinanz Protocolle und Indizes nem említ ilyen kiadásokat.
72. Mattia Hofers Stadt Cammerers Erster Cammer Buch, Annahmen und Ausgaben pro Anno 1698. szintén nem említ ilyen kiadásokat.
73. BOGOSZLOVSZKIJ 504. p.

Zsuzsanna L Bozai: Russen im Wiener Hof in 1698

Das Thema des Aufsatzes ist der Aufenthalt des Zaren Peter des Ersten und seine Gesandtschaft in Wien. Das Rückgrat der Arbeit bildet die Aufgabe des Quellenwerkes „Hofzeremoniell Prothocolle“, was im Wiener Archiv gefunden wurde, die Untersuchung erstreckt sich auch auf das zeitgenössische Flugschrift – und Pressenmaterial, auf die Zeichnungen und Briefwechsel der Kammer.

Die Hauptkonzeption der Studie ist, mit Hilfe der Aufzeichnungen einzigartigen höfischen Ereignisreihe eine Mikroanalyse zu verfassen, durch die spürbar sein wird, wie sich die Schätzung und Beurteilung der Russen in dem zeitgenössischen Denken und in der öffentlichen Meinung veränderte. Es schien auch wichtig zu sein, die Begegnung und Kofrontation des höfischen Lebens sowie der beiden verschiedenen Kulturen der Mentalitätsgeschichte zu analysieren.

Dabei ist es eine wichtige und bis jetzt unbekannte Nebenhandlung der Ereignissen, daß Peter der Große einen Ausflug nach Ungarn und Preßburg machte und Verbindungen zu den ungarischen Aristokraten beziehungsweise zu Lipot Kollonich, dem Erzbischof in Esztergom suchte.

Der Aufsatz stellt die Ergebnisse der dies betreffenden Forschungen in Wien, Preßburg und Ungarn in den Mittelpunkt.

„A TÖRTÉNETTUDOMÁNY TÁRGYA ELSŐSORBAN A VÁLTOZÁS, A TÖRTÉNETI FOLYAMATOK VIZSGÁLATA”

Interjú Bernard Lepetit-vel

Ki ön Bernard Lepetit? Kérem, mutakozzon be a magyar olvasóknak!

Bernard Lepetit-nek hívnak, a párizsi Társadalomtudományok Egyetemének (École des Hautes Études en Science Sociales) egyik irányítója vagyok, emellett az *Annales, Économie-Société-Civilisation* című történetész folyóirat szerkesztőségét vezetem. Kutatási területem a terek, mindenekelőtt a preindusztériális gazdasági terek vizsgálata.

Kutatásai során Ön egyaránt foglalkozott a 18–19. századi innováció és a térbeli kommunikáció problémáival, valamint a francia városok újkori történetével. Ezek a kutatási irányok intellektuális kalandok voltak, amelyek az Ön széles érdeklődését jelzik vagy egy jól átgondolt kutatói pálya állomásai?

Azt hiszem, érdeklődésem az idők során jelentősen változott, a kiindulópont egy meglehetősen szűk és klasszikusnak számító kutatási terület, a városok demográfiai folyamatainak vizsgálata volt. Ezt követte a városi rendszer működésének elemzése, amelyet alapvetően földrajzos inspirációra kezdtem el. Majd ennek, úgy vélem, logikus folytatásaként fordultam olyan nehezen megragadható térbeli jelenségek vizsgálatára felé, mint az innováció terjedése. Nem kis részben az *Annales*-nál végzett munkám eredményeképpen foglalkozom néhány éve a történetírás, a történeti gondolkodás problémáival. Így kétségtelenül egyszerre igen sok tudományterületet művelek, és ezeket időnként nehéz is egységben látnom.

Hogyan került az Annales szerkesztőségének élére?

Őszintén szólva nem tudom. 1985-ben éppen vezetőváltás volt a szerkesztőség élén, ezt megelőzően Lucette Valensi irányította négy vagy öt éven keresztül a szerkesztőség munkáját. Egy alkalommal teljesen véletlenül találkoztam vele, és hosszan elbeszélgettünk a várostörténeti és a tértörténeti (histoire de l'espace) kutatás problémáiról, valamint az *Annales* működéséről. Valószínűleg ezt követően javasolt ő engem erre a tisztre. A felkérést természetesen örömmel elfogadtam, mivel az *Annales* szerkesztősége igen kedvező hely mind a francia, mind a nemzetközi történetírás eredményeinek nyomkövetéséhez. Az *Annales* irányítói közül, azt hiszem, Emmanuel Le Roy Ladurie támogatta a jelölésemet, bár mint utaltam rá, eredendően nem is voltam jelölt. Miután bekapcsolódtam a

szerkesztőség munkájába, talán az újkori gazdaságtörténetben való jártassággal tudtam némi új szintet vinni a folyóiratot készítő csapat munkájába.

Az Annales nemzetközi tekintélyének talán legfontosabb forrása a folyóirat szakmai nyitottsága. Ám Alan Baker angol geográfus egy, a '80-as évek közepén megjelent tanulmányában azzal vádolta meg a folyóirat szerkesztőit, hogy az Annales az 1950-es évek óta egyre kevésbé ad teret a történettudományon kívül más diszciplínáknak. Állítását Baker a földrajz esetében statisztikai adatokkal is alátámasztotta. Mi az Ön véleménye erről a vádról?

Azt hiszem, Alan Baker összekever két dolgot, egyfelől a földrajznak, illetve az interdiszciplinaritásnak az Annales történetében betöltött szerepét az interdiszciplinaritás általános fogalmával. Másfelől összetéveszti az interdiszciplinaritás gyakorlatának különböző módozatait, ami annál is valószínűbb, mivel a történészek és a geográfusok többnyire másként értelmezik ezt a fogalmat.

Az Annales fejlődésére a második világháborút megelőző időszakban igen nagy hatást gyakorolt a földrajzi gondolkodás, mindenekelőtt a 20. század elején kialakuló nagy francia geográfus iskola. Ennek talán legjobb példája Lucien Febvre, aki 1922-ben megjelent „A Föld és az emberi fejlődés” (La Terre et l'évolution humaine) című könyvében a vidali földrajz, illetve a durkheimi szociológia eredményeire alapozta történeti összehasonlító elemzését. Ezt követően az Annales-körhöz tartozó történészek érdeklődése más, szomszédos tudományok felé fordult, így előtérbe került a közgazdaságtan, a szociológia, amelyek valamiféle viszonyítási és hivatkozási pontként is szolgáltak a történészek számára. Ez az irányzat hozzávetőlegesen az 1970-es évekig tartotta magát, ez idő tájt az Annales történészei új diszciplínák vonzásába kerültek, közülük az antropológia hatása volt a legerősebb. Ebből a frigyből született a történeti antropológia és a mentalitástörténet, amely az Annales-t leginkább 1970 és 1985 között jellemezte. Úgy vélem, napjainkban két irányzat határozza meg a „revue” arculatát, egyrészt az antropológia, amely továbbra is őrzi korábban megszerzett pozícióját, másrészt a megújult közgazdaságtudomány, amelyet egyaránt neveznek a „megegyezés gazdaságtanának” (économie de convention) és „cselekvés szociológiának”, ez a tudományterület napjainkban teljes megújuláson megy át.

Azt hiszem, az interdiszciplinaritásnak különféle módozatai léteznek. Bizonyos módozatai egyfajta speciális gyakorlatot, illetve módszert jelentenek, amelyre egy több diszciplína érintkezési területén található téma műveléséhez van szükség. Ám az interdiszciplinaritást napjainkban leginkább, mint a diszciplínák közötti határterületet tartják számon, amely valamiféle választóvonalként is funkcionál. Lehetséges, hogy a tudományterületeken belül ez a szerkezet a záloga egy valódi professzionalitásnak, illetve ily módon biztosított a gondolatok szabályozott áramlása a diszciplínák között.

Úgy vélem tehát, az Annales esetében inkább az interdiszciplinaritás horizontjának, illetve témájának módosulásáról van szó, nem annyira valamiféle bezárkózásról.

A kelet-európai változások a térség értelmiségét felkészületlenül érték. Vajon a francia történészek számoltak a kelet-európai szocialista országok gyors politikai összeomlásával?

Azt hiszem, a francia történészek sem látták előre, hogy Kelet-Európa átalakulása ilyen gyorsan végbemehet. Ámbár Marc Ferro már hosszú idő óta kimutatta azt – nem csupán politikai elemzések alapján –, hogy ezek a társadalmak képesek voltak az 1970-es évek során a demokratikus gyakorlat bizonyos formáit kialakítani és azokat valamelyest megerősíteni. Kétségtelen, hogy ez a mozgástér igen korlátozott volt, ám ily módon a társadalom képessé vált bizonyos demokratikus cselekvési formák működtetésére anélkül, hogy azok feltétlenül politikai zavarokat okoztak volna. Valószínűleg ez volt az egyik alapja a kelet-európai szocialista országok politikai ingamozgásainak.

Egy másik, nem kevésbé érdekes probléma a történészek számára Kelet-Európa átalakulása. Úgy vélem, a történettudomány tárgya elsősorban a változás, a történeti folyamatok vizsgálata, s nem annyira a statikus elemzés, a struktúrák kutatása. Ennélfogva az 1980–90-es évek fordulója igen érdekes időszak mindegyikük számára is, mivel közelről tanulmányozhatók a gyors átalakulási folyamatok. Ez az átalakulás megkérdőjelezte a kétpólusú társadalmi identitás szerkezetét, amelynek szellemében már évtizedek óta természetes dolog volt, hogy a világ egy jelentős része a kommunista pártok irányítása alatt áll. Ennélfogva a kelet-európai országok gyors átalakulása a nyugati világban sem járt következmények nélkül.

Visszatérve az ingamozgások problémájára, számos történész foglalkozott a „társadalmi fertőzés” (contagion sociale) jelenségével, közülük talán az egyik legérdekesebb Georges Lefebvre „A nagy félelem” (La Grand Peur) című könyve. Lefebvre ebben az írásában azt a jelenséget elemzi, hogy egy bandita hadsereg létének feltételezése miként vezetett a parasztság általános mozgósításához a francia polgárháború idején. A banditák támadásától való félelem miatt az egész francia vidék felfegyverkezett, holott csak néhány, az erdők nehezen megközelíthető területein élő favágó és szénégető adta a feltételezések valós magvát.

Az új kelet-európai kormányokban igen sok történész vesz részt. Mi az Ön véleménye erről a jelenségről?

Véleményem szerint nem rossz dolog, hogy történészek, akik a társadalmi totalitás jó ismerői, részt vesznek a kormányzati munkában. A történeti iskolázottság segít a társadalom egészének áttekintésében, illetve a társadalom különböző szintjei közötti interakciók nyomonkövetésében. A történészek, úgy vélem, szakmájuk természetéből adódóan kételkedő emberek, a kritikai szemlélet pedig, azt hiszem, egy politikus számára sem haszontalan tulajdonság. A magyar történész-politikusok közül jól ismerem egyébként az önök brüsszeli nagykövetét, Granasztói Györgyöt, aki korábban az *Annales*-ban is publikált.

Amennyiben felkérnék erre, Ön vállalna-e politikai funkciót a francia kormányban?

Nem. Mindenekelőtt azért nem, mert a politika engem kevésbé érdekel, de úgy gondolom, a francia kormánynak sincs különösebben szüksége rám, mivel egy régóta működő demokráciában élek, ahol a politika egy külön foglalkozássá vált. Én inkább, amennyire időm engedi a történeti kutatással foglalkozom, ami teljesen ki is tölti az életemet.

Mi az Ön scenariója Kelet-Európa jövőjéről?

Az én kelet-európai scenárióim rövid távon nem túlságosan rózsaszínű, mivel a piacgazdaságra való áttérés rövid távon elkerülhetetlenül gazdasági nehézségeket, és társadalmi feszültségeket okoz. Úgy látom, hogy az említett két tényező közül rövid távon az utóbbiak a veszélyesebbek, mindenekelött az identitás, a nemzetközi identitás újrafogalmazása. A nemzeti azonosságtudat felerősödése, azt hiszem, elkerülhetetlen volt, bár ez sem előzmények nélkül történt, hiszen a nemzeti identitástudat jelentős szerepet játszott az elmúlt évtizedek kelet-európai társadalmi és politikai mozgásaiban is.

Hosszú távon azt gondolom, hogy egy széles értelemben vett európai integráció elkerülhetetlenül be fog következni. Annál is inkább, mivel Európa egy évezredes civilizációs közösség, a közös kulturális tradíció pedig, azt hiszem, nagymértékben segítheti a gazdasági integráció kiépülését. Hogy ennek az európai közösségnek hol lesznek a határai, azt nem tudom megmondani, bár De Gaulle tábornok az Urálig kívánta kiterjeszteni az európai integrációt, dehát én nem vagyok De Gaulle tábornok.

Mivel foglalkozik jelenleg?

Jelenleg egy olyan meglehetősen speciális problémával foglalkozom, amelynek központi kérdése az, hogyan újítható meg a várostörténet, illetve miként kapcsolódhat be a várostörténeti kutatás a településrendezés munkájába. A funkionalista urbanisztika és a modernista tervezés, amely a francia városrendezést az 1950-es évek óta uralta, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A születőben levő új urbanisztika, illetve városrendezési koncepció kiindulópontja a város megismerése. Ebben a történelmi „labirintusban” való eligazodáshoz próbáljuk hozzásegíteni a gyakorlati szakembereket.

Köszönöm a beszélgetést.

**Az interjút készítette:
Rácz Lajos**

Bernard Lepetit néhány fontosabb munkája

- Chemins de terre et voies d’eau. Réseaux de transports et organisation de l’espace en France (1740–1840) (Földutak és víziutak. Szállítási hálózatok és térszervezet Franciaországban (1740–1840), E. H. E. S. S., Paris, 1984., p. 148.
- J. Hoock (ed.): La ville et l’innovation en Europe 14e–19e siècles (A város és az innováció Európában a 14–19. század idején), E. H. E. S. S., Paris, 1987, p. 222.
- Les Villes dans la France moderne (1740–1840) (Városok az újkori Franciaországban, Paris, Albin Michel, L’Évolution de l’humanité”. 1988.

BERNARD LEPETIT

JAVASLATOK AZ INTERDISZCIPLINARITÁS SZÚKÍTETT ÉRTELMEZÉSÉHEZ

(Propositions pour une pratique restreinte de
l'interdisciplinarité, *Revue de synthèse*, t. CXI, no 3,
juillet-septembre 1990, pp. 331–338.

1. Gondolatmenetünk kiindulópontja legyen a következő meghatározás: az interdiszciplinaritás az a mód, ahogyan kapcsolatot teremtünk a különféle szaktudományok között.¹ Ez a mód az idők során nagymértékben változott, így az interdiszciplinaritásnak is története van. Áttekintésünket kezdjük a 19. század végén, annál is inkább, mivel ebben az időben erősödött fel a különböző társadalomtudományok elhatárolódásának folyamata. Ez idő tájt a Durkheim, illetve az „*Année sociologique*” című folyóirat körül csoportosuló francia szociológiai iskola egy egységes társadalomtudomány kialakítására tett kísérletet. Az általános összehasonlító módszer, illetve a kísérőjelenségek szisztematikus feltárása és összeillesztése volt hivatott biztosítani az egységes társadalomtudomány alapszerkezetét. Ezt a szabályozott gyakorlatot Durkheim szociológiai módszernek nevezte, amely nézete szerint lehetővé teszi a társadalomtudományok újjászervezését a szociológia körül. Az új rendszerben a történettudomány, a földrajz, a társadalom statisztika vagy az etnográfia segédtudományokká válnak, elveszítik autonómiájukat, a feladatuk pedig a továbbiakban csupán az empirikus adatok feltárása; a felvetődő kérdések megválaszolása már a szociológia dolga.² Az ambiciózus „szociológiai imperializmus” azonban nem érte el célját, a társadalomtudományok sikerrel álltak ellen a szociológia hegemoniára irányuló kísérletének, s a küzdelem során megerősítették megkülönböztető jegyeiket.

Az „*Année sociologique*” igen erős hatást gyakorolt az *Annales* alapítójának gondolkodására is, elképzeléseik jelentős része a durkheimi szociológia törekveiből eredeztethető.³ March Bloch, Lucien Febvre, majd őket követően Fernand Braudel gondolkodásának középpontjában egyaránt a nyitottság, a szakmai bezárkózás elutasítása állt. „A falak gyakran olyan magasak, hogy elzárják a kilátást” – írják az *Annales* 1929-ben megjelent első számában az alapítók, akik a „szomszédos kertekben” szerzett tapasztalatok felhasználására biztatják szerzőiket. A vállalkozás hamarosan túllépett a folyóirat pusztá megalapításán, s „a példák és a tények” bizonyító erejére építő felfogássá, illetve módszerré vált. Az *Annales* körül folyó kutatások középpontjában az ember és a társadalom kapcsolatának vizsgálata állt. Az *Annales* történéseinek fő érdeme az volt, hogy ezt a már korábban is létező problémakört és módszereket igyekeztek egységes rendszerbe összefoglalni.

Az egységes embertudomány megteremtésének problémáját hosszú időre félretették a társadalomkutatók. Ennek létrehozására hosszadalmas előkészületek után egy 1961-ben induló kutatási programban tettek kísérletet, amely során Plozévet breton közösségét vizsgálták. A program irányítói egy olyan települést választottak ki, amely viszonylag zárt életet élt, aminek következtében a vérrokonságban levők aránya viszonylag magas volt. A kutatási program kezdetét követően több éven keresztül különböző kutatócsoportok váltották egymást a faluban, így antropológusok, genetikusok, gerontológusok, etnológusok, szociológusok és pszichoszociológusok, valamint geográfusok vizsgálták különböző nézőpontokból a falu életét. Az elemzések egyaránt foglalkoztak a táplálkozási szokásokkal és a halandósággal, a gazdasági tevékenységgel és a hitélettel, a bűnözéssel és az oktatással, a politikai magatartással és a kiskereskedelemmel és még jónéhány területtel, amelyekről összesen több mint harminc publikáció jelent meg. A vállalkozás kiindulópontja láthatóan az a törekvés volt, hogy egyesítsék az embertudományokat egy kialakulóban levő módszertan körül. Az új metodika létrehozásához szükséges interdiszciplináris együttműködés ideális terepének tűnt a közösen vizsgált és viszonylag csekély méretű település, ahol elkerülhetetlen volt az együttműködés és a konfrontáció a vizsgálatba bevont különböző szaktudományok között. A vizsgálat zárótanulmányában, amely hat évvel a program indulása után készült el, a kutatás vezetői kénytelenek voltak konstatálni a kudarcot, megállapításuk szerint az interdiszciplinaritás nem más, mint valamiféle „varázslatos vezéreszme” (leitmotiv incantatoire) vagy „szellemi menedék”, amelynek feladata oldani az embertudományok erősödő bezárkózását és enyhíteni a megismerés válságát.⁴

Ily módon a kutatási zárójelentés készítői szerint az interdiszciplinaritás valamiféle ideális állapotot igyekszik átültetni a köznapi kiábrándító tapasztalatok világába, számot vetve azzal, hogy a különféle tudományok időről időre átalakulnak, ám sohasem adva fel a tudományok egyesítésének igényét.⁵ Az ennek folytán kialakuló ciklikus változásokkal foglalkozunk a következőkben.

2. Az interdiszciplinaritás a társadalomtudományok területén folyamatos átalakulásban van. Ebben az összetett átalakulási folyamatban a gondolati áramlatok és az uralkodó irányzatok nem kapcsolódnak össze egységes rendszerré. Az értékelések elkészítését megnehezíti az is, hogy nincs semmiféle tájékozási pontunk, amely lehetővé tenné az elemek átrendeződésének nyomkövetését. Minden változik, beleértve a megfigyelő nézőpontját is.

Vajon lehetséges-e olyan interdiszciplináris felfogást találnunk, amely több, mint egyszerű metafora? Milyen eredménnyel járhat a történettudomány bekapcsolódása ebbe a vitába? Amennyiben kívülről közelítünk az interdiszciplinaritás problémájához, a társadalomtudományok ismeretszerzésének feltételeivel kell foglalkoznunk. Ezeket a következő módon rangsorolhatjuk: az első a globális elméleti-ideológiai kontextus, amit igen nehéz közelebbről meghatározni, mivel nagyban függ a gyakran változó korszellemtől; a sorban a közvetlen kényszerek következnek, amelyeket a rövidtávú igények által meghatározott „létkérdéseknek” is nevezhetünk; a harmadik feltétel a kutatás anyagi megalapozása, finanszírozása; végül az utolsó a kutatócsoport működésének megszervezése. Az elméleti-ideológiai kontextus vizsgálata nem nélkülözheti a történészek bekapcsolódását

sem, akik a történeti folyamatok pályáit vizsgálják, és azok mozgatóerőire kérdeznak rá. Ugyanakkor a történeti kutatás érvényessége is korlátozott, mivel az elemzések egy adott, a későbbiek során vélhetően bővülő mennyiségére támaszkodnak, ennél fogva az eredmények helyességét csak a már rendelkezésre álló ismeretek alapján lehet megítélni. A történeti megismerés különböző idejűsége úgy írható le, mint egy olyan folyamat, amely során a kiindulópont a tudomány fejlődése során folyamatosan áthelyeződik.⁶ A történeti munkák egyidejűsége pedig úgy értelmezhető, hogy azok a tudományoknak az adott időben létező konstellációjában helyezkednek el. A történettudomány határai így módon függnek a társadalomtudományok szerkezetétől, de legfőképp attól, hogy a szomszédos tudományok erőtere miként változik, ennek folytán a tudományterületek meghatározása egy szakadatlan újradefiniálási folyamat (az *Annales* működésére előbb a geográfia, majd a demográfia és az antropológia gyakorolt igen erős hatást). A történettudomány és más embertudományok átalakulásának ritmusa, illetve orientációja azonban természetesen gyakran eltér egymástól.

Ezek az átalakulási folyamatok jól ismertek, ugyanakkor összehasonlító elemzések alig készültek róluk. Sommásan megállapíthatjuk, hogy napjainkban igen jelentős konjunktúrában van a tudományos ismeretek többoldalú alkalmazása, illetve a más tudományterületekről származó ismeretek felhasználása. Az így szerzett gyakorlati tapasztalatok közelebb vihetnek annak megértéséhez, hogy miért esik át az interdiszciplinaritás folyamatos megújuláson, miért lehet számára csak a horizont a határvonal (s miért törekszenek a társadalomkutatók az interdiszciplinaritás szellemében a társadalomtudományok egyesítésére egy módszer vagy egy téma körül). Mindamellett fontos megjegyeznünk azt is, hogy a társadalomtudományok között a határvonalak sohasem voltak teljesen átjárhatatlanok. A mindennapi gyakorlatban az interdiszciplinaritás kívül kerül mindenfajta szabályozáson vagy ellenőrzésen, és teljesen önálló életet él. Tudományközi kutatási programokkal ugyanakkor kétségtelenül erősíteni lehet az interdiszciplinaritás hadállásait.

3. A kultúra és az innováció terjedésének folyamatát elemezve számos olyan kategóriához jutunk, amelyek jól használhatók az interdiszciplinaritás leírásához is.⁷ Egy diszciplinát úgy határozhatunk meg, mint elméleti és gyakorlati szabályok rendszerét, amelyek lehetővé teszik az adott tudománnyal foglalkozó szakemberek számára tapasztalataik és ismereteik kicserélését. A diszciplinák működésük során folyamatosan vesznek át más szaktudományok területéről származó ismereteket, tudáselemeket, bizonyos empirikus tapasztalatokat és elméleteket. De ezalatt megőrzik sajátos struktúrájukat, s nem csupán passzív befogadói a külső hatásoknak. Az interdiszciplinaritás így módon a kulturális ismeretáramlás egy módjának tekinthető, amit a következő három elemre bontva vizsgálhatunk:

– az interdiszciplináris ismeretáramlás nem véletlenszerűen megy végbe, nagyban függ attól, hogy felforgatja-e vagy megerősíti a befogadó tudomány rendszerét. A külső tudományos ismeret átvételének ideje és módja nem független a befogadó tudomány állapotától sem. Jól példázza ezt Roger Chartier vitája, aki a kultúrszociográfiával szemben, amely egy előzetes szociális kategorizálás alapján készült kulturális felosztásra épül, egy megfordított perspektívát állított szembe.⁸ A hagyományos szocio-kulturális történetfelfogás ellenében olyan ke-

vésbé ismert tudományokra alapozta koncepcióját, mint a szövegkritika különböző technikái, a könyvészet, az alkalmazott szociológia és a kódexek elemzése;

– az innováció befogadása nagyban függ a befogadó környezet állapotától. Ugyanakkor minden más tudományterületről származó elmélet, probléma vagy módszer az átvétel során bizonyos mértékben megváltozik. Miként a fordítás során, úgy az interdiszciplináris gyakorlatban is bizonyos elemek és jelentéstartalmak elvesznek, illetve átalakulnak. Ezt a jelenséget Jean-Yves Grenier-vel Labrousse kapcsán a következőképpen próbáltuk bizonyítani.⁹ Labrousse két nagy műve – a „Vázlat a 18. századi franciaországi árak és jövedelmek változásairól” (*l'Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*. 1933) és „A francia gazdaság válsága az »ancien régime« utolsó időszakában és a forradalom kezdetén” (*La Crise de l'économie française à la fin d l'Ancien Régime et au début de la Révolution*. 1944) – egyaránt közgazdasági elemzések, amelyek közül különösképpen az elsőben erősen visszatükröződik az 1930-as évek gazdaságpolitikai vitáinak és gyakorlatának hatása. Labrousse ezekben a művekben kidolgozott egy kísérleti módszert, amely a történeti tények feltárása és a magyarázó elmélet kidolgozása közötti ívet volt hivatott áthidalni. Ezzel szemben a következő francia történész-generáció már nem törekedett többre, mint a gazdaságtörténeti idősorok összeállítására, illetve azok kommentálására.

– az interdiszciplinaritás egy olyan kétértelmű gyakorlat, amelynek alapja mindig a részleges megnevezés, amely egyszerre hasznos és veszélyes is. A megnevezés önmagában kétségtelenül teremtő erő. Egy, a közelmúltban megjelent és a francia „ancien régime” időszakával foglalkozó statisztikai évkönyv közel 3000 idősort tartalmaz, amelyekből 641 ár-, 243 termelési, 310 jövedelmekre vonatkozó, 582 kereskedelmi és pénzügystatisztikai, 348 adózási, 328 pedig demográfiai adatokat tartalmaz.¹⁰ Az évkönyv idősorai közül a gazdasági válságok és a fellendülések nyomkövetésének legjobban használható forrásai a demográfiai idősorok. A népesedési folyamatok önmagukban is jól tükrözik, miként Labrousse is megállapította, a gazdaság egészének átalakulási folyamatait.

4. Egy adott tudomány szerkezete annak belső logikájához, illetve diszciplináris környezetéhez igazodva bomlik szét, vagy épül újjá. Ily módon a diszciplináris identitás történetileg változik, s a tudomány pályája során radikálisan átertelmeződhet. De mivel a tudományok fejlődési pályája, illetve működési területe nehezen prognosztizálható, és minden eredmény egy rövidtávú fogalomrendszerbe épül be, így megkérdőjelezhető a diszciplináris identitás fenntartásának szükségessége is.

Az innováció terjedése feltételezhetően, én legalábbis ezen a véleményen vagyok, függ a diszciplináris távolságtól. Amikor a közgazdaságtan tanulmányozza a 18. századi árak alakulását, vagy amikor a filozófia vizsgálja az elzárkózás struktúrájának születését, az elemzések elkészítése közgazdasági, illetve filozófusi feladat. Ezek a megközelítések azonban a történészek számára nem elégségesek, ugyanakkor kétségtelenül egy szűkebb területen fontos információkat szolgáltatnak a történettudomány számára is. Amennyiben a történészek átveszik ezeket az ismereteket, akkor egy idő után az egykori radikális újdonságok beépülnek a történeti köztudatba és elveszítik felforgató erejüket.¹¹ Ugyanakkor ha egy adott kor közgazdászát gazdaságtörténészként kívánjuk felhasználni, akkor a történetu-

domány és a közgazdaságtan közötti választóvonal igen könnyen átjárható. A diszciplinák eltűnése nagyban hasonlít a nyelvek kihalására. A tudományok eltűnésének oka főként megkülönböztető jegyeik elvesztése. Bizonyos vélekedések szerint – amelyeket én vitatok – a társadalom fejlődése során a szociális jelenségeket magyarázó elméletek száma és komplexitása csökkent.

Egy tudomány nem csupán egy adott jelenségcsoport rendszerezett leírásának módja (kategóriák, fogalmak és állapotok formájában), hanem egy mesterség is, amely a tudomány műveléséhez megköveteli a megfelelő bizonyítási eljárások és módszerek ismeretét. Abban nem vagyok teljesen biztos, hogy jó történész vagyok, az viszont teljesen világos számomra, hogy nem vagyok jó közgazdász. Egy diszciplináris gyakorlaton belül tehát feltétlenül lehetséges biztosítani az ismeretelméleti és a módszertani választás közötti megfelelést, valamint a kísérlet és az elméleti felvetések közötti összhangot.

5. Az én megközelitésem az interdiszciplinaritás problémájához képzettségem korlátaiból adódóan történeti. Ebből a nézőpontból szemlélve az interdiszciplinaritásnak három fontos felhasználási lehetősége van:

a) Ilyen mindenekelőtt az új tudományterületek kijelölése. Valamely kutatási terület nem önmagától jelenik meg a tudományos köztudatban, hanem a területet, illetve a problémát felfedező és különhatároló kutató(k) révén. Franciaországban például egészen az 1960-as évek végéig a város nem volt a történeti kutatás tárgya, csupán egy kényelmes keret, illetve háttér a politika-, gazdaság- vagy társadalomtörténeti folyamatok vizsgálatához. Az 1960-as évek végén mind az adatsorokat elemző közgazdaságtan, mind az elkülönülés jeleit és a magatartásmintákat tanulmányozó szociológia, mind a városi formák különbözőségét elemző urbanisztika ugyanarra a következtetésre jutottak: a város egy olyan összetett világ, ahol minden társadalmi folyamat megjelenik és kapcsolatba kerül egymással, s az így létrejövő rendszer több, mint az alkotórészek összessége. A városi rendszer összetettsége és a fejlődési formák átalakulásai a várost egy olyan sajátos kutatási területté teszik, amely történetileg csak önmagából érthető meg. A városkutatás megjelenését, illetve megerősödését ugyanakkor nem annyira a történetírás fejlődése, mint inkább a társadalomtudományok szerencsés találkozása idézte elő.¹²

b) az új ismeretek felfedezésének, ennek folytán a világ megismerésének egyik feltétele az interdiszciplináris gyakorlat. Miként lehet eltérni a megszokott gondolati pályákról? Hogyan lehet a felhalmozódott ismeretek súlyától megszabadulni? Milyen módon lehet túllépni a már ismert fogalmakon és módszereken? A gondolati megújulás természetesen nem lehetetlen, de csupán az intellektuális találékonyságra támaszkodhat. Az interdiszciplináris gyakorlat képes biztosítani a kritikai távolságot a világ megismerésének különböző módjai között, és talán megakadályozza a tudományok bezárkózását is. Interdiszciplináris nézőpontból például jól látható a leíró kvantitatív történetírás, a formális modelleket alkalmazó szociológia, az elosztásokat vizsgáló demográfia vagy a kísérleti mérnöki tudományok közötti határvonal.¹³ Ennek kapcsán érdemes felidéznünk a „Régészettudomány” befejező mondatait, ahol Michel Foucault a következőképpen határozta meg egy kutatási program természetét: „Önök felmutatták azokat az eredményeket, amelyek a jelenlegi ismeretek birtokában tudhatók, a következő könyvük-

ben minden bizonnyal más tények és kihívások jelennek majd meg, de én nem leszek ott, ahol Önök utánam leselkednek, én derűsen innen fogom nézni Önöket”¹⁴. A társadalomtudományoknak s velük együtt a történetírásnak is, leszámítva bizonyos alaptételek fenntartását, folyamatos mozgásban kell lenniük. Az interdiszciplinaritás ebben a folyamatban a támpont szerepét tölti be.

c) A tudományos megismerés lépéseinek irányításában az interdiszciplináris gyakorlatnak meghatározó szerepe van. Természetesen ennek jelentősége tudományterületenként igen eltérő lehet. Az interdiszciplinaritás kétségtelen előnye és erénye a gondolatgazdag tudományos megközelítés. A történettudomány sáncjai közé az interdiszciplináris gyakorlat révén került be például az ökonometria. A közelmúlt több igen jó történeti elemzése az ökonometria módszerére, illetve modelljeire épült. Az ökonometriai modell alkalmazása lehetővé tette a történeti munkák absztrakciókkal való kiegészítését olyan hipotézisekre építve, amelyek biztosítják, hogy az elemzés során a kutató ne kerüljön ellentmondásba a rendelkezésre álló empirikus adatokkal és választ találjon azok belső összefüggéseire.¹⁵ Ennek módszertani részleteivel, úgy vélem, túl hosszadalmas és a jelen tanulmány keretei között értelmetlen lenne foglalkoznunk, ezért lépünk inkább tovább.

6. Nem kerülhető meg a történettudomány szerepének meghatározása a pluridiszciplináris ismeretáramlásban. A történetírás feladata egyáltalán nem a szomszédos társadalomtudományoknak a történeti múlt sokféleségéből adódó példákkal való kiszolgálása, sem pedig a történeti múlt pusztá feltárása.

A történettudomány valódi feladata egy-egy korszakra jellemző történeti folyamatok feltárása. A pozitivistá történetírás lineáris időfelfogásával szemben az *Annales* történészei voltak az elsők, akik differenciált időszemléletet alkalmaztak, különösen a hosszú időtávú (*longue durée*) folyamatok vizsgálata volt jellemző az *Annales* történetíróira. Az átalakulási folyamatok tanulmányozásához fel kell tételeznünk többféle emberi idő létezését, amelyek kronológikus összekapcsolódásával azok nem válnak valóban egyidejűvé, mivel az összetevők különböző időkben léteznek: különböző idejűek a gazdasági, a társadalmi és kulturális dimenziók, amelyek csaknem minden jelenségben érintkeznek egymással; különböző időben történik maga a jelenség, illetve annak tényleges megjelenése, valamint az egészet körbefonó emberi tevékenység; más időben létezik a társadalom formális struktúrája és annak tényleges működése. Véleményem szerint a történettudomány legfontosabb feladata az interdiszciplináris gyakorlatban az emberi társadalom fejlődési folyamatainak alapos elemzése, a múlt feltárása, s amennyire lehetséges, a fejlődési trendek meghosszabítása. Ezek, azt hiszem, nem lebecsülendő célkitűzések.

7. Mint az a megelőző tételekből kiderült, nem definiálhatom az interdiszciplinaritást sem úgy mint társadalomtudományok egységesülésének folyamatát, amelyet a diszciplináris különbségek csökkenése tesz lehetővé, sem pedig úgy, mint különböző kutatási technikák kombinációja, amely valamilyen előre meghatározott és közösen vizsgált kutatási téma körül jön létre. Az interdiszciplinaritás jelenléte ezeknél erőteljesebb, illetve más természetű a társadalomtudományok területén. Az újra és újra jelentkező tudományos kudarcok, s az általa előidézett rossz közérzet meggyőzte a kutatókat arról, hogy tulajdonképpen minden inter-

diszciplináris (vagyis lehetséges a tudományok válaszfalainak teljes lebontása). Meggyőződésem szerint az interdiszciplinaritást csak egy többoldalú ismeret-áramlásként definiálhatjuk, amely elméleteket, problémákat és módszereket közvetít a különböző embertudományok között, lehetővé téve ezzel a társadalmi jelenségek vizsgálatának állandó megújítását. Célkitűzéseink tehát mérsékeltek, de könnyebben megvalósíthatók, termékenyebbek és kevesebb csapdát rejtnek magukban, mint a tudományokat az interdiszciplinaritás mentén egyesíteni akaró törekvések. Viszont úgy vélem, az interdiszciplináris gyakorlat ilyen módon valóban hozzásegíthet bennünket a tudományok Bábel-tornyának felépítéséhez.

Fordította: Rác Lajos

Jegyzetek

1. A tanulmány szövegét első formájában egy előadásra készítettem. Ezt a szöveget vettem elő újra. A korábban felhozott példákat újra átgondoltam, részletesebben kidolgoztam az interdiszciplinaritás gyakorlatára vonatkozó javaslataimat és a szöveget irodalmi hivatkozásokkal láttam el. Ezzel szemben szándékosan megőriztem az első változat egyszerűsítő gondolati sémáit. A tanulmány második változatának megszületésében meghatározó jelentőségűek voltak az Annales szerkesztése során szerzett tapasztalatok, illetve munkatársaim reflexiói is.
2. PHILIPPE BESNARD, ed., *The Sociological Domain. The Durkheimians and the Founding of French Sociology*, Cambridge, 1984.
3. ANDRÉ BURGUIERE, „Histoire d'une histoire: la naissance des Annales”, *Annales ESC*, p. 1347–1359. JACQUES REVEL, „Histoire et sciences sociales: les paradigmes des Annales”, *Annales ESC*, 1979, p. 1360–1376.
4. A. BURGUIERE, Bretons de Plozévet, ROBERT BESSAIN előszavával, Paris, Flammarion, 1975.
5. IMMANUEL WALLERSTEIN, „Beyond Annales”, in *Les Annales, hier et aujourd'hui*, nemzetközi konferencia, Moszkva, 1989. október 3–8.
6. HANS GEORG GADAMER, *Wahrheit und Methode*, Tübingen, Mohr, 1955, trd. fr., *Vérité et méthode. Les grandes lignes d'une herméneutique philosophique*, Paris, Seuil, 1976.
7. YVETTE CONRY, *L'introduction du darwinisme en France au XIXe siècle*, Paris, Vrin, 1974. MICHEL ESPAGNE, MICHAEL WERNER, „La construction d'une référence culturelle allemande en France (1750–1904)”, *Annales ESC*, 1987, p. 969–992. NATHAN WACHTEL, „L'acculturation”, *Faire de l'histoire*, ed. JACQUES LE GOFF et PIERRE NORA, Paris, Gallimard, 1974, t. I, p. 124–146.
8. ROGER CHARTIER, „Le monde comme représentation”, *Annales ESC*, 6, 1989, p. 1505–1520.
9. JEAN-YVES GRENIER, BERNARD LEPETIT, „L'expérience historique. A propos de C.-E. Labrousse”, *Annales ESC*, 6, 1989, p. 1337–1360. Hasonló elemzés készült Michel Foucault művei kapcsán, J. REVEL, Foucault Michel, 1926–1984”, *Dictionnaire des sciences historiques*, A. BURGUIERE irányításával, Paris, P. U. F., 1986, p. 290–292.
10. J.-Y. GRENIER, *Séries économiques françaises (XVIe–XVIIIe siècle)*, JEAN-CLAUDE PERROT előszavával, Paris, Ed. de l'E. H. E. S. S., 1985.

- 11 A következő munkákban találunk példákat a három lehetséges magatartásra M. Foucault művei alapján: PIERRE VILAR, „Les mots et les choses dans la pensée économique”, *La Nouvelle Critique*, mai 1976, p. 27–34, új kiadás: *Une histoire en construction. Approche marxiste et problématiques conjoncturelles*, Paris, Gallimard/Seuil, 1982. PAUL VEYNE, „Foucault révolutionne l’histoire”, *Comment on écrit l’histoire*, Paris, Seuil, 2e éd. 1978, p. 347–385. J. REVEL, op. cit. supra n. 9.
- 12 J.-C. PERROT, *Genese d’une ville moderne. Caen au XVIIIe siècle*, Paris, E.H.E. S.S./Mouton, 1975.
- 13 Ennek néhány alkalmazását lásd: B. LEPETIT, *Les Villes dans la France moderne (1740–1840)*, Paris, Albin Michel, „L’Évolution de l’humanité”, 1988.
- 14 M. FOUCAULT, *L’Archéologie du savoir*, Paris, Gallimard, 1969, p.28.
- 15 B. LEPETIT, „L’histoire quantitative: deux ou trois choses que je sais d’elle”, *Histoire et Mesure*, 3–4, 1989. Elemzésemet a következő történeti munkára alapoztam: MAURICE LEVY-LEBOYER – FRANCOIS BOURGUIGNON, *L’Économie française au XIXe siècle. Analyse macro-économique*, Paris, Economica, 1985.

EGY MAGYAR KELETKUTATÓ NÉMETORSZÁGBAN

Hagyománnyá vált immár, hogy folyóiratunk minden számban igyekszik egy-egy hazánktól távol élő magyar származású történészt bemutatni. Előzetes terveink szerint most a Németországban dolgozó kiváló orientalista, Matuz József munkásságával ismertettük volna meg olvasóinkat. Szerettük volna, ha életútjáról maga vall egy beszélgetés során. Az interjú azonban, noha már annak időpontját és helyét is egyeztetjük, a professzor úr hirtelen jött betegsége miatt elmaradt. Eredeti elképzeléseinkről mégsem kellett teljesen lemondanunk. Matuz tanár úr a kórházi ágyon sem feledte ígérését, s amint az orvosai könnyebb munkavégzést engedélyeztek számára, megírta és elküldte hozzánk életrajzi vázlatát és műveinek bibliográfiáját. A szegedi altajisztika tanszék tanára, dr. Ivanics Mária segítségével – akinek szíves közreműködését ezúttal is megköszönjük – lehetőségünk nyílt arra is, hogy Matuz József műveiből az alább közölt tanulmánnyal ízelítőt adjunk. Bízunk benne, hogy az életmű bemutatása így sem lesz haszon nélküli. Egy viszontagságos életutat és magasra ívelő tudományos pályát ismerhetünk meg.

Életrajzi vázlat

Budapesten születtem 1927. okt. 25-én. Eredeti nevem Wágner volt, melyet később mostohaapám által történt örökbefogadásom révén változtattam Matuzra.

Kispolgári, de régi szociáldemokrata családból származom, melyben a szabadságszeretetet, a humanista liberalizmust és az emberi egyenlőség elveit szinte az anyatejjel együtt szívtam magamba. Politikai nézeteim alakulásának kétségteljesen ez volt az egyik forrása.

Fejlődésemre igen nagy hatással volt a cserkészzet is, suhanc koromban csatlakoztam a regös-mozgalomhoz, melyben megtanultam a népköltészetet, népművészetet, valamint a népi írók műveit becsülni. Nagy hatással volt rám a református (ebbe a vallásba születtem bele) Soli Deo Gloria-mozgalom is. Barátaimmal, akik mind a regös-cserkészzetben, mind pedig az S. D. G.-ben társaim voltak, Győről, ahol 15–18 évesen éltem, rendszeresen ki-kijárogattunk biciklivel a közeli Rábaközbe, ahol romantikus lelkülettel próbáltunk kapcsolatba kerülni a „paraszi lélekkel”. Népdalokat, népi táncokat gyűjtöttünk és tanítottunk, bábszínházat játszottunk és politikai kérdéseket próbáltunk megvitatni a korunkbeli falusi fiatalokkal.

A konzervatív, rendi szellemiségű Horthy-rendszert annak sovinizmusával és „mélymagyar” demagógiájával együtt elutasítottam. Valamiféle népi jellegű szocialista államban láttam a kibontakozást. „Kalandozásaink” során megismerkedtünk a falusi nincstelenek sanyarú helyzetével. A városi nyomorral már korábban érintkezésbe kerültem családom szociáldemokrata kapcsolatairól.

Iskoláimat Budapesten és Győrött végeztem. A gimnáziumból rossz tanulmányi eredményeimre való tekintettel ki kellett maradnom, s kereskedelmi középiskolába mentem át. Itt azután összeszedtem magam, s fokozatosan az osztályelsőségig vittem fel. A kereskedelmi tanulmányok később jelentős hatással voltak tudományos tevékenységemre: a gazdasági viszonyok iránti érdeklődésre.

Az iskolában, ahova jártam, meglehetősen sok zsidó osztálytársam volt. Nálunk akkoriban, a negyvenes évek elején, még nem ütötte fel a fejét az antiszemitizmus. A házban, amelyben laktam, több izraelita lakótárs volt, akikkel szintén jó kapcsolatban voltunk. Így talán érthető, hogy a kezdődő és egyre fokozódó zsidóüldözés felháborított. Egyre élesebben szembefordultam a jobboldallal, különösképpen a német náciizmussal. A leventékkel nem mentem el nyugatra, hanem Győrben maradtam és ott rokonoknál, ismerősöknél, raktárakban, pincékben bujkáltam. Így a Vörös Hadsereg bevonulása Győrbe számomra tényleg „felszabadulás” gyanánt hatott.

Balra tolódásom 1945 után egyre határozottabb lett. Eleinte a Parasztpártra tettem le voksomat. E kis párt azonban hamarosan nem tűnt számomra elégségesnek a súlyos gazdasági helyzet megoldására. A soha nem látott infláció által gyötört országban egyre inkább a Kommunista Pártban láttam a kibontakozás zálogát.

A Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára 1945 őszén iratkoztam be. Mivel akkor még csak kereskedelmi érettségim volt, le kellett tennem magánúton a kiegészítő gimnáziumi érettségit. Az egyetemen a történelem-magyar tanári szak mellett főleg orientalisztikai stúdiumokkal foglalkoztam.

Most nyilván felmerül a kérdés, hogyan is csöppen bele egy többé-kevésbé a valóság talaján álló ifjú ember a mesészerű orientalisztikai stúdiumokba? Az én esetemben a népi gondolat volt az, amely erre az útra vezetett. Ennek megértéséhez a 40-es évek elejére kell visszakanyarodnunk. Mint regöscserkészt igen élénken foglalkoztatott a magyar nép eredetének kérdése. Ezt csak fokozta, hogy 1944 tavaszán a bombázások következtében Győrből egy közeli faluba, Koroncóra települtem szüleimmel. Az iskola akkoriban szünetelt, így sok szabadidőm maradt. A falu társadalmi struktúrája, topográfiája és nem utolsósorban története komolyan érdekelt. Abban az időben köreinkben igen divatosak voltak a falumonográfiák, ezért én is naív lélekkel, mert kevés tudással és minden idevágó tapasztalat nélkül elhatároztam, hogy megírom Koroncó monográfiáját. Ami anyaghoz a falusi jegyzőségen, valamint a győri könyvtárban csak hozzá tudtam férni, mind elolvastam. Egy szép napon gyűjtögetésem során felmerült a határvédő besenyők neve. Fel kellett tehát derítenem, hogy kik is voltak ezek. Hamarosan megtudtam, hogy egy török nyelvű népről van szó. A következő lépés a török népek megismerése volt. Amihez csak hozzájutottam a török népekkel kapcsolatban, mind elolvastam. Különösen nagy hatással voltak rám Vámbéry Ármin, a magyar turkológia megalapítójának művei. Feszült érdeklődéssel olvastam turkesztáni kalandos utazásainak a történetét. Elhatároztam, hogy a nyomdokaiba lépek.

Az egyetemen hamarosan bekerültem a Török Filológiai és Magyar Őstörténeti Intézetbe, melynek Németh Gyula, a neves turkológus volt az igazgatója. Az ő hatására eleinte én is nyelvészettel akartam foglalkozni, később azonban a

sors másként hozta. Németh Gyulán kívül hallgattam az oszmanista történészt, Fekete Lajost, valamint a mongolista és Belső-Ázsia-kutató Ligeti Lajost. A perzsa nyelv alapjait a nyelvész Telegdy Zsigmondtól, az arabusét pedig Czeglédy Károlytól sajátítottam el. Rengeteget dolgoztam az intézet könyvtárában, amiért is Németh Gyula hamarosan gyakornokká nevezett ki.

Amikor mostohaapám, akit édesapámként szerettem, súlyosan megbetegedett, anyagi okokból félbe kellett hagynom egyetemi tanulmányaimat. Hazamentem Győrbe, s megpróbáltam valami állást keríteni. Közben ismét bekapcsolódtam az ifjúsági munkába; különösen a cserkészetben és az úttörőmozgalomban tevékenykedtem. Jól dolgozhattam, mert a Kommunista Párt, melynek akkor, 1948-ban már tagja voltam, hamarosan „bekáderezett” a honvédségbe. Elvégeztem a Petőfi Akadémia nevelőtisztai tanfolyamát, s tanulmányi eredményemre való tekintettel a Honvédelmi Minisztérium Nevelési Alcsoportfőnökségének az Elvi Osztályára osztottak be. Ha korábban csak kommunista szimpatizáns voltam, itt elvű „bolsevikké” fejlődtem. Rengeteg brosúrát írtam, az én feladatkörömhöz tartozott a történelmi, irodalmi és földrajzi oktatási anyagok elkészítése. Politikai gazdaságtani borsúrákat is kellett közérthető módon írnom. Ugyanazt a tevékenységet folytattam tovább, amikor a Nevelési Alcsoportfőnökséget Politikai Főcsoportfőnökséggé, az Elvi Osztályt pedig Oktatási Osztállyá keresztelték át.

Objektivitásra és meggyőzésre törekvő hangvételem azonban nem tetszett az időközben a Néphadseregbe (a Honvédséget is átkeresztelték) beépült szovjet tanácsadóknak. „Túl tanáros, nem elég harcos a tónusa, főhadnagy elvtárs” – volt a kifogás ellenem. Áthelyeztek a kultúrosztályra, de minden igyekeztem ellenére ott sem bizonyultam megfelelőnek a sztálini „egyre élesedő osztályharc” követelményeinek. Felfelé buktattak: kineveztek a Hadtörténelmi Levéltár politikai tisztjévé. E munkakörben kerültem kapcsolatba a történelmi kutatómunkával, mely később tevékenységem középpontjává vált. Mivel a parancsnok gyógyszerészti képzettséggel rendelkezett, titokban megállapodtunk, hogy ő fogja a politikai, én pedig a szakmai munkát irányítani.

Egy darabig ment is minden. Lassacskán azonban kezdtem rádöbbsenni, hogy azok az eszmék, amelyekre rátettem fiatal életemet a rákosista rendszerben sohasem fognak megvalósulni. Mindinkább meggyőződtem arról, hogy a párt egyre embertelenebb döntései nem „gyermekbetegségre” vallanak, hanem a lényegre érintő torzulások. Nem a humanizmus és a szociális igazságosság megvalósítására törekszik a párt, hanem a funkcionáriusok embertelen diktatúrájának a megvalósítására. Kértem leszerelésemet, melynek 1953 elején eleget is tettek.

Időközben levelező hallgatóként elvégeztem a tanári szakot, de középiskolai tanári állásra pályafordulásom miatt nem tartottak érdemesnek.

A Társadalom és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulathoz sikerült bekerülnöm, ahol is a budapesti szervezet történelmi szakosztályának lettem a titkára. Feladatom történelmi tárgyú előadások és sorozatok szervezése volt üzemekben, hivatalokban, intézményekben, munkásszállásokon és egyesületekben.

A Néphadsereg szemellenzős, bigott politikai elefántcsonttornya után szinte üdítő volt az Ismeretterjesztő Társulat szabadabb elvű légköre. Kapcsolatba kerültem Nagy Imre több párthívével, s egy idő után magam is hozzájuk csatlakoztam. Az üzemeket látogatva, s főként a munkásszállások kietlen sivárságát látva egyre jobban rádöbbsentem, hogy a kommunista párt politikája nem a dolgozó ja-

vát szolgálja. Párnapokon, taggyűléseken egyre gyakrabban bíráltam Rákosiék politikáját. Nagy Imre első félreállítását és Rákosiék hatalmának visszaállítását után Klári nejemmel együtt gépeltük számtalan példányban Nagy Imre emlékeztetés memorandumát, mivel sokszorosító még neki sem állt rendelkezésére. Az első között léptem be az ellenzéki Petőfi Körbe.

A forradalom kitörésekor az első napokban még bizonytalan voltam. Félttem valami fasiszta jellegű ellenforradalomtól, de legalábbis egy horthysta restaurációtól. Az események azonban egyre inkább meggyőztek, s így rövidesen szerepet vállaltam a forradalmi tanácsok munkájában. November 4-e után több hasonló nézetű társammal együtt szovjetellenes ellenállást terveztünk. Letartóztattak. A vádak azonban, amelyekkel illették, tarthatatlannak bizonyultak. Így szabadláb-
ra helyeztek. Másnap, tartva attól, hogy kapcsolataimat akarják kideríteni, feleségemmel együtt elhagytam az országot.

Ausztriában Linz mellé kerültem menekülttáborba. Tudtam valamit németül, és mivel református vagyok, egy odavalósi osztrák református pap maga mellé vett tolmácsnak. Tevékenységem főként szociális jellegű volt. Egyebek között rám bízta a rengeteg ajándékba kapott használati cikknek, főleg ruhaneműnek a menekült magyarok közti elosztását.

Ausztriából az NSZK-ba mentem. Itt is menekülttáborba kerültem. Látni, hogy a sok gyerek nem tud mit kezdeni magával, magyar lágeriskolát szerveztem. Ketten voltunk a tanerők: egy tanító, aki az alsó tagozatos gyerekeket oktatta, és én, aki a felsősöket. Németre az összes tanulót én tanítottam.

A lágerben élő magyarok időközben lassacskán kezdték elhagyni a tábort. Álláshoz, lakáshoz jutottak. Az én iskolai feladatom is végéhez ért. Beiratkoztam a közeli frankfurti egyetemre, egyrészt, hogy ösztöndíjhoz jussak, másrészt, hogy akkor még elég gyatra német tudásomat feljavítsam. Nejemmel együtt diákotthonban kaptunk egy kis szobát. Az otthonban egyedül én tudtam valamit németül. Segítettem hát az ott lakó magyar diákoknak ügyeik intézésében. A diákotthon igazgatója ezt hamarosan észrevette, s beajánlott a fenntartó szociális szervezetnek mint magyar ifjúsági gondozót. Ezt a munkát Németország több városában elláttam. Tolmácsolás, állás-, ösztöndíj- és lakásproblémák, valamint egyéb szociális feladatok tartoztak munkakörömhöz.

A politikai munkából is kivettem a részemet: más magyar ifjúsági szervezetek vezetőivel és tagjaival együtt tiltakoztunk a magyarországi szovjet megszállás és a Kádár-féle restauráció ellen. Nagy Imre és társai kivégzése különösen felháborított.

Időközben a magyar fiatalok is egyre inkább megtalálták helyüket új hazájukban, megtanultak németül is, úgyhogy az én tevékenységem feleslegessé vált. Eljött a döntés ideje: mihez is kezdjek harmincon túl hátralévő életemmel? Magyarországi történelem-magyar tanári szakommal nem sokra mehettem Németországban. A történelem szakot ugyan még csak el lehetett ismertetni, de a magyar helyett valami mást kellett választanom. Elképzelésem szerint ez a francia volt. Ám ami igazán érdekelt, az az orientalisztikai kutatómunka lett volna.

Így hát nagy fába vágtam a fejszémet. Beiratkoztam a strasbourgi egyetemre, s néhány hónap alatt annyira megtanultam franciául, hogy követni tudtam az előadásokat. Francia nyelvészet és irodalom mellett elszántan tanultam törökül is. Perzsára a közeli freiburgi német egyetemre jártam át. Tervem az volt, hogy

Strasbourgban ledoktorálok, és ha minden jól megy, tudományos területen próbálok elhelyezkedni. Ha nem, akkor történelem-francia szakos tanár leszek Németországban.

Létfenntartásomat a szociáldemokrata Friedrich-Ebert-Stiftung csekély ösztöndíja nem fedezte. Feleségem, Klára áldozatos munkájának köszönhetem, hogy be tudtam fejezni tanulmányaimat. Megfelelő nyelvtudás hiányában, volt minisztériumi titkárnő léte re gyárban vállalt segédmunkási állást, hogy én gond nélkül végezhessem tanulmányaimat. Minden terhet, amit csak tudott, levett a vállamról. A gyári munka és a háztartás ellátása mellett még írásbeli munkáimat is legépelte.

Irdatlan sokat dolgoztam. Ennek hamarosan megérett a gyümölcse: eredményeimre való tekintettel a Volkswagen Alapítvány magasabb ösztöndíjat utalt ki számomra. A freiburgi egyetemen sikerült magyarra és oszmántörökre előadói megbízást kapnom. A francia Nemzeti Kutatási Központ pedig kutatási gyakoronokká nevezett ki. Az anyagi gondok eltűntek. Hamarosan megvédhettem a strasbourgi egyetemen a Keleti Tudományok Doktora fokozatát. Disszertációm egy XVI. század végi oszmán-török szerző kozmográfiájának kritikai kiadása, franciára való fordítása és kommentálása volt.

Ettől kezdve tudományos előrehaladásom lineárisan alakult. Na persze, azt nem állíthatom, hogy nem kellett a többszörösét teljesítenem annak, amit német vagy francia kollégáim teljesítettek, hogy ugyanazt az eredményt érjem el.

Tanáraim közül különösen szeretném kiemelni a strasbourgi egyetemen tevékenykedő René Giraud-t, akitől a modern török nyelv struktúrájába kaptam mélyreható betekintést, s aki megismertetett az ótürk orthoni feliratokkal; a neves iszlámtörténész Claude Cahen-t, aki disszertációm elkészítését irányította, valamint a freiburgi Hans-Robert Roemer-t, akitől a perzsa nyelv mellett az iszlámtudományba kaptam széleskörű betekintést.

Elsősorban anyagi okok miatt Strasbourgból a freiburgi egyetemre mentem át. Néhány évig magyar-oszmántörök lektorként tevékenykedtem. A magántanári képesítést (habilitáció) egy az oszmán kancellária szervezetével és működésével foglalkozó nagyobb terjedelmű munkával szereztem meg. Egy ilyen hatósaigelemzés elkészítésében nagyon kapóra jött számomra honvédelmi minisztériumi tevékenységem. Mert bizony a bürokrácia útjai, bárhol és bármilyen rendszerben működjenek is, sok hasonlóságot mutatnak fel.

A habilitáció után hamarosan docensi állást kaptam, s két évre rá soron kívül elnyertem a címzetes egyetemi tanári (außerplanmäßiger Professor) címet. Másfél évet tevékenykedtem a bejrúti német keleti intézetben. Történelmi forrásokat gyűjtöttem Törökországban, Libanonban, Szíriában, Egyiptomban és Irakban. Freiburgba való visszatérésem után kaptam meg professzori kinevezésemet.

Most már egy éve nyugdíjban vagyok. A tudományos munka azonban olyan, mint a narkotikum: aki egyszer rákapott, nemigen tudja abbahagyni. Így tovább dolgozgatom a már említett témákon. Az intézménytörténeten és a kozmográfián kívül különösen érdekelnek a krími tatárok, történetük, diplomatikájuk és diplomáciai tevékenységük. Szörnyen izgatnak az oszmán gazdasági és társadalmi viszonyok is. Nagyobb cikket írtam már az oszmán feudalizmus jellegéről és fejlődéséről. Félíg kész van egy másik nagyobb tanulmányom az eredeti tőke-

felhalmozás elmaradásának okairól az Oszmán Birodalomban. Hiába, marxista múltamat nem tudom és nem is óhajtom megtagadni...

Írtam egy összefoglaló oszmán történelemkönyvet is, melyet a német kritika igen melegen fogadott. A könyv az Akadémiai Kiadó gondozásában magyarul is megjelent...

Egyetemi oktatómunkámban az Oszmán Birodalom története, az oszmán-török forráselemzés mellett a nyelvtanítás is fontos szerepet játszott. Modern törököt és irodalmat, továbbá perzsa nyelvet és irodalmat is tanítottam, valamint ótörököt, a középtörök csagatájt és az újtörök nyelvek közül a krími tatárt, üzbéget és azerit, de mongolt is adtam elő.

Hogy pillanatnyilag min dolgozom? A jeruzsálemi ferencrendi szerzetesek birtokában lévő, Nagy Szulejmán szultán kancelláriájából származó félszáz fermánt készítek elő kiadásra.

Egy sor félig vagy háromnegyedig kész kisebb-nagyobb munkám, s még több tervem van. Múltkoriban kiszámítottam, hogyha az összes témát, amelybe belevágtam a fejszémet, be is szeretném fejezni, úgy mintegy két-háromszáz évre lenne szükségem. Ugye nem valószínű, hogy a tervek mind valóra fognak válni...

Matuz József

MATUZ JÓZSEF MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

Önálló kötetek

L'ouvrage de Seyfi Celebi, historien ottoman du XVIe siècle. Edition critique, traduction et commentaires. (Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul, XX). Paris 1968. 232 p.

Herrscherurkunden Sultan Süleymans des Prächtigen (1520–0566). Ein chronologisches Verzeichnis. (Islamkundliche Materialien, 1). Freiburg i. Br. 1971. IX, 186 p.

Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen. (Freiburger Islamstudien, V). Wiesbaden 1974 VIII, 172 p., XVI Tafeln.

Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen, mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen. (Islamkundliche Untersuchungen 37). Freiburg i. Br. 1976.

Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte. Darmstadt 1985 XIII, 354 p.

Die Steuerekonskription des Sandschaks Stuhlweissenburg aus den Jahren 1563 bis 1656 (unter Mitwirkung von István Hunyadi) – A székesfehérvári szandzsák 1563–1565. évi adóösszeírása (Hunyadi István közreműködésével). (Islamwissenschaftliche Quellen und Texte aus deutschen Bibliotheken 3) Bamberg 1986 VIII, 396 p.

Az Oszmán Birodalom története, Budapest 1990, 255 p.

Önálló tanulmányok

„Eine Beschreibung des Khanats der Krim aus dem Jahre 1699”, in: Acta Orientalia (Havniae) 28 (1964), p. 129–151.

„L'accession ou pouvoir des Safavides, vue par un historien ottoman contemporain”, in: Iranica (Straßburg) 4 (1966), p. 24–44.

„Notes relatives à l'édition de la chronique de Seyfi Tchelebi”, in: Bulletin de la Faculté des Lettres de Strasbourg 45 (1967), p. 379–385.

„Über die Epistolographie und Insa-Literatur der Osmanen”, in: ZDMG Supplementa I (1969), p. 574–594.

„Altan Chan und die Qalmaq in der Chronik des Seyfi Celebi,” in: Acta Orientalia (Havniae) 32 (1970), p. 154–174.

„A defter from Southern Hungary belonging to the Royal Library of Copenhagen, in: Acta Orientalia (Havniae) 32 (1970), p. 155–159.

„Qalga”, in: Turcica II. (1970), p. 101–129.

„Zur Sprache der Urkunden Süleymans des Prächtigen“, in: *Acta Orientalia* (Hung.) XXVI (1972), p. 285–297.

„Trois fragments inconnus de l'Orkhon“ in: *Turcica* IV (1972), p. 15–24.

„Der Niedergang der anatolischen Seldschuken: Die Entscheidungsschlacht am Kösedag“, in: *Central Asiatic Journal* XVII (1973), p. 180–199.

„Süleyman der Prächtige (Soliman)“, in: *der Enzyklopädie: Die Großen der Weltgeschichte*, Bd. IV, Kindler Verlag, Zürich 1973. p. 961–977.

„Die Emanzipation der türkischen Sprache in der osmanischen Staatsverwaltung“, in: *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa-Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft zum 3. Internationalen Südosteuropa-Kongreß der Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen*, Bukarest (September 1974.).

„Der Verzicht Süleymans des Prächtigen auf die Annexion Ungarns“, in: *Ungarn-Jahrbuch* 6 (1974–75), p. 38–46.

„Pluralis majestatis und Pluralis reventiae in der osmanisch-türkischen offiziellen Sprache“, in: *I. Türk Dili bilimsel Kurultayina Sunulan Bildiriler* 1972, Ankara 1975.

„Die Pfortendolmetscher zur Herrschaftszeit Süleymans des Prächtigen“, in: *Südostforschungen* XXXIV (1975), p. 26–60.

„Der Ausdruck *gazdag pasa* 'reicher pascha' in einem angeblichen Petöfi-Gedicht“, in: *Ural-Altaische Jahrbücher* 47 (1975), p. 140–144.

„Türkische Studien an der Universität Freiburg i. Br.“, in: *altaica Collecta. Berichte und Vorträge der XVII. Permanent International Altaistic Conference* 3.–8. Jni 1974 in Bonn/Bad Honnef, Wiesbaden 1976, p. 3–14.

„Osmanistische Archivreisen im Irak und in Syrien“, in: *ZDMG* 129 (1979), p. 1–7.

„Vom Übertritt osmanischer Soldaten zu den Safawiden“, in: *Die islamische Welt zwischen Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Hans Robert Roemer zum 65. Geburtstag*, hrsg. v. Ulrich Haarmann und Peter Bachmann. Beirut 1979, p. 402–415.

„Bericht über eine osmanistische Forschungsreise in Ungarn Februar–Oktober 1980“, in: *Materialia Turcica* VI (1980), p. 107–123.

„Les registres du Centre tribunaux de la loi divine de la Syrie“, in: *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata* (Istituto Universario Orientale Seminario di Studi Asiatici, Series Minor, XIX). Napoli 1982, p. 367–378.

„The Nature and Stages of Ottoman Feudalism“, in: *Asian and African Studies- Journal of the Israel Oriental Society* (Haifa) 16 (1982) p. 281–292.

„Az iszlám“, in: *Világtörténet*, Budapest 1983/2, p. 62–66.

„Die Lateiner Palästinas im Spiegel der osmanischen Urkunden aus dem 16. Jahrhundert“, in: *Materialia Turcica* IX (1983), p. 22–31.

„Ein 'unkanzleimäßiger' Ferman Sultan Süleymans des Prächtigen“, in: *Acta Orientalia* (Hung.) XXXVIII/1984/, p. 105–113.

„Was tut der uigurische Rabe?“, in: *Altaistic studies*, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Konferenser 12, Stockholm 1985, p. 79 f.

„Warum es in der ottomanischen Türkei keine Industrieentwicklung gab“, in: *Südosteuropa-Mitteilungen* 24/3 (1985). p. 43–46.

„Über die Rechtsgültigkeit der osmanisch-französischen Kapitulation des Jahres 1536“, in: *Besinci Milletler Aras: Türkoloji Kongresi*, Istanbul, 23–38 Eylül 1985, Tebligler III. Türk Tarihi cilt 2, Istanbul 1989, p. 439–448.

„A magyarországi török hódoltság néhány főbb sajátosságáról“, in: *Gesta Hungarorum II. Történelmünk Mohácstól a kiegyezésig*, Tanulmányok, Zürich 1985, p. 23–56.

„Buda visszafoglalása – török szemmel“, in: *Katolikus Szemle*, Róma, 1986/2, p. 120–135.

„Eine ungewöhnliche osmanische Großwesier-Titulatur“, in: *WZKM* 77 (1987), p. 87–103.

„el-Mahrüse und Verwandtes“, in: *Varia Turcica VI (Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes, VI th Symposium, Cambridge, 1rst–4th July 1984, Proceedings) Istanbul–Paris–Leiden 1987*, p. 13–17.

„Zum Verfahren mit Betrugsmachenschaften im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts“, in: *Studi Eurasiatici in onore di M. Grignashi*, Venezia 1988, p. 119–128.

„Bericht des Dragomans Qasim über seine Mission beim ungarischen Königshof in Ofen“, in: *Ural-Altaische Jahrbücher* 60 (1988), p. 101–109.

„Les Relations étrangères du Khanat de Crimée (XVe–XVIIIe siecle)“, in: *Revue d'histoire diplomatique* No 3–4 (1988), p. 233–249.

„Wesir Abdurrahman Abdi Pascha, der letzte Ofner Beglerbeg (Versuch einer Vita)“, in: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (2–4) (1987), p. 341–350.

„Aufstieg und Niedergang der osmanischen Militärmacht“, erscheint in: *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, Freiburg i. Br., Heft 2/1989.

„Zur Struktur der kemalistischen Diktatur“, erscheint in den Akten: *Cinquième Congres International des Études du Sud-Est Européen* (Beograd, 11–17 sept. 1984).

„Die Integration ungarischer Landgüter in das osmanische Timarsystem“, erscheint ibd.

„Contributions to the ottoman Institution of the Iltizam“, erscheint im Band 11 der Zeitschrift *Osmanli Arastirmalari* (Gedenkschrift Klaus Schwarz)

„A propos de la validité de la capitulation entre l'empire ottoman et la France de l'an 1536“ (überarbeitete französische Fassung des Kongreßbeitrags mit dem Titel „Über die Rechtsgültigkeit...“), Soll in *Turcica* erscheinen.

**A bibliográfiát összeállította:
Papp Sándor**

MATUZ JÓZSEF

A MAGYARORSZÁGI TÖRÖK HÓDOLTSÁG NÉHANY FŐBB SAJÁTOSSÁGÁRÓL*

Előadásomban a következő kérdésekkel szándékozom foglalkozni:

1. Az Oszmán¹ Birodalom főbb jellemvonásai
2. Miért nem kebelezte be a török Mohács után Magyarországot?
3. A török berendezkedése az elfoglalt országrészben.
4. Strukturális változások az oszmán gazdasági és társadalmi életben, valamint az államigazgatás és katonai szervezet területén.
5. A török hódoltság hatása a magyar fejlődésre.

E kérdések közül az első, mely az Oszmán Birodalom struktúrájával, valamint a negyedik, mely azokkal a mélyreható változásokkal foglalkozik, melyeken az oszmán állam a XVI. sz. közepétől kezdve keresztülment, nem tartozik szorosan témánkhoz. Meghatározó jellegűknél fogva azonban jelentős hatással voltak a magyarországi viszonyokra, s ezért ezek megértéséhez – legalábbis a vonatkozó részletek – nagy mértékben hozzájárulhatnak.

1. Az Oszmán Birodalom főbb jellemvonásai

Az Oszmán Birodalom, melynek csapatai 1526-ban Mohácsnál tönkrevették a magyar véderőt, nem tekinthető valamely tetszés szerinti államnak a világ akkor meglévő országai közül. Modern kifejezéssel élve *világhatalom* volt, melyhez fogható az időben még csak kettő létezett: a Habsburgok birodalma Európában és a Kínai Birodalom a Távol-Keleten. Az Oszmán Birodalomnak nemhogy három tenger mosta volna határát, hanem három kontinensen terült el, s magában foglalta Ázsia nyugati, Európa délkeleti és afrika északkeleti részét. Legnagyobb kiterjedése idején, a XVI. sz. utolsó évtizedében, területe 2,5 milliónál több négyzetkilométert tett ki, tehát Európa összterületének kb. egynegyedét. S ebbe a hűbéres államok területe még nincs beleszámítva; azokkal együtt kb. 3,5 millió négyzetkilométeren terült el. Lakosainak száma a XVI. század vége táján kb. 30–35 milliót tett ki, csaknem annyit, mint ugyanabban az időben az egyenként is jelentős népességgel rendelkező Franciaország, Olaszország és Spanyolország együttesen (35–37 millió).

* A tanulmány első alkalommal a *Gesta Hungarorum II.* (szerk. Saáry Éva–Steinmann Judith) *SMIKK, Zürich, 1985. kötetben jelent meg.*

E hatalmas államszervezetnek, hogy ne omoljon kártyavár gyanánt össze, természetesen szilárd államvezetési elveken kellett nyugodnia s jól működő államigazgatási gépezettel kellett rendelkeznie. Ami az államvezetési elveket illeti, úgy külpolitikai téren az *expansionizmus* principiuma érvényesült: az oszmán állam uralmát maximálisan, a lehetőségekhez képest világméretben kiterjeszteni. E világméretű terjeszkedési igény mögött részint világnézeti, részint gazdasági szükségszerűségek bújtak meg, ez utóbbiakra a későbbiekben visszatérünk. Az oszmán állam minden fázisában muzulmán² intézmény volt, melynek minden vonatkozásban az iszlám törvényeinek kellett engedelmessékednie. Mint tudjuk, az iszlám nemcsak vallás, hanem az egyed és a társadalom életének összes területére kiterjedő ideológia, mindenre kiterjedő magatartási normákkal. E helyütt ezek összességére nem térhetünk ki. Számunkra most csak az a fontos, hogy az iszlám államjoga nem ismer el más törvényes uralmat a földön, mint az iszlámét. Ezek szerint a világ két részre oszlik: az első az ún. „*iszlám háza*” (*dár ül-iszlám*), mely alatt azon terület értendő, amely már az iszlám fennhatósága alatt áll, a másik az ún. „*háború háza*” (*dár ül-harb*), mely még a hitetlen „*gyaúrok*” uralmának van alávetve.

A muzulmánok közösségének – természetesen nem az egyes muzulmán híveknek – következőképpen egyik legelső kötelessége arról gondoskodni, hogy az iszlám uralma állandó jelleggel terjeszkedjék. Ez az elkötelezettség azonban nem határozza meg az iszlám uralma kibővítésének a módszerét. Az iszlám szent könyve, a Korán tanítása szerint nem a fegyveres vallásháború (*dzsihad*), a tűzzel-vassal való terjesztés az egyetlen, de még csak nem is a legjobb módszer az iszlám világuralmának megvalósítására. De még csak a próféta vallásának a „hitetlenekre” való rákényszerítése sem tartozik az iszlám alapelvei közé. Az iszlám teológiája szempontjából gyaúr és gyaúr nem feltétlenül azonos. Más elbírálás alá esnek ugyanis a politeista „bálványimádók”; legyenek bár valamely primitív természeti vallásnak avagy magasrendű hitnek, példának okáért a buddhizmusnak vagy a hinduizmusnak a követői, és az egyistenhívők, keresztények vagy zsidók, kiknek a vallásai az isteni kinyilatkoztatást – az iszlám felfogása szerint hézagosan és eltorzulva bár – főbb elemeiben tartalmazzák. Míg a „bálványimádók” semmi esetre sem számolhatnak az iszlám toleranciájával, addig az egyistenhívő ún. „könyves”³ vallások képviselőinek jogcímük van az iszlám türelmére. S ha önként hódolnak, úgy azt a muzulmánok az iszlám vallási joga értelmében kötelesek elfogadni. E ténynek a következő fejezetek szempontjából még komoly jelentősége lesz. S a meghódolt monoteistáknak a Korán értelmében nemcsak az iszlám türelmére, hanem annak védelmére is joguk volt. Ennek természetesen megvolt az ára: a nevezett nem-muzulmán egyistenhívőknek el kellett alázatosan ismerniök az iszlám főhatóságát és fejadót kellett fizetniök, mely egyúttal a katonai szolgálat alól való mentességi díjnak is tekinthető.

A háború házában az iszlám házává való átváltoztatása – már csak pragmatikus okokból is – nem következhetett be merev dogmatizmussal. A *Fényes Porta*⁴ mindig hajlandónak mutatkozott békeszerződést kötni, akár európai hatalmakkal is, ha az érdekei úgy kívánták: például ha valamely más fronton, más ellenség ellen akarta haderejét bevetni. A muzulmán államjog értelmében azonban e békeszerződések sohasem voltak, sohasem lehettek végérvényes jellegűek, mindig csak meghatározott időre szólhattak, hiszen az oszmán államvezetés különben

eklatáns ellentétbe került volna az iszlám jogrendjével. Ennek folytán az Oszmán Birodalommal szerződő felek számára semmi biztosítéka sem volt annak, hogy a Fényes Porta az első kedvező alkalommal nem szegi meg a szerződésben adott szavát. A „békés egymás mellett élés” politikája – hogy ismét modern szóval éljünk – a muzulmán államjog értelmében amúgyis csak ideiglenes jellegű lehetett, amely a *képmutatás* (*müdára*) elvén alapult. Az általános európai etikai felfogással szemben szerintük ezen elv alkalmazása erkölcsileg helyes volt, annál is inkább mivel a gyaúroknak adott szó amúgy sem volt az iszlám követői számára szent és sérthetetlen.

Belpolitikai síkon az volt az oszmán államvezetés tartós törekvése, hogy a fennálló rendszert lehetőleg változtatás nélkül állandósítsa. Az iszlám, mint velejégig konzervatív vallás, már csak dogmatikailag is alapvetően elutasítja az újításokat (*bid'a*).

A rendszer perpetuálásának érdekében nagyjából és egészében három elv került alkalmazásra. Az első az *egyenlőtlítés*, azaz a társadalom minden rétegének messzemenő uniformizálása volt. Ez körülbelül annyit jelent, hogy mindenkinek – a köz- és a magánéletben egyaránt – olyan magatartást kellett tanúsítania, amely a felsőbbtség által az adott társadalmi réteg számára volt előírányozva.

A második elv a jogrend messzemenő fenntartására való törekvés volt. E mögött természetesen nem valamiféle absztrakt altruizmust kell keresnünk. Az oszmán rendszer – saját jól felfogott érdekében – nem engedhette meg magának azt a luxust, hogy az alattvalók, szokásos életrendjükbe való bármiféle beavatkozás és jogaik lábbal tiprása miatt, elégedetlenkedjenek, zúgolódjanak s netán a fennálló rend ellen forduljanak. Nyugodtan állíthatjuk, hogy az Oszmán Birodalom *jogállam* volt, természetesen nem modern, hanem korabeli mércével mérve. Egy jellemző apróság: minden alattvalónak – éspedig nemcsak a muzulmánoknak, hanem a gyaúroknak is – jogukban és módjukban állt, hogy a felsőbbséghez, adott esetben magához a szultánhoz forduljanak, ha úgy vélték, hogy jogaikat sérelem érte, akár valamely magánszemély, akár bármely hatóság részéről. S kivétel nélkül történt is intézkedés a panaszlevelek által felvetett sérelmek kiküszöbölése érdekében. A jogrend fenntartása felett külön intézmény, a *muftiké* űrködött, élükön a *sejhüliszlámmal*, azaz a *főmuftival*. A muftik kétely esetén felülvizsgáltak minden jogesetet avagy hatósági intézkedést, a törvényhozást is beleértve, abból a szempontból, hogy az megfelel-e a vallási jog normáinak. Az az Európában széles körben elterjedt sablonos elképzelés, miszerint az oszmán állam nem lett volna egyéb, mint nagy, barbár horda, mely az alattvalókat kíméletlenül és brutálisan elnyomta, fentiek alapján aligha állja meg a helyét.

S ez különösképpen áll, ha a belső rend fenntartását célzó harmadik elvet is figyelembe vesszük s ez a közjólétre irányuló intézkedések összessége. Kézenfekvő, hogy itt is érvényes, amit a jogrenddel kapcsolatban megállapítottunk: mindez az államhatalom saját érdekében is történt. Az azonban talán mégsem lebecsülendő, hogy az adóterheket és szolgáltatásokat nem önkényesen vetették ki, hanem azok kínos pontossággal szabályozva voltak. Az esetleges túlkapasokért, az alattvalók sanyargatásáért bizony még a magas állású személyiségeket is elérte a jól megérdemelt büntetés.⁵ A piaci árak maximálása, az áruk minőségének közületi biztosítása, a nagyvárosok víz- és élelmiszerellátása s a szegények létminimumának megteremtése ugyancsak idetartozik. E helyt szeretnék arra emlékeztet-

ni, hogy az iszlám előírása szerint az alamiznaosztás a tehetősek részéről nemcsak kegyes cselekedetnek számít, hanem kötelesség, méppedig, az *öt „oszlop”*, azaz főkötelesség egyike.

Fenti ábrázolás természetesen nem csekély mértékben idealizált, a szép elvek a valóságban a tisztségviselők önkényeskedése avagy korrupciója miatt bizony gyakran csorbát szenvedtek. Az alapelvek meglétén ez azonban mit sem változtat.

Az oszmán állam szervezeti felépítése rendkívül bonyolult volt. Ezért most csak a leglényegesebb elemek megvilágítására szeretnék szorítkozni. Az állam élén a szultán állt, aki a birodalom fénykorában nemcsak elvont értelemben testesítette meg az állameszmét, hanem országai fölött korlátlan módon uralkodott, és semmiféle intézmény ellenőrzésének nem volt alávetve. I. Szelim uralkodása óta ő volt a *kalifa* is, azaz a muzulmánok nagyobbik, *szunnita*⁶ felekezetének a feje. S mivel a mezőgazdaságilag hasznosítható föld túlnyomó része – mint még látni fogjuk – az állam kezében volt, így a szultán hatalmi bázisa messze túlment még az európai abszolutista uralkodók hatalmi potenciáján is; képzeljük csak el, olyan volt, mintha személyében a pápa, a német-római császár és valamennyi földesúr egyesült volna, méppedig mindegyik hatalmának a tetőfokán. Így nyugodtan állíthatjuk, hogy az oszmán szultán hatalma méreteiben despotikus volt, azonban nem feltétlenül a szó pejoratív értelmében. Az ő intézkedései sem állhattak azonban a vallási jog rendelkezéseivel ellentétben. Ezek be nem tartására az uralkodó gondolhatott legkevésbé. Nemesség híján nem volt olyan társadalmi erő az Oszmán Birodalomban, melyre a szultánnak különös tekintettel kellett volna lennie, hiszen az egyébként félelmetes katonaréteg szükségletét, a szinte állandó hadviselést, kielégítette. Saját belátása – esetleg önkénye – szerint adományozhatta a közéleti pozíciókat, így módjában állt azokat a teljesítményi elvnek megfelelően betölteni. Igen jellemzőek Busbecqnek, aki hosszabb időn át látta el a Habsburgok portai követének funkcióját, idevágó szavai: „A születés itt senkit sem különböztet meg a másiktól. Mindenki olyan tiszteletben részesül, mint ami állásának és hivatalának kijár. Nincs is rangviszály: mindenkinek az az állás adja meg a rangját, amit betölt. A pozíciókat és az állásokat azonban a szultán maga osztja el. S itt mit sem törődik gazdagsággal avagy a tömeg ítéletével. Csakis az érdemet veszi figyelembe, az erkölcsöt, a tehetséget és az alkalmasságot. Mindenki az érdemeinek megfelelően részesül kitüntetésben.”

Az oszmán szultánok a birodalom fénykorában kivétel nélkül magas műveltségű személyiségek voltak: már zsenge korukban megtanultak írni és olvasni, arabul is tanultak, az iszlám szent nyelvén, valamint perzsául, mely a magasabb műveltség nyelve volt. Ezen kívül a teológia, az irodalom, a történelem, a vallás és világi jog, valamint a közigazgatástudomány és hadművészet tartozott a tantárgyak színes palettájához. Az oszmán hercegeket már serdülő korukban egy-egy szandzsáknak nevezett tartomány élére állították helytartó gyanánt, hogy gyakorlatban is módjuk legyen az uralkodás művészetét elsajátítani.

A korabeli európai államokkal ellentétben, ahol nem nagyon tettek különbséget az államigazgatás és az uralkodó személye körüli szolgálat között, az Oszmán birodalomban e két ágazat határozottan elkülönült egymástól.

A hierarchikusan szervezett és szigorú fegyelemnek alávetett szultáni háremre, valamint a szultán személye körül tevékenykedő ún. *belső szolgálatra* (en-

derún) s a szultáni szeráj ún. *külső szolgálatára* (*bírún*) e helyütt nem térhetünk ki.⁸ Csupán még annyit, hogy ez utóbbi keretében működött magas szintű tanintézetbe, vagy ahogy a szakirodalomban néha nevezik, a szeráj-akadémiára kerültek a gyermekadó keretében kiválogatott fiúcskák testben és lélekben legkitűnőbb, megnyerő külsejű egyedei, ahol is ezek az oszmán hercegekéhez hasonló, magas színvonalú kiképzésben részesültek.

Az államigazgatás élén a nagyvezér áll. Mivel a szultán a birodalom óriási méreteire és a számos politikai, valamint közigazgatási problémára való tekintettel ezekkel nem tudott, de nem is akart személyesen foglalkozni, meghatározott jellegű ügyeket állandó kompetenciával rábízott az illetékes főméltóságokra. A nagyvezér területe a gyakorlati, napi politikai élet irányítása volt, amely feladatot a szultán direktívái alapján látta el. Személyi alkatának megfelelően eközben meglehetősen nagy hatalmat sikerült magának biztosítania. Az állam és a vallási élet – az iszlám esetében egyházzal nem lehet beszélni – nem különült el egymástól, így a vallásigazgatás és az igazságszolgáltatás irányítása a meglévő két hadbíró (*kádiaszker*) feladata volt. A pénzügyigazgatás a fődeflertár feladatköréhez tartozott. A fent említett tisztviselők és néhány további főméltóság, közöttük 2-3 tárca nélküli vezér,⁹ a fontosabb ügyeket a birodalmi tanács, török szóval a *diván*, keretében tárgyalták meg, mely egyúttal a legfőbb polgári bíróság és a vezérkar funkcióját is betöltötte. Megjegyzendő, hogy az Oszmán Birodalom főmuftija, a sejhülszlám, az államigazgatástól való függetlensége biztosítása céljából nem tartozott a birodalmi tanács tagjai közé. Köztudomásúan az ő feladata volt az Oszmán Birodalom jogrendjének legfelsőbb szintű biztosítása; így feladatköre nagyjából az alkotmánybírságok funkciójának felelt meg.

A központi államigazgatás sokrétű feladatai e legfőbb vezetők természetesen nem tudták saját személyükben elvégezni. Hogy elképzelésünk legyen az oszmán ügyvitel méretarányáról, említsük meg, hogy Nagy Szulejmán korában idevágó számításaim¹⁰ alapján csupán a szultáni kancellária¹¹ évente kb. 3400 iratot bocsátott ki. Ez olyan nagyságrend, mellyel az adott időben Európában pusztán a pápai kancellária vetekedhetett. A területi közigazgatás problémáira e helyütt nem térek ki, ezeket a „Török berendezkedés a hódoltság területén” c. fejezetben fogom tárgyalni.

Térjünk most rá a hadeseregszervezet főbb kérdéseire. Előljáróban annyit óhajtok megjegyezni, hogy az oszmán hadszervezet a hanyatlás beállta előtt teljesen megfelelt azoknak a célkitűzéseknek, melyeket a Birodalom érdekében kellett teljesítenie. Ezek az érdekek nemcsak a honvédelmet foglalták magukban, hanem a terjeszkedést is. Az expanzió nemcsak a muzulmán államjog egyik sarkalatos követelménye volt, hanem gazdasági szükségszerűség is: az oszmán állam termelőeri nem bizonyultak elegendőnek a már vízfejzámba menő államigazgatási apparátus, valamint a roppant méretű haderő fenntartására. A terjeszkedés fő célja kétségtávol a meghódítandó területek lakossága termelői tevékenységének az oszmán állam részére való biztosítása volt, azonban – ha alárendelt módon is – a hadizsákmány sem játszott jelentéktelen szerepet. Ezen túlmenően a hadviselés a haderő részére úgyszólván „foglalkozásterápiái” okokból is elengedhetetlen volt: ha annak tagjait, akik egyedül a hadakozáshoz értettek, nem foglalkoztatták kielégítő módon szívből szeretett tanult mesterségükben, úgy azok az unalomtól űzve előbb-utóbb elégedetlenkedni, zúgolódni kezdtek, mely tényező adott esetben a

fegyelemre is kihatással lehetett. Az oszmán államvezetés így valóságos circulus vitiosus előtt állt: minél nagyobbá duzzadt a haderő, annál több elfoglalt területet kellett annak fenntartásához biztosítani, s minél több hódítást akartak végrehajtani, annál erősebb haderőre volt szükség.

Az oszmán haderők szervezete a magyar véderőt Mohácsnál megsemmisítő Nagy Szülejmán koráig rendkívül bonyolulttá fejlődött, így e helyütt csupán annak fő ismérveire térhetünk ki.

A szárazföldi hadak két fő ágazatból álltak: a központi csapatokból és a tartományok egységeiből¹². A központi csapatok általános megjelölése a *porta rabszolgái* (*kapu kullari*) volt, bár e név csak részben fedte a valóságot, hiszen az ahhoz tartozó katonák nem voltak igazi, jogfosztott rabszolgák: a Közel-Keleten gyakori katonai rabszolgáknak joguk volt zsoldra, ellátásra¹³ és tűrhető bánásmódra. Mivel állandó jellegű zsoldban részesültek, egészen a katonai mesterségnek szentelhették magukat és idejüket. Mivel laktanyában laktak s állandóan fegyverben voltak, minden pillanatban bevetésre készen álltak, ellentétben a korabeli európai zsoldossággal, melynél békeidőben csupán a kiegészítésre váró kerekek voltak meg. A porta rabszolgái ezenkívül gondosan kiválogatott egyedekből álltak, kiknek túlnyomó része mellesleg megjegyezve a keresztény népek gyermekadóját¹⁴ keretében került török szolgálatba. A porta rabszolgái alapos, többéves katonai kiképzéssel, nagyfokú fegyelemmel rendelkeztek, ami a korabeli európai zsoldosokra bizony nem volt jellemző.

A „porta rabszolgái” egységek fő részét a *janicsárság* képezte, egy a Mohácsot megelőző időben már messzemenően muskétákkal felszerelt gyaloghadtest. A XVI. sz. első felében kb. húszezer főnyi janicsárság a csaták során a sereg centrumát képezte és különösképpen a védelemben volt kiemelkedő jelentősége. A kb. hatezer főt kitevő központi lovasság az oszmán haderő mondhatni legmagasabb harcértékű egysége volt.

A tartományi csapatok létszáma a XVI. sz. első felében kb. kétszázezer főt tett ki, így számszerűleg sokszorosa volt a központi csapatoknak. Itt a *szpáhik*, azaz egyfajta közepes nehézségű lovasság, alkották a fő erőt. Zsold helyett ezeknek elidegeníthetetlen javadalombirtok, perzsa-török műszóval *timár* állt rendelkezésükre, melynek nagysága úgy volt megszabva, hogy a szpáhik is, a központi erők tagjaihoz hasonlóan, teljes erejüket katonai kötelességüknek szentelhessék. A szpáhik kiképzési és felszerelési szintje is meglehetősen magas fokon állt, habár az előbbi központi csapatrészekével nem vetekedhetett. Mozdósításuk ezenkívül meglehetősen hosszú időt vett igénybe, mivel a szabályzat értelmében békeidőben – a javadalmuk és az állami adók begyűjtése, valamint a területi védelem biztosítása érdekében – javadalombirtokuk közelében kellett tartózkodniuk. A harc folyamán a szpáhi-sereg fő feladata a támadás végrehajtása volt. Európai ellenpólusukkal, a hűbéri lovassággal ellentétben a török szpáhik is rendkívül fegyelmezettek voltak. E fegyelem egyrészt egy muzulmán hittétellel állt összefüggésben, miszerint is a hitetlenek elleni szent háborúban életüket áldozó vitézek biztosan a paradicsomba jutnak. A másik indíték már sokkal profánabb volt: az ugyanis, hogy minden szpáhi, aki a harcban kudarcot vallott vagy egyéb módon nem teljesítette kötelességét, azon nyomban elveszíthette javadalombirtokát. A szpáhik nemcsak személyükben voltak alávétve a hadbavonulási kötelezettségnek, hanem a javadalombirtokukról befolyó jövedelem nagyságának megfelelően

több fegyverest (*dzsebeli*) is ki kellett állítaniok és a hadba vezetniök. A XVI. sz. első felében a szpáhik és a dzsebelik összlétszáma 80-90000 lehetett, melynek a szpáhik kb. egyharmadát tették ki. A könnyűlovasság különféle válfajai közül csak a legjelentősebbet, a rohamosztag tagjait, az akindzsikat említsük meg; e pusztán zsákmányból élő félregurális egység feladata az ellenfél nyugtalanítása, felszerelésének és ellátásának elzsákmányolása, valamint a felderítés volt.

A tartományi csapatok parancsnoklása – az oszmán közigazgatás és hadszervezet nagymérvű összefonódásából kifolyólag – a tartományi kormányzók, a beglerbégek és a szandzsákbégek (ezekre rögtön visszatérünk még) hatáskörébe tartozott. A központi, valamint a tartományi csapatok belső felépítésére idő- ill. helyhiány miatt nem térhetünk ki. Csupán még annyit, hogy a magyar forrásokban és irodalomban gyakran jelentkező *olajbég* megjelölés népi etimológián alapul, s ténylegesen semmi köze sincs az olajhoz. Az olajbég kifejezés mögött ui. nem rejlik más, mint a török alajbegi rendfokozat, melynek hű magyar fordítása „ezredes”. E rendfokozatot a szpáhi-ezredek parancsnokai viselték, kik az illetékes szandzsákbégeknek voltak alárendelve. Egy másik, a magyar forrásokban és irodalomban ugyancsak gyakori terminus a *szubasa*, mely részint szintén félreértéseken alapul. Ennek ugyanis semmi köze sincs sem a basához, sem az azonos jelentésű pasához, hanem egyszerűen annyit jelent, mint „csapatparancsnok”, s olyan – az alajbeginél is alantasabb – törzstiszt értendő rajta, aki katonai ténykedése mellett egyúttal valamely vidéki város rendőrfőnöki funkcióját is ellátta.

Az oszmán haderő legfőbb hadura a szultán volt, a szakszerű, magas színvonalon álló stratégiai vezetést azonban – természetesen vele egyetértésben – a nagyvezér látta el. Ő vezetői képesítését a fent említett szeráj-akadémián szerezte és azután tartományi kormányzó gyanánt a hadjáratokon tökéletesítette. A szeráj-akadémia abszolvensei voltak egyébként a kupola-vezérek, valamint a tartományi kormányzók, a beglerbégek és a szandzsákbégek is. Megjegyzendő, hogy a szeráj-akadémiákra vezető út született törökök és más muzulmánok részére zárva volt; oda csupán a gyermekadó keretében kiválogatott, eredetileg keresztény, de az iszlámra konvertált ifjoncok kerülhettek be. S mivel az oszmán állam katonai vezető rétegébe csak a szeráj-akadémia végzett növendékei s esetleg ezek utódai emelkedhettek, így ez a réteg szinte kizárólag renegátokból állt.

Az oszmán hadvezetés fő stratégiai elve a csak egy fronton viselt háború volt. Mielőtt a porta új háborúba keveredett volna, sürgősen befejezte az esetleges előbbi, nehogy két tűz közé szoruljon.

Az oszmán hadvezetésnek volt még egy sajátos vonása, az ti., hogy az egyes hadjáratok szinte kivétel nélkül csupán egy-egy esztendőre voltak korlátozva. Klimatikus és logisztikai okokból ugyanis a hadsereg nem tölthette el a telet az ellenség földjén, különösképpen az igencsak hideg télű Magyarországon, ahol ősszel és télen az utak is szinte járhatatlanok voltak. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a birodalom óriási kiterjedése révén a hatalmas, nehéz mozgású hadseregek az ellenség határához való elérésre két-három hónapra volt szükség, s ugyanennyi idő kellett a hadművelati cél elérté után a hazatérésre is, úgy nem csodálkozhatunk azon, ha az oszmán hadvezetés egy-egy hadjáratot még akkor is félbeszakított, ha az eredeti célkitűzés nem járt eredménnyel, vagy pedig ha egy meghatározott diadal további sikerrel kecsegtetett volna is. Ez történt többek között Mohácsot követően is, amikor az oszmán haderő rövidebb portyázás után kiűrtette az országot – de erre a kérdésre a következő fejezetben visszatérünk még.

Mindent egybevetve a XVI. sz. első felében az oszmán hadsereg összlétszáma kb. 250000 főnyi volt, s így minden egyes európai állam haderejét mennyiségben – s mint láttuk, minőségben is – messze felülmúlta. S e számba a hűbéres államok: a Krími Kánság, Moldva és Havasalföld segédcapatai nincsenek még beleszámítva. A hadbavonuló hadsereg roppant méreteire jellemző, hogy annak létszáma, I. Szelim szultán perzsiái hadjáratának adatait figyelembe véve, kb. 140000 főt tett ki.

A hatalmas kiadásokat, melyeket az államapparátus és a hadsereg fenntartása, valamint a közjólét, az építkezések, az út- és vízépítés követelt, a hadjáratokban szerzett zsákmányt messze felülmúlóan a gazdasági élet volt hivatva fedezni. Ezen belül pedig a mezőgazdaság játszotta a fő szerepet, mely a társadalmi össztermék oroszlánrészét hozta létre. A mezőgazdasági termelés hordozója, a föld, II. Mehmed (1451–1481) uralkodása óta túlnyomó mértékben állami tulajdonban volt. Ez volt a sorsuk az újonnan meghódított területeknek, így Magyarország hódolt részeinek is, ahol a termőföldet az oszmán állam azonnal birtokába vette. A *magánföldtulajdon* (*mülk*), valamint a kegyes *alapítványok* (*Vakf*) földtulajdona rendkívül alárendelt szerepet játszottak. Az állam tulajdonában lévő *termőföld* (*arz-i mîrî*) kisebb része *kincstári birtokok* (*hász-i hümayûn*) gyanánt fungált, melyeknek jövedelmét főként *adóbérlők* (*mültezim*) hajtották be. Az állami földek jelentősebb részét azonban a kincstár az ún. *timárrendszer* keretében, azaz javadalombirtok formájában, zsold helyett a katonai és polgári tisztségviselők rendelkezésére bocsátotta, kiknek azonban a korabeli európai hűbértokosokkal szemben a javadalombirtoknak csupán a haszonélvezete (taszarruf) állt rendelkezésére, hosszabb vagy rövidebb időre, hiszen a kincstár az adományt visszavonhatta, vagy a meglévő helyett más javadalombirtokot utalhatott ki, esetleg a birodalom másik végében. Így érthető, hogy a javadalombirtokos birtokát semmi módon nem idegeníthette el, s az természetesen örökletes sem volt. A javadalombirtokos jogi immunitással sem rendelkezett, s a parasztsággal szembeni egyetlen igénye a földjáradékból állt. A paraszt, az európai hűbéri rendszerrel ellentétben, földesurának személyében nem volt kiszolgáltatva, s annak bíraskodási joga sem volt felette, habár a rendelkezésre bocsátott telket nem hagyhatta el önkényesen. Mindent egybevetve a javadalombirtokosnak az állammal szemben való e nagyfokú kiszolgáltatottsága az Oszmán Birodalom belső hatalmának jelentős forrása volt.

A javadalombirtoknak három nagyságrendi változata volt: a legkisebb, a timár évi hozama 1000 és 19999 akce között mozgott (Az *akce*, az Oszmán Birodalom pénzegysége, parányi ezüstérmecske volt, melyért a XVI. sz. első felében nem egészen tíz kg. lisztet lehetett kapni, míg egy juh ára talán 40-50 akcsét is kitett.) Így a legkisebb timárok birtokosai jövedelmükből éppenhogy csak meg tudtak élni. Magasabb tisztségviselők, közöttük az említett „olajbégek” ún. *ziâmet*-ben részesültek, melynek hozama 20000 és 99999 akce között mozgott. Míg a timárok és a ziâmetek személyi járandóságot képeztek, a legmagasabb szintű javadalombirtok, a *hász*, funkcióhoz volt kötve, legalább szandzsákbégi szinten. Az ebből fakadó jövedelem legkevesebb 100000 akcsét tett ki, bár a legtöbb szandzsákbég évi jövedelme 200 ezer akcsén felül volt. A beglerbégek egymillió akce körüli, a nagyvezér pedig kétmillió akce hozamú javadalombirtokkal rendelkeztek.

A parasztság helyzetére, különösképpen a hódoltsági magyaréra, a „Török berendezkedés az elfoglalt országrészben” című fejezetben térünk vissza.

2. Miért nem kebelezte be a török Mohács után Magyarországot?

E fejezet címében felvetett kérdés sok spekulációra adott a magyar történetírásban alkalmat, így engedtessek meg nekem, hogy e kérdéssel kapcsolatos álláspontomat¹⁵ e helyütt magam is röviden összefoglaljam.

Annyi eleve bizonyosnak tűnik, hogy Magyarország annektálásának 1526 utáni elhalasztására az oszmán államot sem belső, sem külső, sem pedig hadvezetési tényezők nem ösztönözték. Belpolitikai téren az Oszmán Birodalom hatalma zenitjén állott, s a hanyatlás első szimptomái – e problémára alant visszatérünk – csupán három évtizeddel később jelentkeztek.

A porta ez időben nem állt más ellenséggel hadiállapotban, egyelőre nem is tervezett más irányú hadjáratot, s így ilyenfajta megfontolásokkal sem kellett bajlódnia. Valamilyen európai összefogástól, egy esetleges oszmánellenes kereszteshajdrattól sem kellett tartania, erre biztosítékot szolgáltatott az európai színtér államközi viszálai. S az oszmán és a magyar haderő nagyságrendi viszonyai is ég és föld különbségét mutatták már Mohács előtt is, így a magyar államvezetésnek nézetem szerint már a katasztrófa előtt is legfeljebb arra lett volna esélye, hogy elodázza, nem pedig, hogy elhárítsa az országra zúduló veszedelmet. Ne tévesszenek meg bennünket azok a sikerek sem, melyeket a megelőző évszázadban Hunyadi János és Mátyás király elértek. Ne gondoljuk, hogy az országnak a Hunyadiak óta bekövetkezett lezülése tehető felelőssé a kataklizma bekövetkeztéért. A Hunyadiak a török ellen annak idején elsősorban azért érthettek el jelentős sikereket, mivel az oszmán állam akkortájtban még nem fejlődött arra a hatalmi szintre, melyet I. Szelim szultán (1512–1520) zseniális világpolitikai koncepciójának eredményeként a későbbiek folyamán elért. E koncepció abban állt, hogy mielőtt az oszmán állam hadait ismét az európai gyaúrok ellen irányította volna, előbb megfelelő újabb erőforrásokra kellett szert tennie. A XV. sz. közepe táján az oszmán állam bár már nem jelentéktelen, azonban mindenképpen még csak helyi jelentőségű állam volt, nem pedig a világ legnagyobb katonai erejű és legjobban szervezett hatalma. S akkor még nem volt birtokában azoknak az erőforrásoknak, melyekre I. Szelim expanziós politikája eredményeként már támaszkodhatott: az egész Balkánnak, Kelet-Anatóliának, valamint a Levante, azaz Nagyszíria¹⁶ és Egyiptom, ún. „termékeny félhold”-jának. Ennek folyományaként Hódító Mehmed (1451–1481) és a szentéletű II. Bayezid (1481–1512) hadipotenciálja is pusztán egy hányadát tette ki annak, mely felett Nagy Szülejmán már szabadon rendelkezhetett. Mohács után pedig az amúgyis nyomasztó erőfölény, komolyan számbajöhető magyar haderő híján¹⁷ szinte a végtelenségig fokozódott.

Mi készíthette tehát az oszmán hadvezetést arra, hogy 1. röviddel Mohács után kivonja erőit az országból, s 2. egészen 1541-ig ne tegyen kísérletet az ország bekebelezésére? E két eljárás módszer között határozott minőségi különbség észlelhető. Míg az első esetben csupán taktikai tényezők voltak mérvadóak, addig az utóbbiban az oszmán állam fundamentális politikai elvei ismerhetők fel.

Az előző fejezetben már említettük az oszmán hadvezetés azon taktikai elvét, miszerint egy-egy hadjárat időtartalma egy meghatározott év melegebb időszakára volt korlátozva. Nos, ez az elv érvényesült Mohács után is: a hadsereg integritásának megóvása érdekében az oszmán hadvezetés azt kipurancsolva az or-

szágból, visszavonta téli szálláshelyére. Számottevő hadsereg híján olyan volt számára a Magyar Királyság, mint az érett gyümölcs: csupán a száját kellett még kitátania, hogy azt fogai közé kaphassa.

Ez a helyzet némileg megváltozott, amikor a kettős királyválasztás eredményeként az ország nyugati felét az oszmánok főellenségének tekintett Habsburgok kaparintották kezükbe. S ilyen feltételek közepette igencsak kapóra jött a portának, hogy a Tokajnál győztes Habsburg Ferdinánddal szemben a csatavesztett keleti magyar király, Zápolyai János, éppen hozzá fordult támogatásért. A segítség ára persze drága volt, s végső soron ahhoz a kézcsókhoz vezetett, amellyel János király 1529-ben a mohácsi csatamezőn hódolt a Bécs felé útban lévő oszmán seregek urának, Nagy Szülejmán szultánnak. Az iszlám protokolláris szokásainak megfelelően ugyan semmi megalázó nem volt abban, ha valamely halandó kezét csókolt a világ urának, a szultánnak. Sőt, éppen ellenkezőleg, ez különös kitüntetés számba ment, hiszen már az is kegynek számított, ha valaki a szultán ruhájának szegélyét, ha nem lába nyomát megcsókolhatta.

Annyi azonban mindenesetre bizonyos, hogy Zápolyai János – oszmán fel fogás szerint – e kézcsókkal alávetette magát s országát a szultánnak, s mivel az kalifa volt, egyúttal az iszlámnak is. Ennek folyományaként a muzulmán államjog értelmében a keleti magyar királyság megszűnt a háború házához tartozni, s mint az Oszmán Birodalom hűbéres állama immár az iszlám házának¹⁸ vált szerves alkotórészévé. Ilyen feltételek mellett természetesen igencsak nagy dőreség lett volna a szultán részéről János király országrészét fegyverrel meghódítani, hiszen az nemcsak de facto, hanem az iszlám államjoga szempontjából de jure is már az övé volt.¹⁹

Alaposan megváltozott azonban a helyzet az 1538-as váradi titkos egyezményel, melynek keretében Zápolyai János kötelezte magát Habsburg Ferdinánddal szemben, hogy országrészét halála után örökre hagyja. Zápolyai János e tette oszmán szempontból eklatáns megsértése volt a hűbéri elkötelezettségnek, mely végső soron oda vezetett volna, hogy Kelet-Magyarország veszendőbe megy az iszlám háza részére s ismét a háború házához csatlakozik. E veszély akuttá vált, amikor János király 1540. július 22-én bekövetkezett halála után Ferdinánd csapatai ténylegesen útra keltek, hogy annak országrészét birtokukba vegyék.

Ily módon kiderült János király szószegő turpissága. A porta – ha nem akarta magát teljesen lejártni – nem nézhette e fejlődést tétlenül, még akkor sem, mikor Zápolyai hívei uruk posztumusz fiának megszületése után annullálták a Habsburgokkal kötött váradi egyezményt. Próbáljuk csak beleélni magunkat az oszmán államvezetés helyzetébe. 1529-ben ahelyett, hogy egyszerűen beolvasztotta²⁰ volna a birodalomba I. János országrészét, annak könyörgését meghallgatva azt megsegítette s rábízta Magyarország keleti részét. S alig telt el egy évtized, az Váradon megszegte urának, a szultánnak adott szavát, hiszen annak leggonoszabb ellenségével szövetségbe. Mi volt a biztosítéka annak, hogy hasonló árulás nem fog a jövőben ismét bekövetkezni? Semmi, egyáltalán semmi. Így hát nem maradt Szülejmán számára más megoldás, ha az egész ország Habsburg megszállását meg akarta előzni, mint Magyarország stratégiai fontosságú középső részét Budával egyetemben a kis János Zsigmond királyocskától visszavonva anektálni, s a vilájet-szervezetet és a timár-rendszert bevezetve gondoskodni arról, hogy

az oszmán állam érdekeinek ily eklatáns megsértése ott többé ne következhessek be. Oszmán szempontból így tehát nem 1541-ben, török részről következett be az árulás, mint a magyarok ezt azóta is állítják, hanem éppen ellenkezőleg, már három évvel korábban, Váradon, Zápolyai János részéről.

S itt meggondolandó még, hogy a szultán nagylelkűsége – oszmán fel fogás szerint – nem ismert határt, amikor János király párthíveit nem küldte a pokolba, vagy pedig a törökgyűlöletéről és féktelenségéről híres Török Bálinttal egyetemben a konstantinápolyi Héttoronyba sem záratta őket, hanem Zápolyai országrészének – stratégiailag egyébiránt jelentőségét veszített – keleti felét a kisdied János Zsigmondnak adományozta, melyből azután később a továbbá is vazallus Erdélyi Fejedelemség kinőtt.

3. A török berendezkedés a hódolt Magyarországon

Magyarország középső részének megszállta után a török hatóságok ott nemcsak a földtulajdont konfiskálták és a timár-rendszert vezették be azon nyomban, hanem az oszmán közigazgatást is. Ennek fő jellemzője a nagyfokú centralizáltság elve volt. Az egyes területi egységek semmiféle autonómiával nem rendelkeztek, és szervezetük egységes sémának volt alávetve. A helyi hatóságok fő feladata a Fényes Porta direktíváinak végrehajtásából állt, és az államvezetés a helyi igazgatás stílusát is pontosan meghatározta.

A legnagyobb területi egység az Oszmán Birodalomban a *vilájet* volt, mely országnyi területet ölelt magába. Nagy Szülejmán trónralépése ideje táján a birodalom még csak meglehetősen kevés vilájetből állt: Rumélia, Anatólia, Karamánia, Róm, Dijárbekir, Arábia (ez alatt a szír területek értendők) és Egyiptom. Jellemző, hogy 1541 után a hódoltság területe is pusztán egyetlen vilájetből, a budaiából állt. A vilájetek élén a *beglerbégek* álltak *pasai* (altábornagyi) rendfokozatban; rangmegjelölésük két *tug*-nak nevezett lófarokkal ellátott zászlóból állt.

Az egyes vilájetek több *szandzsák*-nak nevezett tartományból álltak, melyek élén – a központi kivételével, mely ún. pasaszandzsák volt és közvetlenül a beglerbég kommandójának volt alávetve – a kb. vezérőrnagyi rangú szandzsákbégek álltak. Méltóságukat egy *tug* jelölte. 1541-et közvetlenül követően a budai vilájet feltehetően még csak egy szandzsákból állt: a beglerbég birtokában lévő budaiból. 1542-ben Mohács, 1543-ban Szeged és Székesfehérvár, 1544-ben Eger (ha a vár maga nem is volt török kézen), 1545–46-ban Esztergom, Hatvan, Nógrád és Simontornya, 1549-ben Siklós, 1550-ben Koppány, 1551–52-ben Becse, ill. Becskerek, 1552-ben Görösgál, Szekszárd, Temesvár, valamint Csanád, 1552–53-ban Lippa, Arad, Szolnok és Szécsény, 1555-ben Fülek, 1566-ban Gyula és Szigetvár^{20a}, 1594-ben Győr, 1625-ben Vác székhellyel alakultak újabb szandzsákok s időlegesen Veszprém is szandzsákot képezett. 1541-ben a Boszniában fekvő zvonikli szandzsákot a ruméliai vilájetből a budaihoz csatolták, és 1545 után átmenetileg még a macedóniai vucsitrini szandzsák is a budai vilájet részét képezte.

A későbbiek során a budain kívül még több vilájetet is létrehoztak: 1552-ben a temesvárit, 1596-ban az egrit, 1597–98-ban a győrit, 1600-ban a kanizsait, 1660-ban a váradit és végezetül 1663-ban az újvárit.

A XVI. sz. elejétől kezdve az Oszmán Birodalom dezintegrációja keretében annyira felgyülemlett az elcsapott, de nyugdíjat élvező tárca nélküli vezérek száma, hogy a porta, a jelentős összegeket kitevő nyugdíjak fizetésétől való me-nekvést szem előtt tartva, ezeket is – vezéri azaz kb. vezérezredesi rangjuk meg-tartása mellett – beglerbég gyanánt egy-egy jelentősebb vilájet élére helyezte. A XVII. sz. első felétől kezdve a a legfontosabb vilájetek élén – ezekhez tartozott a bagdadin, damaszkuszin és egyiptomin kívül a budai is – általában már csak ve-zéri rangú beglerbég állt. S a központi hatalom gyengülésével párhuzamosan a beglerbégek néha ugyancsak rövid ideig tartó hivatali idejük alatt kiskirályoknak vélték magukat, vezetési stílusuk egyre despotikusabbá vált, kétkézzel szórták az óriási jövedelmüket s a budai vezérpasák még attól sem riadtak vissza, hogy ma-gukat a magyar királyok jogutódainak titulálják.

Míg a vilájetek és a szandszások sturktúrája kifejezetten katonai jellegű volt, élükön magasrangú katonatisztekkel, addig a kisebb területi egységek jogi-vallási alapon voltak megszervezve. A *kádi*-nak nevezett bírák bírósági területeik (*kaza*) élén nemcsak a muzulmán vallási életet irányították és a jogszolgáltatást látták el, hanem a helyi közigazgatás is a hatáskörükhöz tartozott, ők látták el a közjegyzői és az anyakönyvezetői funkciókat is. Ezen túlmenően, mint a köz-ponti kormányzat bizalmi emberei, mondhatnánk spiclijei, tájékoztatták azt még a legmagasabb méltóságok által elkövetett esetleges visszaállásokról is.

A kazák körzetekre (*náhije*) oszlottak, melyek élén az ugyancsak jogi kép-zettséggel rendelkező albírók (*náib*) álltak. A magyar lakosság elsősorban ezekkel került – általában igencsak kínos – kapcsolatba, hiszen az ő feladatkörükbe tarto-zott a legalacsonyabb szintű ítélkezés, a pénzbüntetések beszédése, valamint az adóbehajtás során való segédkezés; ez utóbbi esetben 6–8 poroszlóval jelentek meg a helyszínen és kíméletlenségük, önkényeskedésük és megvesztegethetősé-gük miatt közutálatnak örvendtek. Habár az iszlám törvényei értelmében a bírás-kodásban elméletileg az Isten és ember előtti egyenlőség elvének kellett volna ér-vényesülnie, a gyakorlatban a kádi és a náib előnyben részesítette a magasabb tár-sadalmi állásút az alacsonyabbal, a muzulmán pedig a kereszténnyel vagy zsidó-val szemben.

Úgy tűnik, hogy Magyarországon több szandszák is csupán egyetlen kazá-ból, azonban minden esetben több náhijéből állt. Így a székesfehérvári (a város török neve *Isztúni Belgrád* volt) szandszák a példának okáért a XVI. sz. 80-as éveiben 17 náhijéből: a székesfehérváriból, a veszprémiből, a palotaiból, a csesz-nekiből, a pápaiból, a somlóiból, a devecseriből, a győriből, a vázsonyiból, a sü-megiből, a tihanyiból, a szigligetiből, a csobánciból, az egerváriből, a vasváriból, a szentgrótiból és a zalaváriból tevődött össze.²¹

Egy, a XVI. sz. hatvanas éveiből származó török adóösszeírás, mégpedig a székesfehérvári szandszáké, melyet éppen jelenleg dolgozok fel²², fényt vet az oszmán hódoltsági politika egy ezideig ismeretlen jellegzetességére. Ha a porta a hódoltságot megelőző területi szervezetet nem is vette számításba, az azelőtt fennálló birtoklási viszonyokat, legalábbis kezdetben, úgy látszik, nem hagyta tel-jesen figyelmen kívül. A székesfehérvári szandszákhöz tartozó győri náhije kere-tén belül ugyanis több vár és apátság is szerepel, melyek mindegyikének több fa-luból álló saját tartozéka volt, mégpedig Szentgyörgyvár, Csókakő, Ugod, Csesz-nek és Szigliget várai (e két utóbbi ez időben még nem képezett náhijét), valamint

a levedi (azaz városlódi) kartauzi és a szentmártoni (azaz pannonthalmi) bencés apátság. Minden bizonnyal az sem véletlen, hogy az említett várbirtokok közül többek között Csesznek és Ugod a hódoltságot megelőzően a Zápolyai család tulajdonában volt. Az oszmán pénzügyigazgatást feltehetően célszerűségi okok készítették, ha – csupán átmenetileg is – figyelembe vette a hódoltságot megelőző tulajdonviszonyokat. Az adóköteles parasztok számára a megszokott helyre történő behordás minden bizonnyal könnyebb és kevésbé ellenszenves volt, mintha beadási kötelezettségüknek másutt, valami számukra ismeretlen helyen kellett volna eleget tenniük.

Ami a hódoltságbeli magyar lakosság helyzetét illeti, úgy az a XVI. sz. első felében az anyagiakat tekintve nem volt kedvezőtlenebb, mint keresztyén uralom alatt élő sorstársaiké. Nem szabad természetesen elfeledkeznünk arról, hogy a nemesség a török hódítás folyamán elhagyta lakhelyét, s ott csak az alantasabb társadalmi osztályok tagjai maradtak vissza: parasztok, kézművesek, de lelkészek és íródeákok is. Itt figyelembe kell vennünk, hogy az oszmán társadalom – mely számára az örökletes, földbirtokos nemesség ismeretlen fogalom volt – két fő rétegből állt, mégpedig az adófizetők közül (*rája*²³, szó szerint lefordítva „nyáj”), melyekhez a parasztok, iparosok, kereskedők, de az íródeákok is tartoztak, s a nem adókötelesekből (*berája*), melyekhez az oszmán katonák, tisztviselők, bírák, pedagógusok és vallási tisztségviselők számítottak. Mivel ez utóbbi kategóriába a nem muzulmán lelkészek is beletartoztak, így a magyar lakosságból pusztán a papok és prédikátorok voltak a privilegizált réteg tagjai. A XV. sz.-ban a Balkánon ugyan léteztek még keresztyén szpáhik is, de ezek a magyar hódoltság idejére az előnyök miatt, melyeket számukra az iszlám vallás biztosíthatott, már régesrég áttértek.

A föld művelői, így a magyar parasztok is, a bírlaló intézményektől vagy egyedektől megművelés céljára örökletes telket kaptak, melyet ugyan, mint már említettük, nem volt jogukban elhagyni, melyet azonban a bírlaló²⁴ sem vehetett el önkényesen tőlük. Személyükben egyébként szabadok voltak, azonban a rendelkezésükre bocsátott telekért földjáradékot kellett fizetniök, egyrészt telekbér (*iszpendze*), másrészt pedig az egyes termékekre kivetett tized (*ösür*) formájában, melyeket a XV. sz. közepéig természetben, attól kezdve egyre inkább készpénzben kellett teljesíteniök. Pénzben megváltható robotkötelezettségük rendkívül alacsony volt, pusztán évi hét nap, mely a behordásra és a török földesúr hajlékának építőmunkálataira szorítkozott. Ennek a hódoltság első időszakában nagyobb robotigénye nem is igen volt, mivel katona- vagy tisztviselőember léte a mezőgazdasági termelő tevékenység annak hozamán túlmenően egyáltalán nem érdekelte. A nem muzulmán alattvaló, így a magyar paraszt is, az oszmán államnak eleinte főként csak a fejadóval (*dzsizje*) tartozott, mely azonban egyidejűleg a csak muzulmán alattvalók számára kötelező katonai szolgálat alóli megváltásnak is tekinthető. Ezeknek a pontosan szabályozott, méreteikben nem túlzott terheknek folyományaként a paraszt – természetesen a magyar is – általában érdekelt volt a földnek kielégítő megmunkálásban, hiszen kedvező időjárási viszonyok között igencsak számíthatott arra, hogy a beadási kötelezettségek teljesítése után munkája gyümölcsének egy része megmarad számára. Így nem csodálkozhatunk azon, ha a korabeli forrásokból arról értesülünk, hogy keresztyén jobbágyok keresztyén hűbéruraik túlkapásai elől bizony nem is olyan ritkán a „pogány” törökhöz menekültek.

A parasztság ilyen, viszonylag kedvező helyzete természetesen inkább csak a határövezettől távolabbra, a birodalom belterületére volt jellemző. A határvidéki lakosság az állandó villongások során elkövetett fosztogatásoktól, verejtéke árán megtermelt termékeinek gyakori elpusztulásától igen sokat szenvedett. Komoly terhet jelentett a kétféle való adózás, a töröknek és a magyar földesúrnak, aki ha elmenekült is, az adót elhagyott jobbágyaitól a lehetőséghez mérten, ha kellett katonai erőszakkal is, behajtatta.

Itt még csak annyit szeretnék megemlíteni, hogy a nem muzulmán lakoságnak a fennálló vallásközösségi (*millet*) rendszer keretében bizonyos önkormányzata volt, habár a vallásgyakorlat nem volt teljesen korlátlan. Így a kultikus célzatú épületeket kibővíteni nem, csupán karbantartani, tatarozni volt szabad, s ezt is csak a muzulmán hatóságok külön engedélyével. S szigorúan tilos volt a muzulmán népességre irányuló missziós tevékenység is. A jogszolgáltatást ezzel szemben a vallásközösségek saját kebelükben oldhatták meg, amennyiben muzulmán avagy más hithez tartozó nem-muzulmán az adott ügyben nem volt érintve. Így érthető, ha a magyarországi keresztény felekezetek, melyek külön-külön millet-nek számítottak, általában viszályaikkal igencsak gyakran a kádítól reméltek orvoslást.

A korlátozott autonómia nemcsak hitközségi szinten létezhetett, hanem municipálison is. Természetesen nem volt önkormányzatuk a feladott váraknak és olyan stratégiai fontosságú városoknak sem, melyekbe oszmán helyőrség s azt követően muzulmán lakosság és hivatalok telepedtek. A meg nem erősített – főként alföldi – városok, amelyeknek nem volt oszmán garnizonjuk, intézményeik és muzulmán lakosaik, ezzel szemben fenntarthatták adminisztratív önkormányzatukat, valamint jogszolgáltatásukat, ha önként hódoltak és átalányban megszabott adókötelezettségüknek eleget tettek; halálos ítéletet azonban csak az illetékes kádi jóváhagyásával hajthattak végre. Ez alól a – nézetem szerint az oszmán jogrend magas szintjét tükröző – norma alól csupán egy-két kivételes helyzetű város, mint pl. Debrecen, képezett kivételt, melynek pallosjogát az oszmán hódítók is elismerték. Részleges önkormányzatuk volt a falvaknak is, melyek belügyeiket bíráik alatt maguk szabályozhatták, a bírságpénzeket azonban egészen vagy részben le kellett a hódítóknak adniok. Az oszmán hatalom fokozatos gyengülésével – e kérdésre alant visszatérek még – az elmenekült nemesség is egyre inkább beleszólt az önkormányzatba, ez azonban az oszmán államjog szempontjából nem állt szemben a fentebb említett millet-rendszer követelményeivel.

A fegyverrel meghódított s az egyéb, oszmán helyőrséggel rendelkező városokra viszont nagymérvű iszlamosítás várt, melyekben a városkép a dzsámik, mecsetek, minaretek, fürdők, és bazárok révén teljesen muzulmánná vált, bár ugyan nem törökké, mivel főleg muzulmán hitre tért, valamint görögkeleti délszlávok, elsősorban rácok voltak hangadók.

Egyesek úgy vélik, hogy a hódoltságbeli törökök valamiféle atyafisági tudat alapjain nyugvó rokonszenvvel viseltettek a magyarság iránt. Ennek kifejezése lenne az is, hogy a budai pasák gyakorta magyarul leveleztek még a Habsburgokkal is. Mi is hát az igazság e téren?

Kezdjük a rokonság kérdésével. Tény az, hogy a magyar és a török nyelvgenetikai rokonsága – azok jelentős strukturális hasonlósága ellenére – máig sem bizonyított, ha egyáltalán valaha is bizonyítható lesz. De még ha fenn is állna a

hipotétikus ural-altáji nyelvcsalád keretében valamelyes rokonság, úgy ez olyasvalami, ami a török hódoltság idején még egyáltalán nem volt ismeretes, nem lehetett az, mivel az ural-altáji hipotézis csak a XIX. sz. terméke. A muzulmán török számára a magyarok nem atyafiak, hanem hitetlen kutyák voltak, akiket fékezhetetlen természetük, rebellis hajlamaik miatt ki nem állhattak. Így nem csodálkozhatunk, ha a XVII. sz. első felében két budai pasa is azzal fordult Bécshez, hogy együttes erővel irtsák ki a magyarokat, mivel a „békés egymás mellett élésnek” azok a fő akadályai.²⁵

Így hát a magyarországi oszmán hatóságokat is más tényezők kellett, hogy készítsék arra, hogy a Habsburgokkal magyar nyelven levelezzenek²⁶ semmint – a nem létező szimpátia. Erre egyszerűen pragmatikus okok vitték rá őket, az ti., hogy a két fél számára a magyar nyelv képezte a közvetítő szerepet. A katolikus Habsburgoknál akkor még feltehetően senki sem akadt, aki bírta volna a törökök vagy az Oszmán Birodalomban szintűgy használt két másik irodalmi nyelv, az arab és a perzsa valamelyikét. A portai tolmácsok²⁷, a dragománok sorában voltak ugyan német renegátok, ilyenek azonban a hódoltsági oszmán hatóságok részére nem állottak rendelkezésre. Muzulmán hitre tért magyar íródeák²⁸ azonban számos akadt, s ezek számára kézenfekvő volt anyanyelvük alkalmazása, a helyi oszmán hatóságok hivatalos levélváltásában is.

4. Strukturális változások az oszmán gazdasági és társadalmi életben, valamint az államigazgatás és katonai szervezet területén

A fentebb vázolt – a körülményekhez képest meglehetősen kedvező kép – nem volt a hódoltság egész idejére jellemző. Az oszmán állam dekadenciájának első jelei már annak zenitjén, a XVI. sz. közepe táján jelentkeztek. E hanyatlás okai még nincsenek részleteiben feltárva, annyi azonban bizonyos, hogy időbelileg egybeestek az expanzió végével: Magyarország középső részének az 1541-et követő bekebelezése után már nem került sor jelentősebb hódításokra. Itt most jelentkezik a tyúk és a tojás kérdése, hogy ti. a fokozódó hanyatlás volt-e felelős a nagyobb arányú hadisikerek elmaradásáért, vagy pedig éppen ellenkezőleg, további termőterületek hódításának elmaradása idézte-e elő az egyre nagyobb méreteket öltő elkorcsosodást. Bárhogy is lett légyen, annyi bizonyos, hogy újabb termőterületeknek az oszmán gazdaságba való integrálás lehetőségének hiánya komoly probléma elé állította az oszmán államvezetést: a konstans mennyiségben meglévő föld nem bizonyult elegendőnek arra, hogy a XVI. sz. közepéig növekedően lévő szpáhi-seregeket kielégítő módon elláthassa javadalombirtokkal. Így azután a pénzügyigazgatás számára nem maradt más választás, mint az adományozandó timárok nagyságát redukálni, ami a timárbirtokosok számára életszínvonaluk csökkenését vonta maga után.

Az oszmán pénzügyigazgatásnak ugyanabban az időben egy másik nehézséggel is küzdenie kellett: a XVI. sz. 40-es éveitől kezdve egyre nagyobb méreteket öltő inflációval. Ez az infláció jórészt a ténnyel állt összefüggésben, hogy a világkereskedelem főútvonalai a Földközi-tengerről egyre inkább az At-

lanti-óceánra tolódtak át, egyebek között a mediterrán vidéken eluralkodó közlekedési és áruszállítási problémák, zűrzavarok következtében. E nehézségek fő okozói Timur Lenk (az európai irodalom Tamerlánja) hadjáratai, az oszmán hódításokkal járó harci tevékenységek, a kalózság elharapódzása, valamint az egyiptomi mameluk-rendszer resztriktív kereskedelmi politikája voltak. Nos, a világkereskedelem főútvonalainak az Atlanti-óceánra való áttolódása az oszmán fiskus részére a vámjövedelemnek nagymértvű csökkenését vonta maga után, ez pedig a készpénzállomány fokozatos összezsugorodását eredményezte. Ezt a folyamatot felgyorsította, hogy egyes keleti államok, amelyekkel az Oszmán Birodalom kereskedelmi kapcsolatokat tartott fenn, nevezetesen Perzsia és India, még inkább híján voltak a készpénznek. Így ott annyira megnőtt a becsük, hogy az oszmán pénzürmék egyre inkább oda kezdtek elgurulni. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy az oszmán pénzügyigazgatás fizetési mérlege egyre negatívabbá vált. Az inflációt a későbbiek során még csak fokozta az a tény, hogy a spanyolok által Európába hozott amerikai ezüst egyre nagyobb mértékben az Oszmán Birodalom területére is beszivárgott, ami azután az oszmán ezüstpénz értékcsökkenésével járt. Az Oszmán Birodalomban eluralkodó inflációnak még egy további oka is volt. A kései középkor óta a népesség nagyarányú megnövekedése következtében, különösképpen pedig a gyarmatrendszer XVI. századbeli megvalósítása óta a kézműipari termelés nagyarányú megnövekedése folytán Európában jelentősen megnövekedett a nyersanyagszükséglet. A várható profit reményében európai kereskedők a legszigorúbb, megszegés esetén halálbüntetést maga után vonó tilalom ellenére óriási tömegekben csempészték stratégiai fontosságúnak tekintett árukat, egyebek között gabonát, gyapjút, valamint rezeset a nyugat-európai államokba. Ezen áruk megcsappanása az oszmán piacon szintúgy nagymértvű áremelkedést vont maga után.

Az infláció, különösképpen pedig a nemesfém érmék megfogyatkozása nehéz feladat elé állította az oszmán pénzügyigazgatást. T. i. éppen most, amikor a hadviselés, az államigazgatás és a közmunkák növekvő igényeinek fedezésére egyre több készpénz lett volna szükséges, akkor fogyott az el. Ezért az oszmán államvezetés a XVI. sz. közepétől kezdve egyre gyakrabban adományozott az eddigi zsold helyében javadalombirtokot a központi eliteszapatok tagjainak, polgári és vallási tisztségviselőknek, várkatonáknak, sőt a vezérek szolgáinak is. Ez okból a szpáhiknak adományozható timárok mennyisége tovább csökkent, így azok hozamából megint csak le kellett faragni.

Az egyre jobban összezsugorodó timárbirtok, a katasztrófális méreteket öltő infláció, valamint az azt ellensúlyozandó pénzrontás és egy sor devalváció komoly jövedelemcsökkenést hozott a szpáhik számára. Ezt azzal igyekeztek ellensúlyozni, hogy az ezideig természetben teljesített földjáradékot telkes parasztaiktól készpénzben követelték, s a fokozódó pénzromlás kiegyensúlyozására az eddigi tized helyett a termékek 20–30 százalékát is elvárták. A parasztság állami adóterheit is megnövelték, amennyiben a birodalmi tanács egyre gyakrabban, évenként, félévenként, sőt többször is, az iszlám vallási jogával nem konform rendkívüli adókat²⁹ vetett ki. Jellemzésül említsük még meg, hogy a paraszti terhek 1580 és 1600 között a hatszorosukra növekedtek. E súlyos megterhelésnek számos paraszt nem tudott eleget tenni. Először a gomba módra elszaporodó uzsorásokhoz fordultak, akik ki is segítették őket, természetesen nem ingyen, hanem ro-

botmunkáért cserébe. Ennek következtében viszont elhanyagolták saját telküket, s nem bírták teljesíteni beadási- és adókötelezettségeiket. Teljesen tönkrementek, kétségbeesett helyzetükben nem maradt más választásuk, mint hogy ingóságait valami kis elemőzsiaért elkótyavetyélve, telküket és házacskájukat titokban elhagyva vándorbotot ragadjanak.

S mivel az elbűjdosó parasztok beadási kötelezettségeit és adóterheit egyszerűen otthon maradt társaikra hárította a felsőbbség, a mindinkább elviselhetetlen terhek sokakat ezek közül is földönfutóvá tettek. Nem volt rózsás e földönfutók sorsa, még örülhettek, ha jogfosztott felesbérllőként el tudtak szegődni valamely kincstári birtokra vagy valamely főméltóság hatalmas javadalombirtokára. Akiknek ez sem sikerült, azok a nagyobb városokba tódultak. Mivel a céhekbe nem jutottak be, így alkalmi munkából, napszámosságból tengődtek, vagy egyszerűen az állam vagy vallási intézmények kegyelemkenyerén sínylődtek. Megint mások, különösképpen Anatólia járhatatlan vidékein, bandákba verődtek és a lakosságot fosztogatva annak amúgy is sanyarú sorsát tették még nehezebbé.

A XVI. sz. közepéig szinte óramű pontossággal járó óriási, bonyolult államgépezet így egyre kuszábban kezdett működni, a gazdasági és társadalmi szervezet mindinkább szétzilálódott. Ezt még csak fokozta a mindinkább elharapódzó nepotizmus s a korrupció, mely a XVI. sz. végére odáig fajult, hogy az egyes hivatalokat, pozíciókat is áruba bocsátották, mégpedig a legtöbbet ígérőnek, tekintet nélkül annak kvalifikációjára. A pénzügyigazgatásban, a jogszolgáltatásban így egyre gyakrabban írni-olvasni is alig tudó egyedek kerültek be, kik feladatuknak aligha tudtak eleget tenni.

Az állami és gazdasági élet minden területén jelentkező bomlás a szpáhik helyzetére is kihatással volt. Ennek magatartása egyre romló állapota következtében alapvetően megváltozott. A szpáhik csökkenő jövedelme már nemigen biztosította megélhetésüket, úgy hogy most már nem szentelheték kizárólag katonai kötelezettségük ellátásának magukat, annál is inkább, mivel a győztes hadjáratok el-elmaradásával már zsákmányra is alig volt kilátásuk. Így kénytelen-kelletlen újabb jövedelemforrás után néztek, melyet az eddig megvetett mezőgazdasági termelő tevékenységben véltek felfedezni. Ám azért ne féltssük őket, nem maguk kényszerültek szántani és vetni, hanem az elhagyott telkeket – a parasztokat önkényesen rászorítva, azok robotmunkájával – saját irányításuk alatt műveltették meg. Nem ritkán még el is kergették a telkes gazdákat, hiszen a robotmunka révén megművelt föld többet hozott számukra, mint a földjáradék. Sok szpáhit ez az új tevékenység annyira igénybe vett, hogy már – az egyébként kötelező – hadjáratokra sem ment el, s még jó, ha a megváltási illetéket megfizetve felmentette magát. Mások mit sem törődve az előírásokkal, egyszerűen távol maradtak a hadbavonulástól. A porta előbb-utóbb elcsapta ezeket, ők pedig azon társaikkal együtt, akik nem tudtak egy kis mellékést kiügyeskedni, s timárjukat önként hagyták faképnél, megpróbálták a zsoldos egységeknél szolgálatba állni. Ha pedig ez nem sikerült, úgy – katonai szakképzettségüket kamatoztató - maguk álltak az éppen említett haramiabandák élére. A magyar történetírás eddig alig vett tudomást arról, hogy a XVI. és a XVII. sz. fordulóján az elszaporodott és hamarosan egyseges szervezetet képező bandák óriási arányú dzseláli-nak³⁰ nevezett felkelése söpört végig egész Anatólián, alapjaiban rázkódtatva meg az Oszmán Birodalmat, mely azon alig tudott úrrá lenni, tovább üzelve a hanyatlás felé. A bé-

kekompromisszum, melynek kötésére a porta Béccsel 1606-ban Zsitvatoroknál³¹ kényszerült, s mely a Habsburgok részére húsz esztendőre békét biztosított a határvidéken, kétségkívül nagymértékben e felkelés kihatásának tekinthető.

Annak következtében, hogy nemcsak rengeteg elnyomorodott paraszt, hanem számos, a tönk szélére jutott szpáhi is csapat-papot otthagyva elbujdosott, egyre több termőterület maradt parlagon. A növekvő korrupció és uzsoraüzletek révén jelentős vagyonokhoz jutó újjgazdagok most ragyogó tőkebefektetésnek tekintették az elhagyott földek felvásárlását, s a hatóságok megvesztegetésével módját ejtették annak, hogy nemcsak megüresedett paraszttelkeket, hanem adott esetben még 20–30 timárbirtokot is álneveken felvásároljanak. Az így kialakuló földbirtokok (melyeket a paraszti telkekhez hasonlóan szintén csifliknek neveznek mind a mai napig) mellett a nagyméltóságok javadalombirtokaikat (*hász*) a központi hatalom fokozódó elgyengülésével saját tulajdonuknak kezdték tekinteni.

Mindkét fajta nagybirtokon az eddigi telkes gazdák helyett vagy jogfosztott részesbérlők szántottak-vetettek, uruk kényének-kedvének teljesen kiszolgáltatva, vagy pedig az eddigi termőterületeket egyszerűen legelővé alakítva, ott az eddiginél sokkal alacsonyabb szintű, kevés munkaerőt igénylő, külterjes állattartást folytattak. Kisázsiaiában, a Római Birodalom egykori gabonatermő kincstárában mindenfelé juhnyájak legelészték, a magyar hódoltság területén pedig az eladdig virágzó földművelést a rideg marhatartás váltotta fel.³²

Hasonlóképpen kedvezőtlenül alakult a fegyveres erők helyzete is. A szpáhi-seregéről már hallottuk, hogy annak tagjai egyre gyakrabban hagyták timárbirtokukat faképnél, minek eredményeként annak létszáma a XVII. sz. elejére a csatlósokat is beleszámítva már csupán kb. harmincezer főt, eredeti állományának kb. egyharmadát tette ki. S ezek kiképzési és felszerelési szintje, valamint fegyvermeltsége sem jött nyomába az egy századdal korábbiak. Hogy egy példát említsünk, az 1605–1606-os magyar hadjárat során a megmaradt szpáhiknak kb. egy-egyede nem hajtotta végre a hadbahívó parancsot. 1630 után pedig az egész Oszmán Birodalomban együttesen már csak kb. 7-8000 timár- és ziámet-birtok volt, s ezekből is csak egy hányad a szpáhik kezén. S ez a parányi csapatocska sem volt már harci feladatokra alkalmas, még jó volt, ha segédszolgálatokra be lehetett őket fogni.

A szpáhi-sereg eltűnte komolyan érintette az oszmán állam védelmi erejét. A nagy érvágást valamilyen módon ki kellett küszöbölni, s ez csak a központi csapatok állományának felduzzasztásával volt elérhető. Így módon az oszmán fiskus puskája visszafelé sült el: a készpénz-zsold megtakarítását célzó, nyakr. főre való javadalombirtok-adományozás végeredményben éppen a timár-rendszert, ezzel pedig a szpáhi-sereget züllesztette szét, és végső soron az eredetinek sokszorosára növelte a porta zsoldfizetési kötelezettségét.

A központi csapatok, elsősorban a janicsárhadtest a XVII. sz. 20-as éveiiig az eredetinek több mint duplájára, összesen kb. százezer főre duzzadtak fel. A kiegészítés így módon szinte megoldhatatlan feladat volt, mivel már nem állott megfelelő mennyiségű és jól kiképzett ifjanc sem a gyermekadó keretében, de még a fiatalokú hadifoglyok között sem rendelkezésre. Az eredeti elvet, miszerint a janicsárokhoz csupán renegátok kerülhettek, kényszerűen fel kellett adni, amennyiben most már felnőtt muzulmán önkénteseket is bevettek az egységbe, különösképpen, ha azok nem felejtették el az illetékeseket illendő módon megkenni.

Megfelelő katonai képzettség híján ezek harcértéke persze fabatkát sem ért, a „régivágású” janicsárok ideáljait sárba tiporva, azok vallási fanatizmusára ügyet sem vetve fegyelmezetlen csűrhe gyanánt viselkedtek. S nem restellték mindezt a pénz elértéktelenedése ellenére még mindig jelentős zsoldot felvenni s a természetbeni juttatásokat élvezni. Sokan közülük a szabályzat ellenére megházasodtak, kiköltöztek családjukhoz a kaszárnnyából, s annyi bizonyos, hogy egységeiknek bevetésre többé nem álltak rendelkezésére. Számos gyermekük eltartására zsoldjuk aligha volt elegendő, azonkívül a gyakorlatozás elmaradása miatt az unalom is ette őket, ezért különféle iparágakban kezdtek kontárkodni. Kiváltságos helyzetük folytán ehhez a céhekbe sem kellett belépniük, s tisztességtelen versenyyükkel, olcsó, de gyenge minőségű portékáikkal tönkretették a céhbeli iparosokat és mélyre züllesztették az oszmán kézműipar korábban magas szintjét.

Ennek ellenére is kialakultak jelentős tőkéi a kereskedelemben, az elburjánzó uzsoraüzletek, főleg azonban a korrupció révén. Mindenért baksist kellett adni: kedvező bírói ítéletért, azért, hogy az illetékesek mérsékeljék magukat az adók és illetékek behajtásánál, de ha valaki, mint fentebb említettük, állásba akart kerülni, vagy csak meglévő pozícióját megtartani, azért is meg kellett vesztegetni az illetékes hivatalnokokat. Csak keveseknek volt annyi készpénzüik, hogy ezt zsebből fizethették volna, kis- és nagyember számára nem maradt más választás, mint az uzsorához fordulni kölcsönért, s azzal évekre elzalogosítani várható jövődelmét.

Az uzsoraüzletek, a korrupció, továbbá a kereskedelem révén létrejött tetemes tőkéi azonban nem kerültek be az oszmán gazdasági élet vérkeringésébe. Volt, aki fényűzően elherdálta pénzét, mások azt aranyra-ezüstre s csillogó drágakövekre váltva abban gyönyörködtek, megint mások kegyes alapítványokat hoztak létre, megint mások tehetőségükhöz képest kisebb-nagyobb hivatalokat vagy földbirtokokat vásároltak felgyülemlett vagyonukon, sok nem-muzulmán pénzember pedig Európába csempészte, s ott fektette be vagyonát. Annyi azonban bizonyos, hogy a nem mezőgazdasági termelésbe nem investáltak, mert attól féltek, hogy a korrupciós államvezetés a pénzszerzésről üzelve mindenféle ürüggyel elköbozza tőkéjüket. Ilyen feltételek között nem csodálkozhatunk azon, ha az Oszmán Birodalomban manufaktúrák sem jöttek létre, s az a XVII. sz. második felében Európa-szerte megindult ipari forradalomba sem tudott bekapcsolódni.³³

A szpáhíság elsoványodása és a janicsárság elzülése olyan érvágást jelentett az oszmán véderő számára, amelyet bármi áron, de ellensúlyozni kellett. A tartományi kormányzók, beglerbégek és szandzsákbégek, hogy feladatkörüket el tudják látni, kénytelenek voltak saját zsebükből privátsapatokat felállítani, melyeknek tagjait a fegyveres gonosztevők közül verbuválták, néha egész bandákat is zsoldjukba fogadva. E kiegészítési módszernek természetesen megvolt a megfelelő hatása a csapatok harcértékére, olyan rosszul képzettek, fegyelmezetlenek és gyenge fegyverzetűek voltak.

Az oszmán társadalmi és gazdasági hanyatlás, az államszervezet és a haderő lezülése természetesen megmutatta hatását a harctereken is, annál is inkább, mivel a haditechnika is messze elmaradt fejlődésében az európaiétól. Az 1683-as katasztrófa, az azt követő vereségek sorozata s a roppant területi veszteségek eredményeként az Oszmán Birodalom megszűnt világhatalom lenni, lassacskán a nagyhatalmak játékszerévé, „Európa beteg emberévé” vált, s utódja a Török Köztársaság ma sem egyéb, mint hatodrendű, fejlődésben elmaradott ország, valahol a világtörténelem perifériáján.

5. A török hódoltság hatása a magyar fejlődésre

Ha most a fentiek alapján el szándékozzuk készíteni a török hódoltság mérlegét, úgy az objektivitás követelményét szem előtt tartva, a közfelfogástól résszint eltérően meg kell állapítanunk, hogy az nem volt minden ízében negatív. Kétségtől pozitívan értékelendő az oszmán állam vallási és etnikai türelme, ti. hogy az oszmán államhatalom olyan korban tanúsított nem muzulmán alattvalóival, köztük a keresztyén magyarokkal szemben toleranciát, amikor a keresztyén államokban, lettek légyen katolikusok avagy protestánsok, a más hiten lévőkre a legirgalmatlanabb üldöztetés, kínvallatás és máglya várt. E tényezőkön kívül, mely a hódoltság egész idejére jellemző volt, voltak további pozitívumok is: az, hogy az Oszmán Birodalom jogállam volt, hogy „jóléti” állam volt, és hogy az alattvalók terhei szabályozottak és nem önkényesek voltak; ez utóbbi pozitívumok azonban csupán a hódoltság első időszakában érvényesültek, ameddig az oszmán állam hanyatlása még nem következett be.

A negatívumok közé kell sorolnunk az önálló magyar államiság szétzúzását, mely az akadálytalan nemzeti fejlődés biztosítója lehetett volna. A városokba beözönlött muzulmán elem túlsúlya gátját képezte a magas szintű nemzeti és európai-keresztyén kulturális fejlődésnek. Az állandó hadakozások két módon is sanyarú helyzetbe hajszolták a hódoltság magyar népességét. Azok terheit az oszmán állam ugyanis a lakosságra hárította (ki másra háríthatta volna?), annak helyzetét az elviselhetetlenségig súlyosbítva. Az ország jórésze szinte állandó jelleggel hadszínter képezett a „nagy”- vagy „kisháborúk”, azaz a határvillongások következtében. A paraszti lakosságot ennek során nemcsak a török bandák, hanem bizony a királyi területről be-beccsapó hites magyar testvéreik is sarcolgatták portyáik során, s ennek folytán megtizedelődött a magyar népesség, virágzó termőterületek néptelenedtek és pusztásodtak el; mindez a gazdasági élet nagyfokú leromlását vonta maga után.

Az oszmán gazdasági életnek főként a XVII. században bekövetkezett nagymérvű hanyatlása is károsan hatott az ország fejlődésére. Ennek köszönhető ugyanis, hogy a mezőgazdaságban a külterjes művelés került fölénybe s az ipari forradalom kerekén egy évszázaddal később ment végbe, mint Európa nyugatán. A fenti pozitívumokat és negatívumokat egybevetve nemcsak az utóbbiak szám szerű túlsúlyát állapíthatjuk meg. Kihatásukban is a negatívumok a jelentősebbek, a pozitívumok csak a maguk idején érvényesültek, jórészt már a hódoltság ideje alatt elillantak és az ország „felszabadítása” után, melyet én inkább Habsburg hódoltságnak neveznék, tökéletesen veszendőbe mentek.

A negatívumok azonban történelmi dimenzióban hatottak és hatnak, s azoknak mindmáig érezzük hatását. Az önálló állami lét 1541 óta számított csaknem négy évszázados hiányának köszönhető, hogy országunk kis, gyenge, nemzetközi szinten jelentéktelen államocskává vált. A török időkben gyenge kulturális fejlődés hatását máig érezzük. Jelentős területek elnéptelenedése az idegen elem beszivárgását és tudatos betelepítését vonta maga után, jórészt ennek visszauttóje volt kétségtől Trianon is. Gazdasági téren pedig hazánk a fejlődés periferiájára szorult³⁴, elmaradt mezőgazdaságával és csenevész iparfejlődésével.

Ha mindezek után az objektivitásra törekvő történész elmarasztalja, mert el kell, hogy marasztalja a török hódoltság korát, úgy ezt nem annyira azért teszi, mert a saját korában okozott a magyar nemzetnek sok könnyet és szenvedést, hanem elsősorban annak mai napig helyre nem hozható, negatív kihatásai miatt.

Jegyzetek

1. Az Oszmán dinasztia, de az egész állam is, nevét megalapítójától, Oszmán bégától kapta. Az Oszmán Birodalom legfőbb etnikai csoportját az ún. oszmán-törökök alkották, ezek utódai a mai Török Köztársaság lakói, az ún. törökországi törökök. Ezeken kívül még egy pár sor más török nép is létezik, főként a Szovjetunió területén, ott szövetségi, ill. autonóm köztársaságokat és területeket képezve, hogy csak a legfontosabbakat említsük: az üzbégek, a kazakok, a kirgizek és a türkmének Orosz-Turkesztánban, az azerbajdzsániak, a Kaukázuson túl, a csuvasok, a baskírok és a kazáni tatárok Oroszország európai részén, míg a jakutok Kelet-Szibériában laknak. Nagyobb számú török népesség él ezenkívül Iránban (a régebbi Perzsiában), Afganisztánban és Kínában is. Ezek nyelve kisebb-magyobb mértékben eltér a törökországi törökökétől. A történelem során jelentősebb szerepet játszottak még a mai Mongólia területén élt türkök, az ujgúrok, a kazárok, a bolgártörökök, az uzok, a besenyők és a kunok is. Két utóbbi köztudomásúan jórészt beolvadt a magyarságba.
2. A *mohamedán* kifejezést nem alkalmazom, mivel az a *muzulmánok* részére ugyanannyira sértő, mint ha *katolikus* helyett *pápistát*, *református* helyett *kálvinistát* és *evangélikus* helyett *luteránust* mondanánk.
3. A „könyves”-vallás kifejezés azzal áll összefüggésben, hogy e hitek alapelveit valamely *kinyilatkoztatás*, *szent könyv* tartalmazza.
4. Az oszmán állam legfelsőbb vezetését nevezi így – tükröfordítással – a magyar történeti irodalom, egyébként hasonlóképpen más európai nyelvekhez.
5. Nagy Szülejmán szultán például saját sógorát, Ferhád pasát is kivégeztette, amikor fülébe jutott, hogy az milyen galádul bánt a rábízott alattvalókkal.
6. A másik, sokkal kisebb felekezet a *sia*, mely sohasem ismerte el a kalifátus intézményét.
7. O. G. von BUSBECQ: Vier Briefe aus der Türkei, Erlangen, 1926 64. l. alapján.
8. Ezekhez vö. Hegyi Klárának nemrég megjelent informatív cikkét a *História* c. folyóirat 1983-ban megjelent V. évf. 4. számában, 12 skk.
9. E tárca nélküli vezéreket egyébként *kupola*-vezéreknak nevezték, mivel a *diván* a szeráj kupolatermében tanácskozott, s e vezérek főfeladata éppen e tanácskozásban állt.
10. JOSEF MATUZ: Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen. Wiesbaden 1974, 119 sk.
11. A szultáni kancellária mellett külön hivatala volt még a nagyvezérnek, a hadbíróknak, a pénzügyigazgatásnak, a főmuftinak és természetesen minden tartományi kormányzónak, valamint a kádinak és az albíróknak is.
12. A hadiflottára előadásomban nem térek ki, mivel az a magyar hódoltságra nem volt kihatással.
13. Fő élelmük valamely tartalmas leves volt, s mivel ezt századparancsnokaik osztották ki, ezeket „levesmestereknek” (*csorbadzsi*) nevezték.
14. Említsük még meg, hogy ez a gyermekadó, törökül *devsirme*, a különösen rebellisnek tartott magyarokra és görögökre nem terjedt ki. Az albánok és a bosnyákok viszont muzulmán létükre követelték, hogy náluk is hajtsák végre a gyermekszedést, mert ez számukra gazdasági előnyökkel, a gyermek részére pedig társadalmi ranglétrán való felemelkedés lehetőségével járt.
15. Azt részletesebben kifejtettem „Der Verzicht Süleymans des Prächtigen auf die Annexion Ungarns” c. tanulmányomban, mely az Ungarn-Jahrbuch VI. kötetében jelent meg 1974–75-ben.

16. Az egykori Nagyszírián a mai Szíria, Libanon, Jordánia, Izrael, valamint Palesztína az előbbi állam által megszállt része értendő.
17. Zápolyai János és Frangepán Kristóf a csatában nem vett részt, s így intakt seregei nagyságrendi okokból természetesen nem képeztek semmiféle veszélyt az oszmán hadsereg részére.
18. Az a nézet, miszerint a vazallus államok nem ehhez, hanem a külön kategóriát képező „szerződés házához” (*dár ül-ahd*) avagy az azzal azonos jelentőségű „béke házához” (*dár ül-sulh*) tartoztak volna, téves. E kategória ugyanis pusztán a *saffita* szunnita jogiskola nézete szerint létezik, s nem pedig az Oszmán Birodalomban hatalmon lévő *hanafita* jogiskola felfogása szerint. Fenti kérdéssel legutóbb TÓTH SÁNDOR LÁSZLO foglalkozik „Szinán nagyvezér tervei 1593–94-ben” c., a Határténeti Közlemények 1982–2. száma 150–173. lapjain megjelent tanulmányában, ebben az angolul és franciául egyaránt megjelenő iszlám enciklopédiája két cikkére (*dar al-ahd*, ill. *dar al-sulh*), valamint Khadduri könyvének KHADDURI, M.: *War and peace in the Con of Istlam*. Baltimore, 1955. 144. sk. lapjaira támaszkodva.
19. PERJÉS GÉZA, a kitűnő hadtörténész ezt a tényt az oszmán hadsereg akciórádiuszával hozza összefüggésbe; szerinte Buda már kívül esett e hatósugáron (PERJÉS GÉZA: *Mo-hács*. Bp. 1979). Nézetem szerint Perjés csupán ott téved, hogy figyelmen kívül hagyja, hogy akciórádiusz ide, hatósugár oda, a török mégiscsak bevette Budát, sőt kétszer is teltt hatósugarából Bécsét is megostromolnia.
20. Itt szeretném megjegyezni, hogy a török hódoltság korával foglalkozó magyar történet-szek nem kis hányada újabban magáénak vallja az ún. szakaszos hódítás elméletét. E hipotézist HALIL INALCIK – egyébként kiváló – amerikai török oszmanista vázolta fel még 1954-ben „Ottoman Methods of Conquest” c. tanulmányában, mely 1978-as gyűjteményes kötetében is megjelent. E feltevés szerint az oszmán államvezetés tudatosan úgy járt volna el, hogy a hódítás első szakaszában még megelégedett ugyan valamely állam adandó alkalmával közönséges tartomány gyanánt beolvassza az oszmán államba. E hipotézis felfogásom szerint két okból sem bizonyul helytállónak. Először is, mivel semmi jele nincs annak, hogy a porta igazán rendelkezett volna egy ilyen előre kitervelt, sok év-tizedet, adott esetben egy-két századot is magába foglaló, nagy távlatú stratégiai koncepcióval, de egy ilyesféle koncepció léte egyébként is abszolút valószínűtlennek, sőt abszurdnak tűnik. A második az, hogy az ilyenfajta, előre megfontoltan csalárd magatartás szöges ellentétben állt volna a Koránnak már fentebb említett rendelkezésével, miszerint a békés hódoltatás előtérbe helyezendő a fegyveres meghódítással szemben.
- 20a. fenti felsorolás KÁLDY-NAGY GYULA: A budai szandzsák 1559. évi összeírása c. Budapesten, 1977-ben megjelent munkájának 9. sk. lapjára támaszkodik.
21. Lásd L. FEKETE: *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, I, Budapest 1955, 442 sk.
22. A berlini Klaus Schwarz Verlag kiadásában lát majd *Die Steuerkonskription des Sandschaks Stuhlweissenburg aus den Jahren 1563–1565 – A székesfehérvári szandzsák 1563–1565. évi adóösszeírása* c. alatt napvilágot.
23. A XIX. sz.-tól kezdve már csak a nem-muzulmán alattvalókat nevezték *rájának*, a hódoltság ideje alatt ezek török megjelölése még *zimmi* volt.
24. Ez az eléggé ritka jogtudományi kifejezés nézetem szerint meglehetősen pontosan vissza-tükrözi a tulajdonviszonyokat, hiszen a tulajdonos vagy birtokos szó arra utalna, hogy viselője megszorítás nélkül rendelkezhetett jószágá felett, mely a javadalombirtokok esetében, mint fentebb láttuk, nem helytálló. A *btirlal* igéhez vö. A magyar nyelv értelmező szótára, I. Budapest. 1966, 628.
25. Murtaza és Músa pasákról van szó. Egyébként tragikomikus módon magyar nyelvű leveleiket I. A budai pasák magyar nyelvű levelezése, I. 1553–1589. Kind.: TAKÁTS SÁNDOR-ECKHART FERENC-SZEKFÜ GYULA. Bp. 1915.) 318; vö. ezenkívül LUD-

WIG FEKETE: Türkische Schiften aus dem Archiven des Palatins Nikolaus Esterházy 1606–1645, Budapest, 1932, LVI sk.

26. Az oszmán hatóságok magyar nyelvű levelezésének bibliográfiáját BAYERLE GUSZTÁV nyújtotta Ottoman Diplomacy in Hungary c. művének 193–196. lapján.
27. Vö. a szerző „Die Pfortendolmetscher zur Herrschaftszeit Süleymans des Prächtigen” c. a Südostforschungen XXXV (1975) évf. 26-60. II. megjelent tanulmányát.
28. TAKÁTS SÁNDOR nagy gyűjteményes kötetében (Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból. Bp., 1961.) külön tanulmányt szán ezeknek az íródekákoknak.
29. Ezeket díváni alkalmi adóknak (*aváriz-i divánijje*) nevezték, mivel kirovásuk a birodalmi tanács hatáskörébe tartozott.
30. E név egy nyolc évtizeddel korábbi felkelés fejtől, *Dzselál* sejtől származik.
31. Zsitvatorok kapcsán vö. újabb kelettel BAYERLE GUSZTÁV amerikai magyar turkológus „The Compromise at Zsitvatorok” c. tanulmányát, mely az Archivum Ottomanicum VI. évfolyamában, 1980-ban jelent meg.
32. A nyugat-európai piacokon annyira megnövekedett ugyanis a húsigény, hogy a lábon odahajtott magyar marha ott rendkívül kapóra jött.
33. E kérdéssel kapcsolatban lásd a szerzőnek „A propos de l’absence d’une industrialisation autochtone en Empire ottoman” c. előadását, mely a Comité International d’Études Pré-Ottomanes et Ottomanes 4. szimpóziumán hangzott el 1981-ben a spanyolországi Cuenca-ban, s a szimpózium aktáiban lát napvilágot.
34. A modern közgazdaságtudomány azokat a területeket tekinti perifériának, melyekben a kevésbé munkaigényes termelési ágazatok vannak túlsúlyban. E kérdéshez lásd IMMA-NUEL WALLENSTEIN közelmúltban magyarul is megjelent kitűnő munkáját: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században, Budapest, 1983.

RENDELET GUYENNE TARTOMÁNY BÉKÉJÉNEK HELYREÁLLÍTÁSÁRA

(Agen, 1561 október 8.)

Íme azon határozat rendelkezései, amelyet Agen városában hoztam én, Charles Coucy a királyi rend lovagja, ötven fegyveres parancsnoka Navarra királyának távollétében őfelségét teljes jogkörrel helyettesítve Guyenne tartomány kormányzója, Burye ura ezeröttszázhatvanegy októberének nyolcadik napján Monluc úr, aki szintén a nevezett király rendjének lovagja, valamint ötven fegyveres parancsnoka és más később megnevezendő nemesurak jelenlétében.

Súlyossága és következményeinek súlyossága mértékében megbüntettetik az Agen-i Armagnac-i táblabíróság területén bekövetkezett hét rendbontás során elkövetett minden igazolást nyert bűncselekmény, bárkik és akárhányan legyenek is a leginkább terheltek hiteles értesülések szerint. A következő hét rendbontásról van szó: nyílt erőszak Port Sainte-Marie-ban, amelynek következtében három meghaltak; fegyveres gyűlés a nevezett városban és az ott elkövetett erőszakos cselekedetek; a Lestoure-i kilengések; a Plume ostroma; Fregimont ostroma; Les-tele ostroma; a spanyolok ellen elkövetett atrocitások Sainte-Livradeban.

Távollétében vagyonleltárral és elkobzással egybekötött elmarasztaló ítélet hozatik Balensec egy lakója ellen és az előállított Saumart néven ismert, rendes nevén Jehan Vallade nevű vezető ellen, akik értesülésünk szerint felkelés szításával vádolhatók.

Az említett bűnök elkövetésével vádolt, valamint más rossz életvitelűnek ismert személyek elfogására parancsot kapnak a királyi őrmesterek, akiket azon nemesurak mellé rendelnek erősítésként, akiknek leginkább módjuk és lehetőségük van erre, nekik azonban őrizkedniük kell bármiféle túlzástól, felesleges erőszaktól, és ezt meg kell akadályozniuk azok részéről is, akik kíséretükhöz tartoznak. Akiket nem tudnak elfogni, kellő bizonyíték birtokában távollétükben képletesen kivégzendők.

Guyenne kormányzóságának minden városában közhírré tétetik, hogy a kihirdetéstől számított két napos határidővel mindenki köteles bejelenteni minden fegyvert a kardon és törön kívül, és köteles ezeket a kijelölt helyeken, a kijelölt napon letétbe helyezni; a határidőn túl a bejelentésköteles fegyvereket a tulajdonostól elkobozzák és huszonöt font büntetést fizettetnek vele; a rendelkezés a helyszínen végrehajtandó.

A tisztek oly gyakran kezdeményezzenek házkutatást fegyverek után, amilyen gyakran szükségesnek látják, és kötelességük jelentést tenni az engedetlenkedőkről, hogy az elrendelt büntetésben részesítsék őket; ha ezt nem teszik, maguk is bűnösnek és az esetleg elkövetendő visszaélésekben aktív részesnek tekintendők.

Hogy minden eszközzel eltávolítsuk a fegyvereket, amelyek alkalmat adhatnak gonoszítottak elkövetésére, a református egyház híveinek eskü alatt kell bejelenteniük a mi általunk megbízott személynek a birtokukban lévő fegyvereket,

valamint azokat, amelyekkel tizenöt nappal korábban rendelkeztek, és papjaik révén felszólítatnak, hogy minden dologban engedelmeskedjenek a hatóságoknak.

Minden letétbe helyezett fegyvert biztos helyen őrizzenek, és a római egyház megbízta konzul vagy esküdt rendelkezze az egyik kulccsal, a reformátusnak nevezett egyház által megbízott konzul vagy esküdt a másikkal, s a két kulcs különböző. Ahol nem állana rendelkezésre két ilyen személy az érdekelt felek részéről, ott az önkormányzati testületből kell két személyt megbízni erre a feladatra.

Az igazságszolgáltatás számára szükséges fegyverek más helyütt őrizteszenek, a kulcsok a tisztek birtokában lesznek, hogy a rendeletek végrehajtásáról gondoskodni tudjanak.

És, hogy az igazságszolgáltatás tekintélye visszaállíttassék, minden királyi bírósággal rendelkező városban a tisztségviselők maguk mellé választanak huszonnégy férfit, hogy szükség esetén rendelkezésre álljanak a megfelelő intézkedések megtétele céljából; a nem királyi városokban a bírók és konzulok tizenkét embernek adhatnak ki fegyvert a körülményeknek és a történetek súlyának megfelelően, természetesen ideiglenesen, az igazságszolgáltatás tekintélyének visszaállításáig.

A kormányzáság minden városában kihirdettedik, hogy a rendeletek által tiltott fegyvereket semmilyen alkalommal és semmilyen körülmények között nem viselheti senki, és mindenféle fegyveres csoportosulás tilos, kivéve – szükség esetén – az igazságszolgáltatás tisztségviselőié a királyi rendeletek érvényének megtartása érdekében; akiket pedig fegyveres gyülekezésben találnak részesnek, felakasztatnak és kötél által megfojttatnak még akkor is, ha a csoportosulásnak nem lenne káros következménye; és az ítélet végrehajtatik személyre való tekintet nélkül, tartozzék az (sic) a katolikus egyházhoz, vagy ahhoz, amelyet reformátusnak mondanak, kivéve – fegyverviselés tekintetében – azokat, akik a király, a navarrai király engedélyével, vagy a mi engedélyünkkel rendelkeznek.

A király lázítónak minősíti mindazokat, akik fegyveresen csoportosulnak, és bármilyen szín alatt felkelésre buzdítják a népet, betörnek templomokba, várost, kastélyt, házat ostromolnak meg, és foglyokat szabadítanak ki.

Főként az udvarnagyság és a nemesség hadnagyai ügyeljenek arra, hogy feladatukhoz híven a legkisebb fegyveres csoportosulást is szétoszlássák, és a résztvevők bűnhődjenek.

És megparancsoltatik, hogy a konzulok, a parasztszok, a városok és a falvak lakói, valamint a nemesemberek, vagyis mindazok, akik a csoportosulás közelében laknak, vallási különbségekre tekintet nélkül az első felszólításra kötelesek segítséget nyújtani a fegyverviselés megszüntetésében és a csoportosulás feloszlásában; a segítség késleltetése, megtagadása vagy a kibúvás alóla a királlyal szembeni engedetlenségnek minősül.

És templomok feltörése, valamint tiltott fegyvereket viselő csoportok városba, kastélyba jutásának megakadályozása érdekében a tisztségviselők és konzulok megszólaltathatják a vészharangot, és a hatékony védelem céljából felfegyverezhetik a népet.

Mindenütt meg kell akadályozni, hogy bárki is zavarja a perjeleket, a plébánosokat és más egyházi személyeket istennek a római egyház szokásai szerinti szolgálatában, s a zavarkeltők pedig büntetessenek kötél általi halállal, ha fegy-

veresen csoportosulnak, s korbácsoltassanak meg, ha szavakkal, fenyegetéssel, de gyülekezés és fegyver nélkül teszik ezt.

Azokban a helységekből, amelyekben a katolikus templomokat nem vették el, a dolgok ugyanabban az állapotban maradnak, amelyben mindig is voltak azelőtt; tilos státusukhoz nyúlni a fenti büntetések terhe mellett.

Azokban a helységekből, amelyekben elvettek templomokat, ám több templom van, ott a papok és más egyházi emberek visszahelyeztetnek a legnagyobbikba, a fő templomba, de a másik templom használata sem megtiltva, sem megengedve nem lesz részemről azok számára, akik a református egyházhoz tartozónak tartják magukat, csupán nem fogom kiűzni őket belőle; így a király akaratára lesz bízva, hogy szándékát kinyilvánítsa ezzel kapcsolatban.

Ott, ahol csupán egy templom van, ott is kötélt általi halál büntetésének terhe mellett tilos zavarni vagy megakadályozni a plébános vagy a vikárius szokásos szolgálatát, de a két félnek meg kell egyeznie a templomban tartózkodás idejére vonatkozóan a békesség és a köznyugalom érdekében; ez nem azt jelenti, hogy templomot adok nekik, csupán eltűröm ezt a helyzetet a zavargások elkerülése érdekében, a döntést öfelsége jószágára és hatalmára bízom.

Szigorúan tiltva lesz egymást sértegetni, bosszantani, nyugtalanítani vallási vonatkozásban, és határozottan felszólíttatik mindkét fél, hogy alkalmazkodjék egymáshoz, és viselkedjenek úgy, ahogy a király alattvalóitól elváratik; ellenkező esetben mint a közrend felforgatói büntettetnek meg.

Amennyiben a magukat református egyházbelieknek mondók a továbbiakban erőszakkal kisajátítanak akár olyan templomokat, amelyek soha nem voltak a használatukban, akár olyanokat, amelyeket visszaadtak eredeti tulajdonosaiknak, s ha a lelkészek oda belépnek és prédikálnak, vagy imát mondanak mintegy megerősítve a gonosztettet, helybenhagyva a túlkapást, engedetlenként bűnhődnek ugyanolyan mértékben, mint azok, akik az erőszakot elkövették.

Ami az érintett város reformátusainak folyamodványát és kérelmét illeti, miszerint saját maguk közül kiválasztanának néhány tekintélyes polgárt, megbízható személyt, akik felelnének azért, hogy az igazságszolgáltatás kezére jussanak azok, akik gyülekezetiükből lázítóknak, lázadóknak és lázadást segítőknak bizonyultak, ki kell egészíteni azzal, hogy amennyiben nem teljesítik ígéretüket, saját vagyonukkal és életükkel felelnek a hittársaik által elkövetett bűnökért, és úgy bűnhődnek, mintha ők maguk követték volna el a bűnöket.

Ezzel a feltétellel öfelsége elé terjesztem ajánlatukat a katolikus egyházhoz tartozó nemesség által tett hasonló tartalmú javaslatral együtt, amely azonban kifejezi azt a reményt mind az egyház, mind a gyülekezet részéről, hogy tizenkét napon belül a zavargások megszűnnek, s a reformátusok nem akadályozzák többé a papokat és más egyházi személyeket templomi szolgálatuk végzésében, amint azt a rendelet fentebb tartalmazza; és e célból minden bírónak megparancsoljuk, hogy az említett tizenkét napon belül küldjenek engedelmisségi igazolást vagy igazolást annak megtagadásáról vagy pedig kihágási jegyzőkönyvet abból a célból, hogy – ha a zavargások megszűnnek – ki lehessen választani az említett egyházak képviselőit, akik megígérik a fentebbi dolgokat, ha ez a király óhaja; ha pedig nincs engedelmisség, csapatokat lehessen vezényelni azokra a helyekre példás büntetés céljából, ahol engedetlenséget tapasztalni.

Ami pedig azt az engedélyt illeti, amelyet a református egyházbeliek kérnek, hogy az (állami) tisztségviselők résztvehessenek az istentiszteleten és a szentségek kiszolgáltatásánál, és hogy a polgárjogot megőrizhessék, nincs megbízásom arra, hogy bárkit is molesztáljak vallási kérdések miatt; ám az a király joga és senki másé, hogy nyilatkozzon, engedélyezi-e ezt tisztségviselőinek és alattvalóinak általában.

Szívesen kérem majd alázattal a királyt, feledje el a kormányzóság különböző helyein a múltban vallási ürüggyel elkövetett sértéseket azok részéről, akik a református egyházhoz tartozóknak vallják magukat; de ez csak azután történhetik meg, hogy az említett egyház hívei kezembe adták a nyilvános erőszakot és fegyveres csoportosulást elkövetők vezetőit, mint ahogy ezt már annyiszor megígérték a király belső tanácsában; mert őfelsége nem bízhat azok ígéreteiben, akik korábbi ígéreteiket nem teljesítették.

Sőt, ha vannak olyan személyek a zavargások előidézői között, akik jó hírű nemesi családok tagjai, és szolgálatot tettek a királynak, bízom őfelsége jószágában, vagyis abban, hogy megelégszik azzal, hogy Piemont városaiba vagy akaratára szerint máshova menjenek szolgálni hat hónapon keresztül, s ez alatt az idő alatt ne lépjenek be Guyenne tartományba.

Hasonlóan járok el a katolikus egyház hívei által elkövetett kihágások kapcsán is, mármint hogy tekintessenek elfeledettnek a múlt hibái, legyen eltemetve a mindkét részről elkövetett szörnyűségek emléke, s lehessen ez a nap a két fél békés és testvéri együttélésének a kezdete a királynak való engedelmesség jegyében.

A fentiekben mondottak ideiglenes erővel bírnak csupán és a király óhajától függenek.

A jelen határozatok meghozatalában részt vevő urak a következők:

Caumont úr

Lauzun úr

Biron úr

Montferrant úr

Basjaumont úr

Fumel úr

Pardeillan úr

udvarnagya

Agenois udvarnagya úr

udvarnagya

Armagnac udvarnagya úr

(Aláírta) De Coucy (Charles de Coucy, seigneur de Burie) (Bibliothèque Nationale, Paris, Manuscrits, Fonds français, 15875, f.328.)

Az 1562-es januári ediktum

IX. Károly rendelete a vallási eredetű lázongások és zavargások lecsillapításának legalkalmasabb eszközeiről.

Károly, Isten kegyelméből Franciaország királya mindazokhoz, akik e betűket olvasni fogják. Üdvözlettel.

Mindenki tudja, micsoda lázongások és zavargások törtek ki, és duzzadnak napról napra szétzilálva ezt a királyságot; a gonosz időknek és a vallás területén tapasztalható véleménykülönbségeknek köszönhető mindez; és bármilyen gyógyszer is kíséreltek meg elődeink alkalmazni e betegségekre (a büntetés szigorát éppen úgy mint a kegyelmet), a dolog oly mértékben áthatotta királyságunkat, és nemre, származásra, rangra való tekintet nélkül oly mélyen behatolt alattvalóink lelkébe, hogy trónralépésünk után bizony komoly nehézségekbe ütköztünk, amikor ki kellett dolgoznunk az eszközöket és döntenünk kellett a követendő eljárásokról, amelyek segítségével jó és idvezítő intézkedéseket hozhatunk.

Ebből kifolyólag, miután hosszan és behatóan konzultáltunk az ügyről igen tisztelt és hön szeretett anyánkkal a királynéval, kedves és hön szeretett nagybátyánkkal Navarra királyával, általános helyettesünkkel, aki személyünket képviseli minden országunkban és királyságunkban, a vér szerinti hercegekkel és Belső Tanácsunk tagjaival, meghívtuk Párizsi Parlamentünkbe nevezett nagybátyánkat, a vér szerinti hercegeket, Franciaország pair-jeit és Belső Tanácsunkban részt vevő többi hercegeket és urakat.

Akik említett Parlamentünk embereivel együtt több referátum és vita után megfogalmazták az elmúlt év júliusi rendeletét, amelyben vagyonek Kobzás és akár a halálos ítélet büntetésének terhe mellett megtilt bármilyen konventet, fegyveres és fegyvertelen nyilvános és magánjellegű csoportosulást, amelyek alkalmával prédikációra és a szentségek kiszolgáltatására kerülhet sor más formában, mint ahogy az a katolikus egyházban szokásos azóta, hogy elődeink, Franciaország királyai, püspökei, prelátusai, papjai, valamint ezek vikáriusai és képviselői felvették a kereszténységet; úgy véltük akkor, hogy az említett gyülekezések megtiltása a legjobb eszköz zsinati döntések hiányában a vallási nézetek különbözősége erősödésének megakadályozására, az alattvalók békéjének, egyetértésének helyreállítására, valamint a lázadások és zavargások megszüntetésére.

A nézetek különbözősége azonban a népek engedtlensége, keménysége és rossz szándéka következtében csak erősödött, az említett rendelet végrehajtása nehezzé és kényessé vált, a zavargások terjedtek és egyre kegyetlenebbek lettek a mi legnagyobb sajnálatunkra és fájdalomunkra.

S hogy a szükségnek eleget tegyünk, figyelmebe véve, hogy az említett rendelet csak ideiglenes volt, azt ajánlották nekünk, hogy újabb tanácsot tartsunk e helyen nagybátyánkkal, a vér szerinti hercegekkel, a Belső Tanács tagjaival, számos parlamenti elnökkel és tanácsossal, akiket e célból meghívtunk, mert tartományaink helyzetéről és szükségleteiről hű képet tudnak adni, ami az említett vallást, a rendzavarásokat és lázongásokat illeti, és segítséget tudnak adni a leghatékonyabb, leghasznosabb és legkényelmesebb módszerek kidolgozásában az említett zavargások és lázongások megszüntetése érdekében.

Jelenlétünkben, valamint asszonyanyánk jelenlétében mindent megvitatva és mérlegelve, ilyen nevezetes társaság véleményét meghallgatva a következőket mondjuk ki és határozzuk el:

Az új vallás azon hívei, vagy mások, akik templomokat foglaltak el, kötelesek kiüríteni és elhagyni azokat a jelen rendelet nyilvánosságra hozatala után, mint ahogy kötelesek visszaszolgáltatni az egyházi emberekhez tartozó házakat, javakat és jövedelmeket is függetlenül attól, hogy hol találhatók; mind a tulaj-

donjogot, mind a használati jogot visszaszolgáltatják nekik, hogy éppen olyan szabadságban és biztonságban élvezhessék ezeket, mint azelőtt, hogy elragadták tőlük.

Visszaszolgáltatnak mindent, amit az említett katolikus és református templomok díszéből és ereklyetartóiból eltulajdonítottak, anélkül azonban, hogy az új vallás hívei új templomokat szerezhetnének vagy építhetnének a városfalakon belül, vagy azokon kívül, valamint anélkül, hogy az említett egyházi embereket bármilyen módon is zavarnák vagy akadályoznák akár most, akár a jövőben a tizedek, a különböző jövedelmek és egyéb járandóságaik beszédésében, javaik élvezetében. Korábban is óvtunk attól és tiltottuk, s most is óvunk attól és tiltjuk a jelenlegi rendelettel, hogy kereszteket és képeket leverjenek, valamint egyéb botrányt keltő cselekedetet kövessenek el, és ezt halálbüntetés terhe mellett, kegyelem és a visszavonás minden reménye nélkül.

Tilos az említett városokban ima vagy igehirdetés céljából gyülekezni nyilvános helyen vagy magánterületen egyaránt, nappal éppen úgy, mint éjjel.

Ugyanakkor, annak érdekében, hogy alattvalóink békéjét és egyetértését biztosítsuk várván azt a pillanatot, amikor Isten kegyes lesz őket egyetlen nyájba gyűjteni, ami legfőbb vágyunk és leghőbb óhajunk; átmenetileg, a fentebb említett zsinat által meghozandó döntésig, illetve amíg mi másként nem határozunk, vagyis fel nem függesztjük, hatálytalanítjuk, felül nem vizsgáljuk jelen döntésünket, felfüggesztjük, hatálytalanítjuk, felülbíráljuk a *Júliusi Ediktum* és más ezt megelőző rendeletek tiltásait és az általuk kilátásba helyezett büntetéseket a városokon kívüli istentiszteletek, a közös imák és a református vallás gyakorlásával kapcsolatos egyéb összejövetelekre vonatkozóan.

Megtiltatik a fentebb említett büntetések terhe mellett minden bírónak, tisztségviselőnek és mindenki másnak származástól, rendtől és rangtól függetlenül, hogy az új vallás híveit nyugtalanítsák, molesztálják vagy akadályozzák, és különösképpen, hogy bármilyen módon megtámadják őket, amikor vallásuk gyakorlása miatt jönnek és összegyűlnek a városfalakon kívül.

Arra az esetre, ha bárkinek szándékában állana megtámadni őket, megparancsoljuk említett tisztjeinknek és tisztségviselőinknek, hogy mindenféle rendezavarás és lázadás elkerülése céljából akadályozzák meg ezeket a cselekedeteket, és példásan büntessék meg a kezdeményezőket vallási hovatartozásuktól függetlenül, korábbi rendeleteink tartalmának megfelelően, azokénak is, amelyek a nevezett lázadók ellen szólnak és a fegyverviselők ellen, s amely rendeleteket minden más vonatkozásban fel kívánunk függeszteni, de teljes mértékben alkalmazni óhajtunk az ilyen cselekedetek esetében.

Újra felszólítjuk minden alattvalónkat vallásfelekezettől, rendtől, rangtól és társadalmi helyzettől függetlenül, hogy fegyveresen ne gyülekezzenek, ne káromolják egymást, ne vessenek egymás szemére semmit vallási vonatkozásban, ne provokálják egymást vallási kérdésekben, ne szervezzenek, ne támogassanak, ne sugalljanak semmiféle lázadást, hanem éljenek együtt békességben, viselkedjenek egymással visszafogottan, udvariasan, ne hordjanak magukkal pisztolyt, mordályt, alabárdot vagy más tiltott fegyvert még akkor sem, ha a nevezett gyűlések közelében laknak, kivéve a nemesembereket, akik szokásos fegyvereiket, a kardot és a törst viselhetik.

Ugyanakkor megtiltjuk az említett új vallás vezetőinek és lelkészeinek, hogy gyülekezeteikbe fogadjanak olyan személyeket, akiknek életviteléről, erkölcséről, körülményeiről nem tájékozódtak alaposan abból a célból, hogy ha az igazságszolgáltatás üldözi őket, vagy korábban büntetést érdemlő bűn miatt távollétükben elítéltek, elfoghassák és a mi tisztviselőinknek átadhassák őket büntetés-végrehajtás végett.

Tisztviselőink annyiszor és akkor vehetnek részt összejöveteleiken, ahányszor és amikor óhajtják, hogy ellenőrizzék az istentiszteleteken hirdetett tanokat; és a tiszttségüknek, rangjuknak, méltóságuknak megfelelő tisztelettel kell őket fogadniuk. És ha gonosztevőt kell elfogni és letartóztatni, engedelmeskedjenek tisztviselőinknek, minden segítséget adjanak meg nekik, amire csak szükségük lehet a feladat végrehajtásához.

Szinódust, konzisztóriumot csak tisztviselőink engedélyével és jelenlétében tarthatnak; ugyanilyen feltételek mellett választhatnak maguk közül tisztségviselőket, alkothatnak törvényeket, alapszabályokat, rendeleteket vagyis olyan dolgokat, amelyek kizárólag a mi jogkörünkbe tartoznak.

Amennyiben úgy vélik, hogy szükséges a vallás gyakorlása érdekében bizonyos szabályokat létrehozni, be kell mutatni azokat tisztviselőinknek, akik engedélyezik, ha ésszerű és szükséges dolgokról van szó; ellenkező esetben értesítjük őket, s vagy engedélyezzük, vagy értésükre adjuk akaratunkat és szándékunkat.

Nem folytathatnak toborzást sem azért, hogy erősebbek legyenek, sem a kölcsönös segítség érdekében, sem mások megtámadása céljából; hasonlóképpen tilos adót kivetniök, gyűjtéseket szervezni, pénzt beszedni az emberektől. Ami az adományokat illeti, azok csak önkéntesen ajánlhatók fel, nem pedig adóként vagy rendszeres befizetesként.

A nevezett új vallás hívei kötelesek betartani politikai törvényeinket, ugyanazokat, amelyeket a mi katolikus egyházunkban is elfogadtak az ünnepeket és munkaszüneti napokat illetően, a házassággal kapcsolatban a vérrokonság vonatkozásában, hogy elkerülhetőek legyenek a királyságunk legjobb családjainak tönkremenetelével fenyegető viták és pereskedések, hogy ne bomoljanak szét az alattvalóink között házasság révén létrejött baráti szálak és szövetségek.

A lelkipásztorok kötelesek megjelenni helyi tisztviselőinknél, hogy megesküdjenek színük előtt a jelen rendelet megtartására, hogy ígéretet tesznek arra, hogy Isten tiszta igéjével semmi ellentétet nem hirdetnek, amint az a Nikeai Zsinat szimbólumában meg az Ó és az Új Testamentum kanonikus könyveiben megjelenik, s nem öntenek alattvalóinkba új eretnekséget.

A fentebbi büntetések terhe mellett szigorúan megtiltatik számukra, hogy prédikációikban a mi katolikus egyházunkban elfogadott és megőrzött misék és szertartások ellen kifogást emeljenek, vagy hogy egyik helyről a másikra, faluról falura járjanak erőszakkal hirdetve tanaikat a helyi földesurak, papok, vikáriusok és egyházgondnokok ellenére és beleegyezése nélkül.

És hasonlóképpen megtiltatik minden lelkipásztornak prédikációikba és imáikba szidalmakat és sértéseket szólni a fentebb említett lelkipásztorok és hit-társaik ellen, mert az ilyen dolgok eddig is inkább fellázították a népet, mintsem a jámbor áhitathoz vezették volna.

És tilos mindenkinek rendtől, rangtól és társadalmi helyzettől függetlenül befogadni, elrejtteni lázadás miatt elítélt vagy lázadással vádolt személyt és tilos menedéket nyújtani neki ezer tallér büntetés terhe mellett, amelyet szegények esetében a megkorbácsoltatás és száműzetés helyettesít.

Óhajtjuk ezen túl, hogy minden becsmérő tartalmú falragaszt és gúnyírat nyomtató és terjesztő személyt az első alkalommal megkorbácsoltatás, a második alkalommal halálbüntetés sújtsa.

És annak érdekében, hogy a jelen rendelet, amely királyságunk egyetemes nyugalma és megőrzését hivatott szolgálni megakadályozandó minden lázadást és zűrzavart, és amelynek ereje és érvényesítése tisztviselőink kötelességtudatától és buzgalmától függ, elrendeltük és elrendeljük, hogy az ideiglenes tartózkodásról szóló rendeletünket sértetlenül betartassák, és azok hivatalát, akik ezt nem teszik, megüriteknek és újra megvásárolhatóknak tekintjük vagy pátensek révén vagy másként, s így ezek sem megtarthatók, sem továbbörökíthetők nem lesznek.

Minden hadnagy, udvarnagy, polgármester, valamint minden más méltóság és tisztviselő köteles külön kérés és felszólítás nélkül bármiféle visszaélés és gonosztett hallatára azonnal a helyszínre sietni, hogy informálódjon és a felelőseket tájékoztassa a tettesekről és gonosztevőkről, hogy letartóztassa őket, hogy megszervezze és lefolytassa perüket, és ez rendjüktől és rangjuktól való megfosztást eredményezzen az ítélet visszavonásának minden reménye nélkül, ugyanakkor az okozott kár és kamatainak megtérítésére kötelezze őket.

És ha lázadásról van szó, megbüntetik a lázadókat a fellebbezés minden lehetőség nélkül a Júliusi Rendeletben foglaltaknak megfelelően (a perre segítségül hívhatják más tisztviselőinket vagy híres ügyvédek); az ítéletnek olyan ereje lesz, mintha valamelyik parlamentünk hozta volna.

Megtiltjuk kedves és hű kancellárunknak, valamint palotánk szeretett főhivatalnokainak, kancelláriáink pecsétőreinek, hogy bármiféle értelmetlen utasítást kiadjanak; megtiltjuk parlamentjeinknek, hogy feljegyzésekkel vagy másként akadályozzák a súlyos következményekkel terhes lázadás eseteinek említett tisztviselőink tudtára jutását, mert ez szükséges a gyors megelőzés és a példás büntetés céljából.

Tudtára adjuk tehát a most mondottakkal a parlamentekhez tartozó szerezett hű embereinknek, hadnagyainknak, háznagyainknak és polgármestereinknek, valamint helyetteseiknek és minden más igazságszolgáltatási és egyéb tisztviselőnek, mindegyiküknek kivétel nélkül, hogy az ő feladatuk jelen rendeletünk, szándékunk és akaratunk nyilvánossá tétele, kinyilatkoztatása és bejegyzése, érvényben tartása és tisztelete, érvényesítése és tiszteletben tartása, valamint sértetlen betartatása; ezt megvalósítandó kényszerítsenek és kényszeríttessenek mindenkit, akit ez érinthet, hogy a kényszerintézkedéseket a megfelelő büntetésekkel együtt a rendelet minden megsértőjével szemben maradéktalanul alkalmazzák.

És felhívjuk hadnagyainkat, háznagyainkat, polgármestereinket és minden más tisztviselőnket, hogy jelen rendeletünk kihirdetése után egy hónappal számoljanak be arról, mit tettek betartatása és alkalmazása érdekében. Mert ez a mi akaratunk. Ugyanakkor bármilyen eddigi rendeletünk, utasításunk, amely ilyen vagy olyan vonatkozásban a jelen rendeletnek ellentmond, semmisnek nyilvánítatik, érintetlenül hagyva azonban a szóban forgó rendeletek egyéb vonatkozásait. Ennek bizonyosságaképpen helyeztük rá jelenlegi rendeletünkre királyi pecsétünket.

Kiadva Saint-Germain en Laye-ben ezerötszázhatvanegy január tizenkettődikén, uralkodásunk második esztendejében.

Aláírva a király által Tanácsában, Bourdin. Kettős farkú sárga viaszpecséttel pecsételve.

(Az anyakirályné, Navarra királya, a vér szerinti hercegek, a parlamentek meghívott elnökei és fő tanácsosai tanácsára IX. Károly által kiadott rendelet a református vallás miatt bekövetkezett lázadások és zavargások lecsillapítása céljából. Párizs, Robert Estienne királyi nyomdász nyomdájában, 1562.)

Fordította Újfalusi Németh Jenő

A fordítás a következő kiadás alapján készült: Etienne de La Boétie: *Memoire sur la pacification des troubles* (Malcolm Smith), Genève, Droz, 1983.

Újfalusi Németh Jenő

Etienne de La Boétie és az első türelmi rendeletek

A francia reneszánsz eme kiemelkedő író-politikusának a politikai irodalom körébe tartozó alkotásai, mint *Az önkéntes szolgaságról* és a *Javaslat a vizsályok megbéktetésére* magyarul is olvashatók már.¹ Éppen ez indokolja, hogy a vallásháborúk két önmagában is jelentős, ugyanakkor La Boétie nevével is összekapcsolódó dokumentuma is elérhetővé váljon a magyar olvasó számára.

Egy helyi, Navarra királyának nevében kiadott (Rendelet Guyenne tartomány békéjének helyreállítására.) és egy országos érvényű királyi rendeletre (Az 1562-es Januári ediktum) gondolok, amelyek feladata lett volna a két vallási közösség között elkerülhetetlennek látszó polgárháború megakadályozása. La Boétienak mindkét rendelethez köze van. Az elsőhöz úgy, hogy – mivel két korábbi rendelet holt betű maradt – 1561 szeptemberétől kezdve Charles Coucy, Burie ura segítőjeként mint a Bordeauxi Parlament tanácsosa részt vesz a Guyenne tartományban már dúló polgárháború megfékezésében: ezt szolgálná az 1561. október 8-án Agenban kiadott rendelet, amelynek szövegezésén minden biznnyal dolgoznia kellett; a másodikhoz, vagyis *Az 1561-es januári ediktumhoz* a *Javaslat a vizsályok megfékezésére* című elaborátumával járul hozzá², bár maga az ediktum elsősorban Michel de L'Hospital szellemét tükrözi, vagyis lényegesen toleránsabb La Boétie-nál. A parlamentek és a királyi belső tanács képviselőinek együttes tanácskozása 1562. január3-án kezdődik, s ennek eredményeként születik a rendelet.

Nos, mindkét szöveg messzebb megy tolerancia dolgában, mint La Boétie. Az előbbi talán Burie urának reformátusok iránti több mint szimpátiája miatt, a második esetleg Michel de L'Hospital politikai prioritásokat előtérbe helyező gondolkodásmódja következtében. Azt azonban látnunk kell, hogy mi csak a *Ja-*

vaslat alapján ítéldhetünk La Boétieről, amely mindenképpen tükrözi az 1561-ben sorozatban megbukott pacifikálási kísérletek, egyebek között az október 8-i *Rendelet* eredménytelensége miatti kiábrándultságot. Ne feledjük, az októberi rendelet olyan városokban, ahol több templom volt, egyet – bár a kisebbet – a reformátusok kezén hagyott, a *Januári Ediktum* viszont csak a városokon kívül, de ott jogi védelmet is nyújtva engedélyezi a reformátusok számára vallásuk gyakorlását és bizonyos feltételekkel az egyházszervezést is; és La Boétie *Javaslat*a nem áll nagyon távol ettől.

Jegyzetek:

1. ETIENNE DE LA BOÉTIE: Az önkéntes szolgálásról, A zsarnok ellen, Budapest, Helikon, 1990; ETIENNE DE LA BOÉTIE: Javaslat a viszályok megbékítésére, – Aetas, 1991. no. 2., pp. 117–153.
2. ÚJFALUSI NÉMETH JENŐ: Etienne de La Boétie – a tolerancia határán, – Aetas, 1991. no. 2. pp. 106–117.

VÍGH ÉVA

LUCIO PAOLO ROSELLO, EGY XVI. SZÁZADI NIKODEMISTA

A XVI. századi Itáliában a későreneszánsz irodalmát, historiográfiai-etikai termését nagy mértékben meghatározta az a sajátos kapcsolatrendszer, amely a korabeli, jobbára a fejedelmi udvartól függő értelmiség (tehát udvari ember) és a politika mellett kultúra-szervezői funkciót is ellátó udvar között kialakult. Mivel független értelmiségi lét elképzelhetetlen, írók, költők, történetírók, értekezők egyaránt – magukra vállalva az udvari titkár, diplomata, tanácsadó, nevelő, történetíró, stb. feladatát – a híres reneszánsz udvarok (Firenze, Ferrara, Mantova, és a század közepétől egyre jellemzőbb módon Róma) és mecénás fejedelmeik bűvkörében éltek. Ez az értelmiség–udvar kapcsolat még akkor is továbbélt, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a *Baldassarre Castiglione* gróf által még a század elején megrajzolt *Udvari ember* (1528) és annak idealizált udvara olyan múltat idéző kép, amelynek nem sok köze volt a valósághoz az ellenreformáció felé tartó, elspanyolosodott, politikai súlyát veszítő Itáliában. A historiográfiai és irodalmi művekben különösen az etikai – történeti jellegű értekezésekben az udvari élet jellemzésekor a demisztifikáló realizmus hódított teret.

A Cinquecento szinte valamennyi jeles személyisége (Machiavelli, Ariosto, Guicciardini, Aretino, Tasso) közvetve vagy közvetlenül állást foglalt a kor mindenkit foglalkoztató kérdésében, mely az udvar és az udvari ember kapcsolatát kutatta. Így született Machiavelli, Erasmus, Castiglione nyomán az a nagyszámú értekezés, amely az udvari élet negatív vagy pozitív módon felfogott kulcsfogalmait próbálta a megváltozott idők szelleméhez igazítani. E kulcsfogalmak jó-része (a bölcsesség és a többi kardinális erény, vagy a színlelés – tettetés, hízeltetés, becsvágy stb.) már az antik bölcséleti–etikai művekben is központi helyet foglalt el. Az értelmezésükben végbement módosulás alapján képet alkothatunk az udvari élet felfogásáról és az értelmiség érvényesülési lehetőségeiről a korabeli Itáliában. A század folyamán így kapott kiemelt hangsúlyt és jutott el a definiálás igényéhez a türelem (*pazienza*) és a színlelés (*dissimulazione*) fogalma egy rövid értekezésben: Lucio Paolo Rosello *Dialogo de la vita de' cortigiani, intitolato la Pazienza* (A Türelem című párbeszéd az udvari emberek életéről) című művében, amely Velencében jelent meg 1549-ben.

A megjelenés helyét, idejét és a szerző személyét mint jellemző jegyeket érdemes külön-külön szemügyre venni. Az itáliai szabad szellemi élet fő színtere és a könyvkiadás központja a 16. század közepére Velence lett. Viszonylag szabadabb szellemi–vallási légkörének köszönhetette, hogy a tridenti zsinat határozatainak sokáig sikerrel állt ellent. A Serenissima alkotmánya, értelmiségének közmopolita jellege, széles körű könyvkiadói tevékenysége, a padovai egyetem közelsége mind olyan tényezők, amelyek elősegítették a reformáció eszméinek befogadását. Az 1520 és 1550 közötti velencei értelmiségi körökben széles táptalajra leltek azok a heterodox eszmék, amelyeknek jórésze a római egyház számára

az eretnekséggel volt egyenlő. Ilyen „eretnekként” tartja számon a szakirodalom Lucio Paolo Rosellót¹ is. Személyisége tehát azért fontos, mert irodalmi tevékenységén túl egyéni viszontagságai is jellemzőek a századközep észak-itáliai, velencei értelmiségének sajátos helyzetére. Műveiből kiszűrhető elképzelései egy „átlagértelmiségi” gondolkodásmódját tükrözik.

Rosello – aki Padovában született, valószínűleg jogot tanult, majd papi pályára lépett – részese volt azoknak a reformációs mozgalmaknak, amelyek az 1520–1550-es években bontakoztak ki velencei értelmiségi körökben. A protestáns eszmékhez közeledett, lutheránus szerzők szövegeit gyűjtötte. Kapcsolatba került Pier Paolo Vergerioval, barátjának mondhatta Ludovico Dolcét, Girolamo Rusciellit, valamint az ellenreformációs reakcióhoz tartozó Girolamo Muziot.² Sokoldalú érdeklődésére jellemző, hogy velencei könyvkiadói, szerkesztői és fordítói tevékenysége során nemcsak 15. századi szerzők műveit gondozta, hanem klasszikus ókori és középkori alkotásokat is. Maga főként teológiai és etikai jellegű műveket írt. A *Della Provvidenza di Dio* (1551) (Az isteni gondviselésről) című értekezését Aretino is dicsérte.

Szorgos szerkesztői munkája és írói művei nem elvont reflexiókból, hanem az akkor felmerülő vallási kérdések megválaszolása iránti igényből születtek. Az 1549-es *Discorsi di penitenza* (Beszélgetések a bűnbánatról) című könyvecskéjében például az igaz keresztényi érzésről fejtette ki, hogy annak nem a ceremóniákban, külsőségekben kell megnyilvánulnia. A keresztény ember alapvető erénye a bűnbánat, azaz olyan belső kényszer, amely arra készíti, hogy „többé ne vétkezzen”. A könyvet, alighogy forgalomba került, a Szent Hivatal visszavonatta. 1552-ben aztán letartóztatták Rosellót, könyveit elvették tőle és elégették. Elkobzott könyveinek jegyzéke alapján szellemi irányultságáról alkothattunk fogalmat. Olasz szerzők mellett Luther és a lutheránus szerzők, valamint a protestáns írók művei voltak többségben. Az inkvizíciós perek során nemcsak azt vetették szemére, hogy tiltott könyveket rejteget, hanem azt is, hogy heterodox eszméket vall. A per viszonylag kedvező kimenetelű volt, hiszen „csak” 25 dukát pénzbüntetéssel sújtották és velencei háziőrizetre ítélték. (Igaz, visszaesőként már halálra ítéltették.) Nem véletlen, hogy a kiszabadulása után, halála évében írt művében, az 1552-es *Ritratto del vero governo del Principe*-ben (A fejedelem igaz kormányzásának tükré) már nyoma sincs vallási kérdések boncolgatásának. Ebben Machiavelli és Erasmus gondolatait követve Rosello nemcsak a fejedelmi bölcsességről szólt, hanem a „jó” tanácsadót jellemezve az udvari értelmiség, azaz az udvari társadalom elitjének képét is felrajzolta. Rosello fejedelme Machiavelli fejedelmének tökéletes ismerőjeként a jórészt klasszikus eredetű, vagy a középkori etikai spekulációkban már kidolgozott kérdéskörökre épít: az uralkodót, hogy ne tirannus, hanem „jó fejedelem” váljék belőle, a bölcsesség, az igazságosság, a lelkielő és a mértékletesség segíti. Neveltetésében az etikai normák mellett központi helyet kapnak a bölcséleti tudományok, valamint „a történetírók és egyéb értekezések, ahonnan megtanulja a fejedelem, mihez kell tartania magát a jó kormányzás érdekében, és milyen veszélybe kerülnek azok, akik – e tudás hiányában – ostobán kormányoznak.”³ Időnként ugyan Machiavelli szószerinti átirásával találkozunk, de Rosello érvelése tükrözi a korabeli olasz történelem néhány jellemző epizódját is. Ebből a szempontból a Toszkán Nagyfejedelemséget kell kiemelni, amelynek központi alakja, Cosimo de’ Medici, egy intellektuális hadvezér jellemzőit hordozza Rosello apológiájában.⁴

Ennek az udvari kérdéseket tárgyaló értekezésnek volt mintegy előfutára a bennünket most foglalkoztató 1549-es *Dialogo de la vita de' cortigiani, intitolato la Pazientia*. Ez a párbeszéd tartalmát tekintve nem sok újat nyújt, humanista körökben gyakran hangoztatott közhelyekre épít. Szerzőnk, amikor 1548-ban a lelkék gondozása helyett klasszikus, középkori és 15. századi olasz művek kiadását gondozta, e munkálatok során sokféle ismeretet szerzett, amelyeket felhasználó dialógusának megírásakor. Igaz, éppen a különböző idézetek beépítése és sajátos párhuzamba állítása a korabeli padovai és velencei értelmiség gondolkodásmódjának egyik jellemző jegye. Mitológiában és történelemben való jártassága, az időnként meglehetősen sajátos interpretációk és képzettársítások ellenére kétségtelesen a könyv erőssége. Ezek az utalások kötik össze az egyébként gyér mondani-valót, illetve helyettesítik az eredeti elmélkedéseket. Stílusa is rendkívül nehézkes. Körülményes megfogalmazásai, bonyolult mondat szerkesztése, homályos utalásai nemcsak a fordítói munkát nehezítették, de egyben kijelölik szerzőnk helyét a Cinquecento kultúrtörténetében.

Ezt a kis dialógust mégis miért érdemes elolvasni, mi emeli ki a 16. századi epigonirodalom számtalan produktuma közül? A választ azokban az etikai kulcsfogalmakban kell keresnünk, amelyek a 16. század közepétől kiemelt hangsúlyt kaptak, és amelyeket Rosello definiált elsőként. Egyrészt a *türelem* erényéről van szó, amely a négy kardinális erényt kiegészíteni látszik abban a korban, amikor az olasz államok viszontagságai és az ellenreformációk egyház hegemoniája következtében nem sok mozgásszabadsága volt az értelmiségnek⁵. Az etikai-történeti irodalom jórészt a tényleges állapotok megőrzését, a belenyugvást hirdette, s ehhez a türelem erényét kellett kialakítani. A másik lehetőség a politikai, de főleg a vallási *nikodemizmus*⁶ felvállalása volt. Rosello értekezésében ezért kapcsolta össze a türelmet a színleléssel, érzékenyen reagálva a kor kihívására. A színlelés, azaz gondolataink, érzelmeink, vágyaink, szándékaink gondos eltitkolása, a mindenkori helyzethez való diplomatikus alkalmazkodás egyre inkább a társadalmi érvényesülés szükségszerű normájává vált. Erre a jelenségre mutatott rá Rosello még annak kezdeti, éppen kirajzolódó stádiumában, ráérezve arra, hogy a színlelés az egész barokk kor politikai-vallási gondolkodásának és gyakorlatának alapvető ismérve lesz.

A 16. századvégi és a 17. századi politikai gondolkodás a kor stílusának, a barokknak alapvető jegyeit tükrözte: a kétértelműséget, a csavarosságot, a tekervényt, a dagályosságot, az érzelmek és a kifejezés mód komplikált mivoltát. Míg a művészetek és az irodalom terén már felismerték a barokk eredeti, a reneszánsztól független, önálló, pozitív értékét, a barokk kor politikájának és udvari életének interpretációi továbbra is a kétkulacsosság, a színlelés, a kegyetlenség, az intrikák, a túlfűtött becsvágy, a hízalgés, a szervilizmus negatív vonásait helyezték előtérbe. Valamennyi fentemlített fogalom közül a színlelés vált a legjellemzőbb cselekvési modellé úgy, hogy pozitív értékelésére már a 16. század folyamán történekv kísérletek. A Rosello-féle dialógus is ezek közé tartozik. Mégis majdnem száz év telt el, mikorra a színlelés elfogadott életstílus lett.⁷

Rosello tehát már a 16. század közepén felismerte, hogy a türelem fogalma – a színleléssel szimbiózisban – nemcsak azért nélkülözhetetlen, mert dicséretes keresztény erény, hanem történelmileg és ideológiailag is kapcsolódik ahhoz a világlátképhez, amely az ellenreformáció korában a szükséges elviselését életformává

tette. De csak az elviselését, és nem a feltétlen eltűrését. Az elviselés és az eltűrés közötti árnyalatnyi különbség rendkívül lényeges. Rosello erre a Szókratész Véddöbeszédéből vett, bár nem pontosan idézett példával világított rá: „mivel az Isteneknek úgy tetszik, Anütosz és Melétosz megölhetnek, de meg nem sérthetnek”. A sértés eltűrését a Rosello-féle türelem sem engedi meg. A türelem, írja „nem mindig a lélek szigorában nyilvánul meg, hanem néha a lemondásban és a fejhajtásban. [...] Az erős jellem olykor meghajlik a hasznos előtt”. Pár sorral odébb: „senki se keresse az alkalmat, hogy próbára tegye türelmét, [...] lelki nagyságunkat igazán elegendő akkor bizonyítani, amikor a szükség rákényszerít”.

A reneszánsz-kori szabadgondolkodás a század közepétől lassanként átengedte helyét annak a világképnek, amely szerint csak az találta meg számításait, aki türelemmel és az immár határozottan erénnyé nemesült színleléssel tudott élni. A színlelés az a magatartásforma, amely inkább kikerüli a harcot, mint keresi. „Ahogyan a hiéna és a polip magára veszi a környezete színét, hogy így meneküljön meg azoktól, akik meg akarják fogni, vagy a kaméleon, minden négy lábú állat közül a legravaszabb, az időjárás szerint változtatja színét”, úgy kell az udvari embernek is az időkhöz alkalmazkodnia. Rosello a színlelés fogalmát jól ismert állat szimbólumokkal (polip, hiéna) magyarázza. A hízgelgés legfontosabb és egyben legismertebb jelképét, az Arisztotelésztől napjainkig adatolható kaméleon-jelképet használja. A reneszánsz ikonológiai ábrázolásokban is a kaméleon a színlelés és a hízgelgés leggyakoribb motívuma, ahogyan az Alciato 1531-es *Emblematajában* olvasható. A kaméleon, mint a színlelés és különösen, mint a hízgelgés szimbóluma ebben az embléma-gyűjteményben is negatív erkölcsöt fejez ki. Jellemzője – mint az embléma alatti versben olvashatjuk –, hogy gyakran változik, különféle színeket vesz fel, kivéve a fehéret, a bölcsesség és a pirosat, a szeretet színét.⁸

Rosello is szükségesnek tartotta, hogy különbséget tegyen a kétféle kaméleon-természet, azaz a kétféle színlelés között. Azt is érzékelt, mennyire nehéz meghatározni, mikor vall hitványságra és mikor bölcsességre a türelem és a színlelés használata: „én magam is úgy vélem, hogy e beszédem inkább talpnyaló emberhez illő [...] én magam is nagy különbséget teszek a bölcs ember (akiről szólni kívánok) és a talpnyaló között, mert ez utóbbi anélkül, hogy belső kényszer hajtaná, hamis hízgelgésekkel közeledik másokhoz becsapva őket; míg amaz (mint nevezik) diomédészi szükségtől vezérelve az időkhöz alkalmazkodik, hol távolítva, hol közelítve, ahogy az alkalom kívánja.”

Rosello színlelés-teóriája nem jutott el a jelenség filozófiai magyarázatához. Nála még nyoma sincs olyan gondosan felépített filozófikus eszmefuttatásnak, mint néhány évtizeddel később Giordano Bruno *Spaccio de la bestia trionfante* (1594) című értekezésében, ahol „a Bölcsesség szolgálólánya és az Igazság védőpajzsa [...] a buzgó Színlelés, akinek Juppiter megengedte, hogy olykor megjelenjen az égben” a többi erény mellett. A Rosello – Bruno párhuzam nem az átlagos felkészültségű szerző és a 16. századi olasz gondolkodás egyik legkiválóbb elméje közötti különbség érzékeltetését célozza. Sokkal inkább annak a ténynek a nyomatékosítását, hogy a színlelés, miután szükségességét egyre jobban elismerik, a gyakorlat és az etikai-politikai irodalom szférájából a filozófiai gondolkodás szintjére került, mint a lét lehetőségeinek és az igazság keresésének motívuma.

Rosello megelégedett annak a megállapításával, hogy színlelésre csak a türelmes ember képes: „Hogyan tud titkot tartani egy türelmetlen ember? Ugyan mi is lehet tökéletes ezen erény nélkül?” A számos történelmi és mitológiai példa között különösen az Angerona istennőre való utalás figyelemre méltó. Őt a reneszánsz ikonológiai ábrázolások is a türelem szimbólumaként emlegették. Íme, egy, a híres ábrázolások közül:

La pacienza ne' trauagli apporta piaceri
maggiori.

La pacienza ne' trauagli apporta piaceri maggiori.

Az istennő bekötött szájjal áll, aminek jelentése az, hogy a fájdalmakat szó nélkül elviselő, azaz a színlelni tudók jutnak a legnagyobb gyönyörhöz. Ez olvasható egyébként az *impresa* feletti mottón is: „A gyötrelmekben tanúsított türelem vezet a legnagyobb gyönyörökhöz”. Rosellónál ugyanez így hangzik: „a felhőtlen gyönyör türelemből születik”. Ez a türelem „minden sorscsapás megédesítője [...] Egyedül ez a gyógyír minden szenvedésre, fájdalomra, betegségre. Ezzel tudunk minden balszerencsén győzedelmeskedni”.

A 16–17. század olasz értelmiségének pedig még annál is nagyobb szükség volt a türelem és a színlelés erényére, mint ahogyan azt Lucio Paolo Rosello a 16. század közepén sejtette és megjósolta.

Jegyzetek

1. Lucio Paolo Rosello (XV. sz. vége–1552) két művével hívta fel magára a modern szakirodalom figyelmét. A jelentősebb, a *Ritratto del vero governo del Principe* c. 1552-es értekezése, amelyet Cesare Vasoli elemzett a *Lucio Paolo Rosello e un'immagine cinquecentesca del principe* című tanulmányában (in: *Nuova Rivista Storica*, LXV. 1981., fasc. V–VI. p. 552–571.) Rosellónak a századközép velencei vallási életében játszott szerepével pedig Andrea del Col foglalkozott: *Lucio Paolo Rosello e la vita religiosa veneziana verso la meta del secolo XVI*. (In: *Rivista di Storia della Chiesa in Italia*. XXXII. 1978. p. 442., 459.) A másik, lényegesen gyengébben megszerkesztett értekezése a türelemről szól és a *Due Dialoghi* (1549) második párbeszédéeként jelent meg. A modern szakirodalom csak megemlíti, és néhány jellemző részt idéz belőle.
2. Az 1551 júniusában elkobzott levelei – amelyek ma a velencei Archivio di Statoban olvashatók – bizonyítják a velencei református körökkel fenntartott kapcsolatait.
3. Rosello, *Ritratto del vero governo del Principe*, Venezia, 1552, p. 23.
4. Az értekezés alcíme is erre utal: *Ritratto ... dal essempto vivo del gran Cosimo*. A szerző a művét is a Medicieknek ajánlotta.
5. Az itáliai értelmiség sajátos helyzetével egyebek között Adriano Prosperi foglalkozott az *Intellettuali e Chiesa all'inizio dell'età moderna* című munkájában (In: *Storia d'Italia*, a cura di Corrado Vivanti. Annali 4. Intellettuali e potere, Einaudi 1981.)

6. A nikodemizmus fogalma Nikodémus farizeusról kapta nevét, aki az éj leple alatt ment el Jézushoz (vö. János evangélium), hogy meghallgassa tanítását, mivel nyíltan nem merte vállalni Jézus eszméit. A kutatások szerint 1537-től használták ezt az elnevezést azokra, akik az egyre erősödő vallási-szellemi elnyomás idején úgy kísérelték meg a szellemi és gyakran fizikai túlélést, hogy eszméiket csak *rejte* (dissimulando) vállalták fel, mialatt *színlelték* (simulando) a hivatalos dogmák elfogadását.
7. A türelem a klasszikus szerzők óta pozitív kategória, a színlelés viszont még a XVI. század első felében is rendkívül ellentmondásos, hol negatív, hol pozitív előjelű értelmezést nyer. A XVI. század folyamán a legkülönbözőbb etikai és történeti jellegű írásokban (Machiavelli, Castiglione, Guicciardini, stb.) jelen van az a szándék, hogy a színlelést pozitív életstílusként fogadtassák el. A színlelés első megfogalmazását Machiavellinél találjuk, a *Fejedelem* (1513) híres-hírhedt XVIII. fejezetében. Guicciardini, a *Storia d'Italia* szerzője, a *Ricordi politici e civili*-ben (1530) a 267-es pontban még maga sem tudja eldönteni, hogy jó-e vagy rossz a színlelés: „...a színlelés hasznos, és sokszor szükséges mások rossz természete ellen védekezésül, de gyűlöletes és csúnya is”. Itáliában 1641-ben jelent meg a kérdés vitathatatlan főműve Torquato Accetto tollából, a *Della dissimulazione onesta* (A tisztességes színlelésről). Accetto is szoros kapcsolatot velt felfedezni a színlelés és a türelem között: „Apránként megtanultam, hogy a színlelés valójában nem más, mint a türelem művészete, amely azt tanítja, hogy ne csapj be másokat, de magadat se hagyd becsapni.”
8. A korabeli ikonológiai ábrázolásokban a kaméleon a tanulékonyság, az alkalmazkodó képesség, az empátia szimbóluma is egyben, tehát nem feltétlenül negatív kategória.

A TÜRELEMRŐL AVAGY PÁRBESZÉD AZ UDVARI EMBEREK ÉLETÉRŐL¹

Beszélgetők:

Paolo Rosello és Marco Mont'Albano

Paolo: Jó szerencsém vezérelt Milánóba, Messer Marco, és hasznomra válik, hogy idejöttem, mivel Kegyelmed társaságát élvezhetem.

Marco: Én addig vissza nem megyek, míg a dicső fejedelem udvarát figyelmesen meg nem szemlélem.

Paolo: Ugyan mi készíti arra, hogy olyan mélyrehatóan tanulmányozza az udvari emberek életét, mintha Kegyelmed is udvari ember akarna lenni?

Marco: Ez valóban nem áll szándékomban, de bizonytalanságban sem akarom hagyni, ezért elmondom, hogy most van lehetőségem annak átgondolására, mi is az az egyedüli gyógyír, amely elviselhetővé teszi ezt a nyomorúságos életet.

Paolo: Úgy véli tehát, hogy az udvari emberek élete, amit én eddig túlzottan vidámnak hittem, sokkal inkább nyomorúságos és nyomasztó?

Marco: Így van, mégpedig több okból is.

Paolo: Most, más elfoglaltságunk nem lévén, örömmre szolgálna, ha részletesebb érvelését hallhatnám.

Marco: Megvallom, ha arra kellene tanácsot adnom, ki is lenne alkalmas az udvari életre, homlokomat ráncolva, zavart pillantással azt mondanám: „Óvakodj barátom attól, hogy dicső tanulmányaid szellemével ellentétes útra lépj, mert olyan szövevényes labirintust alkotó zátonyok közé jutsz, ahonnan csak nagy erőfeszítéssel kerülhetsz ki, és az is félő, hogy mint a szírének csábítását követő ember te sem éred meg öreg napjaidat.” A lélek – melyet a hízelgések, a királyi udvarra oly jellemző csalóka, édes remények csábítanak, és becsvágya fogva tart –, legtöbbször nem tud megszabadulni onnan, vagy azokhoz válik hasonlóvá, akik véletlenül, vagy a maguk jószántából a lótszevőkhöz² kerültek, és miután ettek a lótszfa gyümölcséből, annak édessége miatt megfedkeznek saját otthonukról.

Paolo: Most látom csak, mennyire üldözi a sors azokat, akik az udvarban kénytelenek élni. De folytassa, kérem!

Marco: Odüsszeusz (mint Homérosz meséli) nem tudott volna megszabadulni a varázslónő kezeiből, ha Merkur nem ruházta volna fel kivételes tulajdonságokkal. Az udvari életben mindenkinek ehhez hasonlókat kellene elsajátítania, ügyelve arra, hogy ne kerüljön csapdába, és hogy a látványos hízelgések – szerencsétlenségére – ne ejtsék rabul, hiú remények ne csapják be, becsvágya ne űzzön csúfot belőle.

Paolo: Biztosra veszem, hogy sokan anyagi és erkölcsi hasznot húznak e szolgálatból, hisz saját bőrükön tapasztalhatják, hogyan kell emberek között élni.

Marco: Kegyelmed azt mondja „sokan”, ám azok inkább kevesen vannak, akik nem hagyják ott a fogukat. Ami az említett haszon erkölcsi oldalát illeti, úgy vélem, nem vall tiszta jellemre, ha mind szavainkkal, mind tetteinkkel becsapjuk társunkat, s úgy teszünk, mintha szeretnénk. közben halálosan gyűlöljük, annyiszor öltünk hamis arcot, ahányszor emberrel találkozunk, és végül, hogy őszinték sohasem lehetünk, mert a természet törvényével dacolva felesküdtünk az igazság ellen.

Paolo: Elismerem, hogy az udvari életben valóban megesnek ilyen kellemtelenségek, mégsem bánnám, ha kipróbálhatnám, csak hogy tudjam, mitől óvakodjam.

Marco: Én inkább attól félek, nehogy velem is megtörténjen annak a költőnek az esete, akit a görögök „távolból fontolgató”-nak neveztek, s aki megrémülve a Cerberust maga után vonszoló és a pokolból fölemelkedő Herkules jövetelétől, megelégedett a pusztá látvánnyal, majd visszahúzódott odújába; egy másikat azonban, aki merészebb volt, és közelebb óvakodott, kíváncsisága megbüntette. Sokkal hasznosabb hát a távolból üdvözölni azt, akit veszélyesnek ítélünk, mint a kezei közé kerülni.

Paolo: Időnkből kitelik, hogy végére járjunk elmélkedéseinknek; és most, ha már belefogtunk, nem mondok le arról, hogy megismerjem a véleményét.

Marco: Magam tapasztaltam, hogy ha a sors csábításainak engedek, tanulmányaim komoly kárt szenvednek; nem értek tehát egyet azokkal, akik a vidámság hamis látszatába burkolodzó, ám valójában csak a nyomorúságos balsorsot földidéző királyi általásokat sokra becsülik és szórakoztatónak tartják. De vesp le ezt az álarcot és – ó, istenem – meglátod, hogy amit látszólag a szerencse fialt; és amit eleinte könnyednek és szerencsésnek véltél, az nyomasztó és szerencsétlen. Az udvari ember emészti magát, hogy nem ért be fáradozásainak gyümölcse, noha már reménnyel kecsegtetett; egy másik panaszkodik a nélkülözések vagy más számtalan gyötirelem miatt, amelyeket csak nehezen tudna összeszámolni az emberi nyomorúságot sirató Hégésziasz.³

Paolo: Kegyelmed olyan pontosan festette le ezt a nyomorúságos életeszmét, hogy már azt sem tudom, hogyan beszéljek rá bárkit is arra, hogy az udvarral megbarátkozzon. Mégis, azok számára, akik már ott vannak és azoknak is, akik semmiképpen sem akarnak onnan kívül maradni, szeretném, ha juttatnál valamilyen gyógyírt, hogy ha majd bajba kerülnek, enyhíteni tudjanak nyomorúságukon.

Marco: A sorscsapások elleni gyógyír olyan, mint a kegyetlen sors, Neptun horgonya, vagyis: meg kell keményíteni a lelket, hogy szikár és győzhetetlen legyen, és fel kell készülni mindenre, ami csak jöhet. Ez kiváló gyógyír azok számára, akik nyomorult sorsra jutottak, mélyre taszítottak és szűkölködnek. Ha valamilyen isteni csoda folytán megláthatnánk az udvari élet igazi arcát, nagyon meggyűlölnénk. A bölcs Hésiodosz azt mondja, hogy Juppiter okosan cselekedett, amikor megfosztotta hangjuktól a sorscsapásokat, mert így kedvükre, váratlanul telepedhetnek az emberi fajra.

Paolo: Valóban, rendkívül bölcs szentencia, mert ha a sorscsapások az első pillanatban megmondanák: „mi sok bajt és kellemtelenséget hozunk rád”, senki nem tárná fel a lelkét, bármilyen ostoba és buta is.

Marco: Az udvari emberek nagyon hasonlítanak a fagyhalált szenvedőkhöz, akik minél jobban fáznak, annál kevésbé érzik az egyre inkább közelgő halált. De ha jobban meggondoljuk, megértjük, hogy az udvari sikerek olyanok, mint a Platon tükrébe zárt dolgok, melyeknek ha hátat fordítunk, és szemünket kinyitjuk, majd újra becsukjuk, csak az árnyékát látjuk, de nem tudjuk kitapintani magukat a dolgokat.

Paolo: Végülis hová menekülhetnek azok, akiket annyi baj sújtott?

Marco: Ahhoz a nagyon is szükséges erényhez, minden sorscsapás megédesítőjéhez, amit türelemnek nevezünk. Egyedül ez a gyógyír minden szenvedésre, fájdalomra és betegségre. Ezzel tudunk minden balszerencsén győzedelmeskedni, csak ez figyelmezteti lelkünket, hogy óvakodjon az ártalmas dolgoktól, s a költő soraiban találjon vigaszt:

„Ne hagyd, hogy a sorscsapások legyőzzenek,
Hanem állj ki ellenük emelt fővel,
Bárhova is vezessen jó sorsod.”

A türelem kapcsán kapott itt helyt Caecilius⁴ passzusa, akit a szirének sohasem tudtak elcsábítani sem énekükkel, sem hízelgéseikkel.

Paolo: Ez egy kedves, bár titkokkal teli mondas, de folytassa!

Marco: Mesélnek még csodás természetű fákról, amelyek a Perzsa-tengernél nőnek, só mardossa őket, elhanyagoltnak látszanak és terméketlennek, amint gyökereikkel a sziklába kapaszkodnak. De ha a tenger újra elér hozzájuk, ellenállnak a vadul csapkodó, sőt őket beborító hullámoknak. Ebből nyilvánvaló, hogy a hullámok kegyetlensége táplálja a fákat. E természetből vett példa érvelésünkre is alkalmazható: vagyis minél kegyetlenebb arcát mutatja a sors, annál bátrabban kell szembeszállnunk vele, és egyenes lélekkel kell állnunk csapásait. Az emberi élet nagyon hasonlít ahhoz a küzdőpályához, vagy nevezhetjük akár küzdőtérnek is, ahol az ifjak edzenek. Itt mindenkinek fel kell készülnie arra, hogy kivédje az ellenfél valamennyi ütését, kezével, lábával fenntartsa magát, hogy folytathassa, vagy kikerülhesse a harcot. A magukat nagyra tartó emberek megvetik a nagyfülű baglyot, amely meghallva a ló jövetelét, elmenekül; mennyivel dicsőségesebb megküzdzeni az ellenséggel, mint elmenekülni, és mennyivel nemezebb vállalkozás harcba szállni a sorssal, mint szemrehányást téve meghátrálni.

Paolo: Erről jut eszembe az az eléggé sohasem dicsérhető mondas, amely szerint nagy vállalkozásokba kezdeni és nagy sorscsapásokat kiállni rómaiakhoz méltó dolog.

Marco: Valóban emlékezetes mondas, és [nem] csak a rómaiakra alkalmazható. A lakedaimoniak nem hízelgéssel, hanem veréssel próbálták meg fiaik türelmét, mint ahogy a franciák a Renoval⁵, a sas a nappal, a pszilloszok⁶ a kígyókkal tették. Az athéniak isteneikhez imádkoztak támogatásért, hogy gyakrabban arassanak győzelmet a lakedaimoniakon; de bármilyen pazar és kifinomult áldozatokat mutattak is be, a lakedaimoniak szónoklatai és fegyelmezett életmódja kedvezőbb volt az isteneknek. A türelem olyan erény, amellyel mindkét nyelv⁷ illusztris emlékei ékesítik magukat. Ez az erény tette halhatatlanná az athéni Künegeiroszt⁸, a római Glaucus Aciliust, vagy emlékeztethetnek Regulusra,⁹ Sevolára, Mutiusra,¹⁰ Pompeiusra¹¹ és a többiekre, akik valamennyien a türelem erényével voltak felvértezve. Ez büntette Kambüészst¹² dühéért, és jellemezte Trazaszpesz bölcsességét, akinek a fiát oly kegyetlenül meggyilkolták. Ez teszi ért-

hetővé a fiatal nő bölcsességét és erejét dühöngő férjével szemben, aki az apja koponyájából itatta. Ez az erény különösen uralkodóknak ajánlott. Ez tette nyilvánvalóvá a császár katonáinak legyőzhetetlen bátorságát, akiknek szemére vetették, hogy lapsánával¹³ éltek; e növényvel hosszabbították meg Duradzo ostromát, mivel az ostromlottak bőségesen el voltak látva utánpótlással.

Paolo: Ide illene Publius szentenciája azokhoz, akik hagyják, hogy a türelmetlenség győzedelmeskedjék rajtuk: a türelem, ha meg vagyunk sértve, dühvé változik.

Marco: Mennyivel jobb lenne megváltoztatni e mondást így: a többször megsértett kitartó türelem erényt és dicsőséget szül. A régmúlt dolgokat is fölidézhettük: Kalliszthenész¹⁴ bukását sem más, mint a türelmetlenség okozta. Amikor Sándorhoz küldte, Arisztotelész arra intette, hogy ritkán és kellemetesen szóljon a király előtt, és alkalmazkodjon annak a szokásaihoz, akinek hatalmában állt élet és halál felett rendelkezni. De ő inkább merev arccal és szigorú tekintettel korholta Sándort; majd az oroszlánok közé vetve elszenvetde a rosszul megtanult filozófia gyötrelmeit. Mennyivel jobban jár, ha tapsolt volna neki, ahogy a közönség szokott a táncosoknak. A szenátus bölcsen feláldozta Angerona istennőt Voluptas¹⁵ oltárán, jelezve, hogy a felhőtlen gyönyör türelemből születik. Azt mondják, hogy a farkas, ha elkeseredetten üldözik, leharapja fogával a farka végét, mert tudja, hogy az a szerelmi varázslatokhoz szükséges. A természete figyelmezteti, hogy inkább azt a néhány hitvány szőrszálát veszítse el, mint veszélybe sodorja az életét. El kell fogadni Hermia Magneta¹⁶ tanácsát, aki – amikor Mitrída-tész háborújában vett részt – lemondott a magistrátusságról nagy ellensége javára, mivel azt magánál alkalmasabbnak ítélte a hadvezetésre, majd száműzetésbe vonult. Nem sokban tér el ettől Publius Cornelius Rufinus¹⁷ [esete], aki a legnagyobb méltóságot Fabricius Lucinusra¹⁸ hagyta, mivel (ahogy mondogatta) inkább akart mindenétől megfosztva lenni, mint megvásárolt.

Paolo: Ez az erényről folytatott sok beszéd eltér a tárgytól...

Marco: Nem azért akartam ennyire elmélyedni a türelemről szóló érveléseimben, hogy az okítással és a fent említett példákkal csupán annak az udvari embernek az életét fessesem le, aki mindig úgy járul a fejedelem elé, hogy tudja, annak reggeli vágyai estére megváltoznak. A szellemes költő, ezt felismerve, Jupitert sokakaratú istennek nevezte. És ahogy két ember nem egyforma, úgy a fejedelmek is különböző természetűek, és véleményük is gyakran változó. Ezért aztán minél nehezebb a kedvükre tenni, annál dicsérhetőbb az, akinek ez sikerül az udvarban. Én Teramenészt¹⁹ szoktam idézni, akit az athéniaiak „csizmának” hívtak, mert jól tudott helyezkedni az Athénban lévő két ellenséges párt között; s ezt a bölcs Szolón olyan jól utánozta, hogy hazájában az egyik nagy viszálykodás során sikerült semlegesnek mutatkoznia. Plutarkhosz meséli, hogy törvényeiben büntetést rótt ki azokra, akik a népgyűlésen nem álltak egyértelműen az egyik oldalra. Ahogyan a hiéna és a polip magára veszi környezete színét, hogy így meneküljön meg azoktól, akik meg akarják fogni, vagy a kaméleon, minden négy lábú állat közül a legravaszabb, az időjárás szerint változtatja a színét, vagy ahogyan a galamb Arcefia, úgy Próteusz²⁰ is különféle alakot vett fel, vagy mint Plautus házasságkötője, különféle szörnyek képében jelent meg. Ahogy a költő mondja: „miért is nem vagyok olyan félnék, hogy mindenre megrettenjek”.

Paolo: Ha a Kegyelmed oly sok erénye és jó erkölce nem indítana arra, hogy tiszteljem, bizony megrónám ezért a kevésbé férfias és nem is filozófikus eszmefuttatásért. De folytassa csak tovább, hogy világossá váljon az érvelés.

Marco: Bár én magam is úgy vélem, hogy beszédem inkább talpnyaló embernek való, aki (ahogy a közmondás tartja) az elefánthoz énekel²¹, én magam is nagy különbséget teszek a bölcs ember (akiről majd szólni kívánok) és a talpnyaló között. Ez utóbbi anélkül, hogy belső kényszer hajtaná, hamis hízelgésekkel közeledik másokhoz, becsapja őket; míg amaz (mint nevezik) diomédeszi²² szűkségtől vezérelve az időkhöz alkalmazkodik, hol távolodva, hol közelítve, ahogy az alkalom kívánja. Ennius²³ – Geminius Servilius²⁴ személyében – ide illően festi le ezt:

„Nyájas, hű, szelíd, bőbeszédű ember
A sajátjával megelégedve, boldog és bölcs,
Ki azt mondja, ami gyönyörködtet,
Ugyanakkor előnyös, kevés szóval.
Csak azért, nehogy mások rossz néven vegyék.”

Ez az érvelés vezette a természet titkaiban jártas egyiptomiakat, hogy a türelem szimbólumának (amely türelemről beszélgetésünket kezdtük) a hiéna bundáját tegyék meg, amely az embereket legyőzhetetlenné teszi; emlékezetes dolgokat mesélnek erről a bundáról: a párduc, bundáját [a hiénához] közelítve, elhulajítja a szőrét.²⁵

Hozzánk az méltó, hogy mint a pálmafa, amely súlynak ellenáll, és mint a felborzolt szőrű sebzett macska, mi is férfiasan harcoljunk. Tapasztalatból mondom, hogy kevésbé fáj az embereknek a rájuk mért csapás, ha visszatartják lélegzetüket. Joggal mondtuk tehát, hogy az ellenérzés és a türelem enyhít minden fájdalmat.

Paolo: Mintha olvastam volna egy ehhez a beszédhez illő szentenciát: „megszabadul a gyöttrődéstől, aki könnyen viseli el”.

Marco: Olyan mondas ez, amelyet állandóan szem előtt kell tartani. Ezzel kapcsolatosan meséltek Szókrateszről²⁶ azt az esetet, amelyet mindenki lelkében el kellene plántálni. Mikor Alkibiádész²⁷ azon csodálkozott, hogy milyen lelki nyugalommal viseli el felesége, Xanthippé sértéseit, ezt hallotta tőle: „Ha megbüntetem a feleségemet, jobbá válik, ha nem büntetem meg, én leszek jobb, ami sokkal hasznosabb nekem. Ne csodálkozz tehát, ha tűrök, és nem büntetem meg.” A gimnoszofisták²⁸ oly fontosnak tartják a lélek ezen erényét, hogy addig senkit nem vesznek fel a kollégiumukba, amíg nem adta bizonyosságát annak, hogy módfelett türelmes. Dícsérendő és soha nem feledhető a rómaiak azon mondása, mely szerint Fabius²⁹ pusztá türelmével szelídítette meg Hannibált, amikor figyelemre sem méltatva a ráaggatott hamis vádak, amelyek őt báránynak, kétkedőnek, félnéknek és gyávának nevezték, elsőként tette nyilvánvalóvá, hogyan lehet legyőzni Hannibált. Méltán mondtuk tehát, hogy a türelem szilárdította meg a Római Birodalmat, stabilá és dicsőségessé téve. De miért is bonyolódom ilyen szövevényes dolgokba, mintha csak [a türelem] nem lenne minden erény magva, és az egész filozófia kezdete. Ugyan milyen vállalkozást is lehetne az emberi életben türelem nélkül véghezvinni? Ez a bölcsesség eredete, olyan, mint az erő kovácsa vagy eszköze. Mi illik jobban a szerénységhez, vagy mi rokon ezzel? Mi egyezik meg leginkább a hűséggel, vagy milyen biztosabb alapja van ennek, mint a tü-

relem? Hogyan tud a türelmetlen ember feldúltan is kitartó maradni? Hogyan tud titkot tartani? Ugyan mi is lehet tökéletes ezen erény nélkül? Ahogy az orvosok néhány gyógyszerrel segítenek a vajúdo nőkön, úgy az erény sem hagyja elenyészni az emberek tettét, de idő előtt megszületni sem. Ez az erény (mint mondtuk) alkalmazkodik az időhöz, hol jószágosnak, hol szigorúnak mutatkozik.

Paolo: Szeretném még világosabban megérteni ennek a türelemnek a használatát, mivel eddig néha úgy láttam, hogy csupán a lélek hitványsága az, amit türelemnek nevezünk.

Marco: Éppen erre akartam rátérni. Tudja meg, hogy a türelem nem mindig a lélek szigorában nyilvánul meg, hanem néha lemondásban és fejhajtásban. Valerius Maximus³⁰ mondja: „Az erős lélek olykor meghajlik a hasznos előtt, és aláveti magát a szerencse forgandóságának, hiszen aki nem a biztos, hanem a lát-szatra szép tanácsot követi, az a maga romlását idézi elő.” Ha valójában nem így lenne, az ókoriak – még a nagyra becsült bölcsek között is néhányan – nem tettek volna úgy, mint a legyőzhetetlen Herkules, Juppiter fia, aki Omphalé³¹ mellett ült és gyapjút szőtt. Van, aki azt írta, hogy [Omphale] betörte [Herkules] fejét figyelmeztetésül, hogy tanuljon meg jobban szólni, s bölcsessége a maga részéről nem kifogásolta ezt, minthogy jutalmul a boldogságot kínálta fel neki.

Nem tudom viszont dicsegni azokat a parazitákat, akik hajgják, hogy megvásárolják s arcul köpjék őket, és eltűnnek ezernyi sértést és számtalan gyalázatot, csak hogy utána teletömhessék magukat jó étellel, és hogy tengernyi szívacss módjára teleszívhassák magukat itallal, mert ezek nem érdemlik meg a türelmes elnevezést. Elmondom még, hogy senki ne keresse az alkalmat, hogy próbára tegye a türelmét (ezzel vagy a felhőket hívja ki, mint Ceyx³², vagy – amint az a Kerkop-szoknak³³ előre megjósoltatott –, olyanba köt bele, akinek a bátorsága megbünteti a merészségét); lelki nagyságunkat, anélkül, hogy ezt az erényt mutogatni akar-nánk, igazán elegendő akkor bizonyítani, amikor a szükség arra rákényszerít. A bölcs Euripidész szavaival: a szükség vezeti valamennyi dolgot felfelé az isteni okhoz, akár akarjuk, akár nem; igazán az a bölcs ember, aki spontán módon követi a szükségszerűt.

Paolo: Szeretném megismerni a türelem általános szabályát.

Marco: Jogos ez a kérdés, ezért röviden elmondom. Használtassák a türelem orvossága mindenütt, ahol csak úgy látszik, hogy használata kívánatos. Ez teszi a dolgokat édesebbé, miként (továbbra is hasonlatokkal élve) a régiek esetében tette ezt az aszalt szőlő vagy a mazsola. Epiktétosz,³⁴ amikor rövid szentenciákkal akarta megértetni filozófiája lényegét, azt mondta; „Tartsd magad távol és tűrj”. Mintha ebben állna a boldog élet minden tudománya. Van, aki azt hiszi, hogy Pitagorasz a később közmondássá vált szentenciájával, hogy „lépj előre a jobb lábaddal, és mosd meg a bal” azt [a távolságtartást, vagyis türelmet] próbálta kifejezni, amely lemos minden szennyet és illetlenséget. Ezzel erősítsük lelkünk jobbik felét. Vértzd hát föl magad ezzel a vélekedéssel, és így megerősö-dve, nyelvünkön és szívünkben Szókratész szentenciájával, amely így hangzik: „mivel az isteneknek úgy tetszik, Anütoz és Melétoz megölhetnek, de meg nem sérthetnek.”³⁵ Mint a költő mondja:

Türelemmel győzessék le a sors.

Eszembe jut most egy mese, amelyet gyakran hallottam apámtól; e mesét ő is az öregapjától ismerte. Így hangzik (ha jól emlékszem): akkoriban mindig nagy

becsben tartották az Erőt, amely Jupitert segítette a Gigászok elleni harcban; de a Sorsnak időközben kijárt a rangosabb hely, és azt hiszem, amikor meghallotta, hogy az Erőt az erények közé sorolták, irigységtől hajtva hevesen gyűlölni kezdte, és megragadott minden alkalmat, hogy bosszantsa. Isten pedig megengedte a borzalmas Balsorsnak, hogy bárhol is volt az Erő, ártson hatalmának. A Balsors nagyon szeretett volna már a végére járni a dolognak, mert természeténél fogva rendkívül hajlamos volt arra, hogy ártson, nem lévén senkire tekintettel. Mivel mindketten a harcmezőn voltak, hevesen összezsaptak. A Balsors karjai közé szorította az Erőt, és ide-oda lökdösve megpróbálta földre kényszeríteni; de mivel látta, hogy minden fáradozása hiábavaló, csaláshoz folyamodott, megpróbálta becsapni. Miután az Erő ezt észrevette, lévén hogy nagy testű nő volt, a Balsorsra vetette magát, s földre nyomta úgy, hogy a Balsors teljesen összetört, és összeeverve, szinte félholtan érte meg a párbaj végét. A harc nem volt könnyű, nem is tartott rövid ideig, sőt hosszasan harcoltak, sok izzadsággal, amelyet Pallasz – az összes istennő közül a legbölcsebb – egy aranytálban gyűjtött össze, és égi port keverve hozzá, egy rendkívül kemény szobrot készített belőle, és égi kenőccsel bekenve az embereknek adta. A halandók türelemnek nevezik ezt, a halhatatlanok stenagmiának, vagyis szűkösségnek, nyomorúságnak. Ez a Türelem születése után azon kezdett gondolkodni, vajon az apját vagy az anyját kell-e követnie. Végül arra a következtetésre jutott, hogy az apai erőt, a Balsorsot utánozza; miután erre rájött, kezdte szorgalmasan követni őt.

Különösen a fejedelmi udvarokban látható ez a vad küzdelem, ahol a Szerencse, közelről szemlélve a harcot, fegyvert nyújt a Balsorsnak, örömet lelve abban, hogy meggyötörve látja a Türelmet, ivadéka iránt táplált régi gyűlöleténél fogva. Gondolom, ezért kiáltott fel így a költő:

„Ó Sors, mily irigyen és gőgösen
Mutakozol meg bátor emberekkel szemben.
És milyen igaztalanul osztogatod mindig
A jutalmakat, miket a jóknak kellene adnod.”

Ehhez hasonló erényes mesékkel szokott volt apám felkészíteni arra, hogy elviseljem a sors csapásait, és én hozzá hasonlóan bebizonyítom, hogy a türelem minden balsors közepette egyedülálló gyógyír, ami különösen az udvari életben kíváncsú, ha nem akarja az ember egy pillanat alatt elveszíteni nem egyszerűen az udvarban eltöltött hosszú idő fáradozásait – még mielőtt az udvari ember eléri hőn óhajtott célját –, hanem a sok fáradozást, a rengeteg színlelést, a végtelen sok reménykedést, és – ami még rosszabb – ha nem akarja mérhetetlenül gyötrelmes munkával magára vonni ura gyűlöletét.

Paolo: Gyakran megesik, hogy sokan hosszas ott tartózkodás után sem tudnak magukkal hozni mást az udvarból, ahol megöregedtek, mint megvetendő gyalázatot vagy életük veszélyeztetését, ha egyáltalán kikerülnek e nagy tűzvészből.

Marco: Ha bárki is azt akarja, hogy oly nagy szolgaságnak ilyen nyomorult vége legyen, nézzon körül jól, és meg fogja látni, mindez azért történt meg vele, mert nem tartotta maga mellett a türelmet, amely arra szolgál, hogy megkönnyítse a fejedelmi udvarból való távozást. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy megfigyelhetjük bárki arcát, és meg fogjuk látni az udvari embereken a lélek érzelmeit, azt, hogy ezek az udvari emberek búbánatosak, vagy nagyon eltérnek attól, amit külső képük mutat.

Paolo: E beszélgetés után nagyon szeretném saját szememmel látni, mennyire szükséges ezeknek az elégedetleneknek a türelem, és azután térjünk vissza szállásunkra.

Fordította: Vigh Éva

Jegyzetek

1. Az értekezés eredeti olasz címe: *Dialogo de la vita de'cortegiani intitolato la patientia*. E párbeszéd Lucio Paolo Rosello *Due dialoghi*-jének második részeként jelent meg 1549-ben Velencében. A fordítás a mű ezen első (és tudomásom szerint egyetlen) kiadása alapján készült, mely a Vatikáni Könyvtár Capponi VI. 194. int. 2. jelzete alatt olvasható.
2. lótuszevők: az a nép, amely szívesen fogadta Odüsszeuszt és társait. Megkínálták őket azzal a gyümölcscsel, amellyel ők maguk is éltek: e gyümölcs varázsereje folytán elveszi az emberek emlékezetét. Odüsszeusz társai, akik ettek a lótuszfa gyümölcséből, nem kívántak többé hazatérni.
3. Hégésziasz eposzköltő az ie. VII. századból, a *Küpria* című eposz szerzője.
4. Caecilius Statius (ie. 230 körül–168) latin komédiaszerző, felszabadított gall rabszolga volt.
5. Reno: a Pó mellékfolyója (és a Rajna olasz fordítása is egyben). A szerző valószínűleg a franciák 1494-es itáliai betörésére utal, amely véget vetett a közel négy évtizedes békés időszaknak.
6. pszilloszok: az ókor híres kígyóbűvölői.
7. mindkét nyelv: a görög és a latin kultúra és történelem nagyjai
8. Künegeirosz a marathoni csata (ie. 490) egyik hőse, hősi halottja.
9. Marcus Atilius Regulus consul, ie. 267-ben és 256-ban harcolt a karthagóiak ellen, Afrikában fogságba esett. Rómába küldték fogolycsere és békekötés kieszközlése végett, ő a szenátusban a karthagói javaslatok elutasítását kérte. Ezután ígéretét betartva önként visszatért Karthagóba, ahol megkínózták és megölték.
10. Sevola, Mucius: a szerző bizonyára tévedett, amikor Mucius Scaevolát Sevola, Muciusként tüntette fel. Mint ismeretes, Mucius Scaevola ie. 507-ben Porsenna etruszk király előtt tűzbe tartotta jobb kezét, bizonyítva ezzel a rómaiak férfias bátorságát.
11. Pompeius (ie. 106–48) római hadvezér és államférfi.
12. Kambüész perzsa király (ie. VI. század), Egyiptom meghódítója.
13. lapsana: Európában honos, vadon is termő növény
14. Kalliszthenész (ie. 370–327) történetíró, Arisztotelésszel érkezett a makedón udvarba, s kivégzéséig ott élt.
15. Angerona és Voluptas: valószínűleg etruszk eredetű istenségek. Angeronát Voluptas oltárán áldozták fel az új év „kiengesztelése” végett. A reneszánsz kor ikonológiai értekezéseiben is előfordulnak. G. C. Capaccio *Delle imprese* (Napoli, 1592) című értekezésében az alábbi interpretáció olvasható: „volt a rómaiaknak két istenségük, egyiket Angeroniának, másikat Volupianak hívták; az elsőt Languoribusnak is nevezték, míg a másikat Voluptaténak, és kölcsönösen feláldozták egymást, azt akarva ezzel kifejezésre juttatni, hogy az öröm mindig üressel keveredik és fordítva...” (id. mű p. 45.)

16. Helyesen: Hermiasz Magnétész az 1. mithridatészi háború (ie. 87–84) előtt Sypylos melletti Magnésia egyik politikai pártjának vezetője. Mithridatész ostroma árnyékában meg-egyezik az ellenpárttal az összefogásról és arról, hogy valamelyikük önként száműzetésbe vonul.
17. Publius Cornelius Rufinus (ie. III. sz.) római politikus. Ie. 276-ban kiűzik a szenátusból, mert – valószínűleg – gazdagságával kérkedett.
18. Fabricius Lucinus (ie. IV–III. sz.) római politikai vezető. A késői köztársaság korában a megvesztegethetetlenséget és az egyszerű életvitelt jelképezte.
19. Theramenész (ie. V. sz.) athéni arisztokrata politikus, aki ie. 411-ben oligarchikus államcsínyt vezetett a kormányzat ellen.
20. Próteosz: tengeristen, Poszeidon fia, bármilyen alakot fel tudott venni, változékonyabb volt, mint maga a tenger.
21. elefánthoz énekel: Az Arisztotelésztől, Pliniustól származó vélekedés szerint az elefánt jóindulatú, segítőkész állat. A reneszánsz ikonológiai értelmezés szerint a jóságos, alattvalói javát szolgáló fejedelmet gyakran ábrázolták elefánt képében, akihez alattvalói mindig bátran fordulhatnak segítségért.
22. Diomédész: a trójai háború rendíthetetlen hőse.
23. Quintus Ennius (ie. 239–160) latin költő, drámaköltő. Fő műve az *Annales*, amelyben Róma történetét meséli el az alapítástól saját koráig.
24. Geminus Servilius előkelő római államférfi, Ennius kortársa és pártfogója.
25. Cesare Ripa *Iconológiájában* (első kiadás: 1596) a következőket olvashatjuk; a *Kevesebb erő legyőzni a nagyobbat* című fejezetben: „a régiek ezt kifejezve, a hiéna bundáját festették le, közelében a párduc bundájával. Abból a tapasztalatból indultak ki, hogy a két teljesen különböző természetű két szőrt egymás mellé téve, a hiéna tönkreteszi a párduc bundáját...” (Ripa, *La novissima Iconologia*, Padova, 1625. p. 258–59)
26. Szókratész (ie. 470–399), görög filozófus. Felesége közismerten nehéz természetű, házsáros asszony volt.
27. Alkibiádesz ie. V. sz., athéni politikus, hadvezér a peloponnészoszi háború egyik jelentős alakja.
28. gimnoszofisták: indus aszkéták, meztelenül erdőkben éltek, gyümölcscsel táplálkoztak, a természet tiszteletének szentelték magukat, önmaguk elégetésével vetettek véget életüknek. Mivel általános megbecsülésnek örvendtek, Nagy Sándor érdeklődött irántuk, innen származnak a róluk szóló híradások.
29. Fábius Maximus (ie. ?–203) római patricius, a második pun háborúban játszott jelentős szerepet. Halogató taktikájával, kerülve a nyílt összecsapást, kifárasztotta Hannibál seregét.
30. Valerius Maximus (isz. I. század) római történetíró.
31. Omphalé görög mitológiai alak, lydiai (lüd) királyné, akit Héraklesz szeretett. Héraklesz – aki az *apothéosis* (a földi szenvedéseket felvállaló hős) példája – Omphalé rabságában nő ruhába öltözött, s így szőtt a nő lábainál egy önmaga legyőzését követelő szolgálatban.
32. Ceyx, ld. Ovidius: *Átváltozások*, XI. 266–748, Luafer fia, Alcyone férje.
33. Kerkópszok, ld. Ovidius, *Átváltozások*, XIV. 88. (kisázsiai nép, akiket Zeusz majommá változtatott. Két, név szerint is ismert testvér (Szilloosz és Triballosz) lerohanták az alvó Hérakleszt, aki azonban könnyűszerrel legyőzte őket. A Kerkópszok viszont olyan jókedvre derítették a hőst groteszk viselkedésükkel, hogy az elengedte őket.
34. Epiktétosz (isz. kb. 55–kb. 135) sztoikus filozófus
35. Szókratész Védőbeszédének magyar fordításában ez így hangzik: „kivégeztettek, nem annyira nekem ártotok vele, mint magatoknak, mert nekem ugyan nem árthat sem Melétosz, sem Anütosz”. A Védőbeszédben Melétosz és Anütosz Szókratész vádlói voltak.

KONYHALATIN

(A koraújkor /köz/nyelvéről)

Peter Burke: Küchenlatein

(Sprache und Umgangssprache in der frühen Neuzeit) Berlin 1989.

Európában egészen a XX. századig – csökkenő mértékben ugyan – érvényes az a tendencia, hogy úgy írásban mint szóban a középkor közös nyelvét (*lingua franca*), a latint használták – állítja és illusztrálja sok-sok példával Peter Burke, a cambridge-i Emmanuel College művelődéstörténettel foglalkozó tanára. A könyv valójában három tanulmányt foglal magába. Az első, külön a német kiadás számára készült tanulmány bevezető jellegű, a nyelvtörténet rövid vázlata Varrotól az újgrammatikusokon keresztül egészen a fogalomtörténetről író Reinhart Koselleckig. Burke ezek ismeretében különíti el saját, új szempontjait, amelyek alapján a mű gerincét képező második részben a latin nyelv középkor utáni egyházi használatáról ad áttekintést. Az olvasás-írás helyzetét a koraújkori Itália üzleti, családi, egyházi és állami életében a harmadik rész tárja az olvasó elé.

A nyelv történetével – akár a nyelv-tanulmányok jelentőségét felismerő, akár az Oral Historynek elkötelezett történészekről legyen szó –, vagy azért foglalkoztak, hogy az adott nyelv, nyelvi konvenciók alaposabb megismerése a források jobb megértését szolgálja, vagy hogy a nyelvet mint társadalmi jelenséget, a kultúra, a mindennapi élet részét elemezzék. Egy nyelvről, főleg pedig annak használoiról azonban árnyaltabb kép nyerhető, ha tudjuk, hogy a különféle társadalmi csoportok különböző nyelvváriánst használtak, vagy ha figyelembe vesszük, hogy ugyanazok a személyek más-más szituációban más és más nyelvváltozattal, nyelvvel élhettek. Így a hugenották által beszélt franciát a

benne túlszengő bibliai idézetek miatt joggal nevezték „kánaáni nyelvjárásnak”. Am az sem meglepő ezek alapján, hogy V. Károly császár a követekhez franciául, a szebbik nemhez olaszul, szolgálíhoz németül, Istenhez pedig anyanyelvén fordult.

A latin használata a középkor utáni kereszténységben egyértelműen a katolikus egyházban a leggyakoribb, mint egy internacionális szervezet nemzetközi nyelve, illetve mint a szakrális és a profán elkülönítésének médiuma. A Tridentinum 1562-ben anathemával tiltotta el a népnyelv istentiszteleti alkalmazását, s ez több mint négyszáz évig érvényben maradt. Kivétel kevés akadt csupán az unitus orthodoxok tarthatták meg ósláv liturgikus nyelvüket, az esztergomi főegyházmegegyében pedig kereszteléseknél, házasságkötéseknél használhatták a magyar, a német és a szlovák nyelvet is. Jóllehet a protestánsok elkötelezték magukat a népnyelv mellett, Lutherék hétköznapiakon latin liturgiát használtak, Kálvin 130 leveléből 79-et latinul írt, s hasonló az arány Erasmusnál is. Kényszerű kompromisszum volt ez az izoláció elkerülése végett, ám mégis annyira életképes, hogy protestáns egyháziak gyakran jobb latinisták voltak katolikus kollégáiknál.

Széles területet ölelt fel a latin használata a művelődés terén is. Hosszasan sorolhatók a költők Giovanni del Virgilótól, aki Danténak azt tanácsolta, hogy az Isteni színjátékot latinul írja meg, egészen a kitűnő latinsággal verselő Giovanni Pascoliig (+1912) és a „Rerum Novarum” XIII. Leójaként ismert Gioacchino Pecciig. A latin nyelvű próza a XVIII. század közepéig jelentős maradt Európában. Nem annyira az eredeti művek terén (mint Ludvig Holbergs szatirikus tudósítása egy pokoljárásról „N. Klimini Iter Subterraneum” címen 1741.), inkább a szélesebb körű megismerés érdekében végzett fordítások kapcsán. Néhány a számos példa

közüli: Boccaccio: Dekameron, Machiavelli: A fejedelem, Seyssel politikai írásai, Spenser: Shepherd's Calendar etc. mind latin fordításban terjedtek el. Hasonló a helyzet a tudományos munkák terén is. Nem véletlen, hogy a kínai filozófus K'ung Fu Cse, akinek munkáit jezsuiták fordították latinra, Konfucius néven vált ismertté. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy nemcsak Locke, Newton, Galilei (pl. Sidereus nuncius), Hobbes (pl. De cive), de még a francia filozófiai nyelvet megalapozó Descartes is latinul publikálta számos munkáját. Ugyancsak latin nyelven fródott az 1682-ben indult tekintélyes folyóirat, a lipcei Acta Eruditorum. Míg azonban 1701-ben a lipcei könyvvásáron kiállított könyvek 55%-a latin nyelvű volt, ez az arány 1740-re 27%-ra zsugorodott – a jövő ekkor már a nemzeti nyelveké.

A koraujkorban nemcsak írtak, hanem beszéltek is latinul. Egyetemi előadásokon, tudományos vitákon, iskolákban. A cambridge-i Queen College előjárói a XVII. század közepén a diákokat arra kötelezték, hogy étkezések közben csak latinul beszéljenek, a Harvardon pedig ez idő tájt egyszerűen megtiltották az angol használatát. Mindez természetesen nem a hallgatók lelkes beleegyezésével történt, mint ahogy az sem, hogy számos iskolában a tanárok „lupust”, azaz besúgót alkalmaztak, akik kötelesek voltak jelteni, ha az órák közötti szünetben valamelyik hallgató az anyanyelvén beszélgetett. A francia uralkodóvá válásáig a diplomácia terén is használatos volt a latin, mint semleges közvetítő nyelv. A svéd kancellár Oxenskiöld így ír erről 1653-ban: „... miért használnánk az ellenség nyelvét, így az sokkal dicsőbb lenne másoknál, inkább hiszem, hogy a latin előbbrevaló és alkalmasabb, minthogy a rómaiak a világ oly nagy részének urai voltak, és manapság már egyetlen nép sem rendelkezik ezzel a nyelvvél, mint sajátjával.” Még 1757-ben is latinul folytak a tárgyalások Anglia és Svédország között. Az pedig már kuriózumszámba megy, hogy Ausztria–Magyarország uralkodója még a XIX. század végén is latinul írt a svéd királynak – mint ahogy az is, hogy a magyar korona ország-

ainak nemzetei 1844-ig latin nyelven tanácskoztak a magyar parlamentben. Gyakorta előfordult, hogy a mindennapi életben, például az utazásoknál a latin ismerete segített. A lengyel királlyá választott Valois (utóbb III.) Henrik kísérete szerint Lengyelországban nemcsak minden nemes, de még a fogadósok is beszélnek latinul, bár Saint-Simon herceg későbbi véleménye szerint elég szánalmas latinitás volt az övék. Egy izlandi útibeszámoló 1856-ból (!) arról tudósít, hogy angol és francia hiányában latinul is lehetett boldogulni Reykjavíkban, sőt ugyanott egy fogadáson még a pohárköszöntőket is így mondták. Találhatunk példát a latin meglehetősen spontán szereplésére is. 1603-ban, Esztergom ostrománál, a felderítésre kiküldött magyar lovas a török felmentő sereg gyors közeledtét rémült „Heu Domine, adsunt Turcae!” („Jaj uram, itt a török!”) kiáltással adta tudtul parancsnokának, a francia Bassompierre ezredesnek.

Bár még tág tér nyílik a kutatás számára, hogy részletekbemenően feltérképezze a középkor utáni latin milyenségét, alkalmazásának kronológiáját és szociológiáját, elterjedésének geográfiáját, mégis tehető néhány általános megállapítás. Először is, hogy a latinul leírt, kimondott mondatok anyanyelvű gondolatokként fogalmazódtak meg, és ezt a szabályt a latint „természetesen”, „első” nyelvként bíró Montaigne kivétellel gyengíti csak. Azt, hogy mennyire különbözött ez a nyelv a Cicero által használttól, mi sem mutatja jobban, mint hogy a Jézus Társaság szentként tisztelt alapítójának Loyola-i Ignácnak latin nyelven írt (egyébként máig használatos) lelkigyakorlati szabályszerűen lefordították klasszikus latinra. A köznyelv, különösen leánynyelvei a latint nemcsak szókincsben, de grammatikájában is alakították, így az „erexit se in pedes” a „si levo in piedi” mintájára lett használatos. Gyakori volt, hogy népnyelvű szövegbe latin mondatrészeket, tagmondatokat illesztettek minden különösebb előzmény nélkül. A népnyelven megírt munkák számának növekedése a szakszavak terén fokozott latinizálódáshoz kapcsolódott, hiszen a modern nyelvek absztrakt

fogalmakat jelölő szavakban meglehetősen szegények voltak. Nem tartható tovább az a korábbi vélemény, hogy az egykori római birodalom nyelve a XVIII. század végén XIX. század elején egyszerűen elenyészett. Egyes helyeken, bizonyos területeken (egyház, egyetemek) tovább ápolták. Finomításra szorult az a hagyományos elképzelés is, hogy a középkor után csak a társadalom művelt rétegei: a papok, nemesek, hivatalnokok tudtak volna latinul. Hiányosságokat gyakran tapasztalhattak az ő köreikben is – az egyháziakról a rengeteg *visitatio canonica* tanúskodik szerte Európában –, mindazonáltal ennek ellenkezőjére alacsony társadalmi helyzetűeknél is találhatunk példát. Így azét a velencei cipészét, aki a XVI. sz.-ban egy inkvizíciós meghallgatás során teológiai nézeteit jobban kifejezendő váltott beszéde közben eképpen latinra: *Deus vult omnes homines salvos fieri...* (Isten minden embert üdvözíteni akart). Ám a latin mellett, hogy lehetővé tette a korájukban is az általános közvélemény kialaku-

lását, s mind a köz-, mind a tudományos élet terén a hallgatók vándorlását egyetemek között szerte Európában (*peregrinatio academica*), elmélyítette a szakadékokat az elit műveltsége és a népkultúra között. Kizárta a művelődésből a latinul nemigen tanuló nőket, s így nem is tűnik annyira erőszakoltnak az összefüggés felfedezése a női olvasóközönség ezernyolcszázados évekbeni megnövekedése és a latin hanyatlása között. A köz számára a latin ezután már legfőljebb statusszimbólumként, jól vagy titokzatosan hangzó nevekben, mint „*Elixir Vitae*”, „*Aqua Celestis*” jelentkezett.

Burke olvasmányos munkája számos példát, megállapítást tartalmaz még. Így szól a latin előfordulásáról a titkosírásokban, vagy a betűk erejébe vetett hajdani babonákról, rászolgálva művelődéstörténetesek, latinisták s minden érdeklődő olvasó figyelmére.

Tusor Péter

SZERELEM ÉS SZEXUALITÁS NYUGATON

Páratlan értékű kiadvánnyal örvendeztette meg olvasóit a francia Seuil kiadó, amikor 1991 januárjában megjelentette azt a 24, szexualitás történetével foglalkozó tanulmányt, melyek a L'HISTOIRE francia történész folyóirat különböző számaiban már jórészt napvilágot láttak. A kötet szerzői közt olyan híres személyiségek vannak, mint George Duby, a könyv szerkesztője és Jacques le Goff középkorkutatók, Jean Bottéro az ókori kelet híres szakértője, Guy Chassinand-Nogaret a felvilágosodás korának jeles kutatója, vagy a rennes-i egyetem professzor emeritusa Francois Lebrun. A magyar olvasóközönség számára külön értéke lehet a kiadványnak, hogy néhány kísérletet leszámítva, ehhez hasonló jellegű honi próbálkozások még nem születtek.

A francia történetírók e tekintetben előrébb tartanak, ám számos hasonló problémát tárgyaló munkájuk ellenére, mint amilyenek például J. L. Flandrin, D. Rougemont, P-Duchatelet művei, még e kötet szerzőinek is magyarázatot kellett adniuk: miért is van szükség az effajta, talán kissé szokatlan szemlélődésre. Duby mintegy válaszként ezt írja a bevezetőben: „Afrika és Óceánia népeit vizsgálva világossá vált a kutatók számára, hogy társadalmuk szerkezeti felépítésének minden formája a szülő-gyermek és a nemek közti kapcsolaton alapul, s ez rávilágított annak szükségszerűségére, hogy amennyiben az elmúlt korok társadalmi struktúráit s fejlődését kívánjuk vizsgálni, nélkülözhetetlen a fent említett kapcsolatrendszerek mélyebb ismerete.” Természetesen ez több okból sem egyszerű. Az ilyen irányú források hiánya néha komoly nehézségek elé állítja a kutatókat. Ezért kap szerepet a témák feldolgozása során a képzelet és a szubjektivitás, ami egyúttal a kötet tanulmányainak változatos s néha ellentmondó voltát is magyarázza. Noha a szerzők nagyrészt Franciaország szemszögéből

elemzik a nemek közti kapcsolatokat, Jean Bottéro kiszélesíti a kötet címében jelölt témakör vizsgálatát a Közel-Keletre is. A tanulmányok ugyan nem kronológiai sorrendben követik egymást, mégis bizonyos gondolati összhangot tükröznek. A szabad szerelmet, házasságot és a nemi élet általános problémáit vizsgáló fejezetek 3 egységre bontják a könyvet, a tanulmányok azonban más szempontból is könnyen csoportosíthatóak. Ez alapján egészíti ki az ókori szexualitás, a középkori (keresztény) szemléletmód, a felvilágosodás, az 1789-es francia forradalom és az utána következő XIX. sz. gondolatvilágának megújulását bemutató írásokat a néhány általánosabb kérdést megközelítő tanulmány.

Az ókori szexualitás történetével foglalkozó munkák közül már a legelső, Jean Bottéro „Minden Babylonban kezdődött” című tanulmánya meglepő közelségbe hozza az ókori Mezopotámia gazdag, nemiséggel foglalkozó írásos emlékeit. A munkában szereplő számos, franciára lefordított dokumentum a mai olvasó számára is szokatlan leplezetlenséggel fródot, s arról győz meg, hogy a szexualitás nem tartozott a tabu témák közé. Még akkor is így van ez, ha a források abszolút értelemben vett csekély mennyisége csak bizonyos következtetésekre ad lehetőséget. Mindegyik, ókorral foglalkozó tanulmányból világosan kiderül, hogy a rendelkezésre álló források leginkább, a felsőbb rétegek életéről s ennek társadalmi és gondolati vonatkozásairól adnak képet.

Bizonyos, hogy az ókor, de más korszakok nemiséggel kapcsolatos gondolatvilágának megértéséhez is nélkülözhetetlen, hogy a XX. sz. végén tapasztalt valóságtól elvonatkoztassunk. Az ókori Görögország embere ugyanis aligha bolydogolna a mai értelemben használt homo- és heteroszexualitás fogalmával, hisz ezeket ő leginkább a szexualitás általános fogalmának rendszerébe illesztette be jelen-

tékenyebb megkülönböztetés nélkül, s jól-lehet létezett bizonyos körökben előítélet a homoszexuális kapcsolatot élvezőkkel szemben, ez mégsem tekinthető dominánsnak. A IV. sz-i költő Eubulos kissé komikusan mesélte a trójai háború résztvevőiről, hogy senki sem látott köztük prostituáltat. A mitológiai Heraklés szintén többször keveredett szorosabb kapcsolatba egyenműekkel, de a görög vázafestészet is gyakran ábrázolta a kor magán-életének legintimebb részleteit.

Mindezek természetesen nem hiányozhatnak a rómaiak idejéből sem. Paul Veyne a római kor szexualitástörténetének szakértője Catullus költészetének, s Plautus színházának részleteit idézi példaként. Az egyenműekkel fenntartott szexuális kapcsolat jórészt teljesen elfogadott volt mindaddig, amíg nem vált kizárólagossá, azaz nem szűkölt le csakis az egyenműekkel való kapcsolatra. Ebben az esetben leginkább a magukat nőnek beöltöztető férfiak váltak közmegvetés tárgyává, de hasonlóan vélekedtek arról a homoszexuális férfiről is, aki áruba bocsátotta testét. Az ókori társadalom, s itt korántsem kizárólagosan a görögökről van szó, az erőszakot szintén elítélte. Példaként Maurice Sartre Gortyna törvénykönyvét említi (Kréta kr.e. V. sz.), melyben a nemi erőszak elleni intézkedések jogi alapon nyugodtak. Ez nem volt egyedülálló, hiszen maga a törvény szövege is Athénra vonatkozik. Az erőszakoskodóra kirótt pénzbüntetés nagysága nem az áldozat nemétől, csupán annak társadalmi helyzetétől függött.

Elterjedt volt a görögök közt a szexualitásnak egy másik formája is, a gyermekkel való szerelmeskedés. Az azonos nemű gyermekek iránt érzett megkülönböztetett szeretet, azoknak a szexuális életbe való bevezetése megszokott dolog volt köreikben. Ezt példázta a lesbosi Sappho alakja is, aki mint előkelő származású hölgy (VII–VI. sz.), energiájának jó részét a nála jóval fiatalabb hölgyeknek szentelte. Claude Mossi szerint Sappho esete azért is rendkívüli, mert ekkor még a nő társadalomban betöltött szerepe sokkal jobban megragadható volt, mint az azt követő klasszikus korban.

A római idők nem sokban különböznek a korábbi koroktól. A két nem állandó és markáns elválasztása (még a mindennapi életben is), az atléták mezítelen világa, vagy a hosszan tartó háborúk, mind olyan koordinátái a kornak, melyek számunkra néha talán megdöbbentő tényekkel szolgálnak. Ne gondoljuk, hogy a görögök vagy a rómaiak akár egy fokkal is kevésbé vonzódtak a másik nem iránt, mint ahogy a ma embere. Catherine Salles római prostitúcióról szóló tanulmánya nemcsak azért érdekes, mert vele bepillantást nyerünk a római Subura és a Nagy Cirkusz környékére, sokkal inkább azért, mert az alsóbb és a középrétegek életét, lehetőségeit villantja fel. Az utca kínálatát ugyanis ők vették igénybe, s nem az arisztokrácia, mely főként a rabszolgák „szolgáltatásai” közt válogatott. A római „meretrix” és „léno” hozzátartozott a mindennapok képéhez. Ezt bizonyítják Plautus, Terentius utalásai, vagy egyes pompeji emlékek is. A görög és római prostituáltak között mindenesetre volt némi különbség. Míg némelyikük a görögöknél komoly politikusokra is inspirálólag hatott, a rómaiak már közel sem becsülték őket ennyire. A római férfi, ha egy nő véleményére volt kíváncsi, akkor vagy barát-nőjéhez, vagy törvényes feleségéhez fordult.

De vajon mit is jelentett a házasság fogalma egy római számára? A tanulmányok meggyőznek arról, hogy noha az ókor számos házasságon kívüli kapcsolatfajtát ismert, a házasság intézménye mégsem szorult háttérbe. A római kor házasságának szerepe azért is izgalmas kérdés, mert Catherine Salles tanulmányának segítségével módunkban áll azt a keresztény házassággal összehasonlítani. Az első, ami számunkra talán meglepő, hogy nem írott szerződésen alapul, hanem szigorúan magán természetű, mégis mindenki számon tartja, márcsak a származás szempontjából is. Paul Veyne, a házasságkötés okait vizsgálva két szempontra hívja fel nyomatékkal a figyelmet. Az egyik a hozomány kérdése, melynek nagy szerepe volt már a rómaiaknál is, s a gazdasági stabilitást szolgálta, a másik pedig a szokás hatalma. A

tanulmányban külön hangsúlyt kap a férj-feleség viszonyának alakulása a köz-társaság-kor végén és a császárkor elején. A pater familias szerepe ugyan csorbíthatatlan, ez azonban nem zárja ki, hogy gyöngéd, szeretetteljes szálak fűzzék kedveséhez, akit gyakran a nyilvánosság előtt is magasztal. Míg Seneca korában a házasság egyenlőtlen szerződés halmaza volt, addig Marcus Aurelius idejének házassága már sokkal kiegyensúlyozottabb képet mutat. A férj házasságtörése például éppolyan bűnnek számított, mint a feleségé, noha egy felszarvazott férjnél megvetendőbb dolog aligha létezett. A változás okait keresve a gyanú a sztoicizmusra, ill. a kereszténység hatására eshet, ám a szerző vélekedése szerint, az úgy eredője összetettebb.

Több tanulmány a középkori keresztény kultúra és gondolkodás szexuális vonatkozásait vizsgálja. Georges Duby a nő szerepét, jelentőségét kíséri végig a XI–XII. sz.-i Franciaországban. A társadalomban több értelemben is a perifériára szorított nő hosszú ideig maga a megtestült eredendő bűn, akit csak egyféle módon lehetett megszabadítani a Gonosz fogásából, a házassággal, amivel egyúttal az anya szerepkörét ruházták rá. A házasság a középkori keresztény gondolkodás egyik alappillérvé vált. Ez az az intézmény, mely Abelard gondolatai szerint a nőt, akit a bűn a férfi uralma alá helyezett, újból egyenértékűvé teszi az erősebb nemmel. Az egyház és a keresztény gondolkodás a házasságon kívül elkövetet félrelépést nem bocsátja meg. Érdekes a Duby által idézett Guines gróf története. Az agg férfi büszkén dicsekedett több tucat törvénytelen gyermekével – lám, a korabeli gondolkodás nem riadt vissza az apaság ilyenfajta dicsőítésétől sem! –, akiknek még gondját is viselte, ám egyikükről sem merte volna elismerni, hogy házassága idején született. Vagy az előtti, vagy felesége elhunyt utáni fogantatásukról beszél.

Persze túl egyszerű lenne a történelem, ha mindent ilyen egyértelmű tendenciák határoznának meg. A valóság néha alaposan eltér az elvárttól. Mutatja ezt az egyházi közbeavatkozás szükségessége,

melyre több tanulmány is utal. Ilyen volt I. Fülöp 1094-es kiközösítése vagy II. Fülöp Ágost esete, akinek kanonizációját épp az egyház akadályozta meg, mivel első feleségét, a dán származású Ingeborgot eltaszította magától. Természetesen sok-sok példát lehetne még említeni hasonló egyházi tiltakozásra vagy közbeavatkozásra, de nem ez az egyetlen terület, ahol az egyház harcba indult. Zászlót bontott a vérfertőzés elleni küzdelemben is, ahol követelményei néha teljesíthetetlenül szigorúak voltak a kor számára: hetedízig tiltotta a rokonházasságot, küzdött a nők megalázása és háttérbe szorítása ellen.

A Szűzanya, majd a női szentek szerepe a korabeli gondolkodásban a XII. sz.-tól öltött határozottabb formát. Ebben az időszakban szilárdult meg a házasság szerepe. A XII. sz.-ban került a hét Szentség közé. Megfigyelhető a nők nevelésének fokozatos előtérbe kerülése, amely a keresztesháborúkkal elfoglalt Nyugat-Európában egyre sokoldalúbbá vált. Természetesen feladatuk is ennek függvényében változott: ha férjük távol volt, részt kellett venniük a hűbéri birtok igazgatásában, de védelmi feladatokat is elláttak. Szintén a XII. sz. az a kor, amikor megjelenik Dél-Franciaországban a „courtoisie”, melyben a nő egészen új szerepkört kap: a középontba kerül, s a vele létesített kapcsolat jellege a lovagi kultúra csírájává válik. Imádója, aki az esetek nagy többségében nem a férj, védelmezi, szolgálja és hódol előtte, míg a hölgy cserébe bizalmát nyújtja neki. Nem elviten pajzánkodásról vagy házasságtörésről van azonban szó! A férfiak nagy része nem jutott tovább „egy kedvesétől kapott csóknál”, joga volt viszont ahhoz, hogy kedvesének meztelen testét ártatlanul szemlélje. Mi állhatott valójában a courtoisie hátterében? Két szerző tollából két különböző vélemény is ismerhetünk meg. Jacques Solé a gronoble-i egyetem kutatója inkább a kapcsolat érzelmi oldalára helyezi a hangsúlyt, jelezve a nő szerepének jelentőségét. Duby ezzel szemben úgy véli, hogy a courtoisie csak újabb epizódja a nő középkori megaláztatás-sorozatának. A bábokat szerinte a férj irányítja a háttérben, aki a nőt csalétkül használva

csábítja udvarába a kor lovagjait, hogy ezzel is udvara fényét emelje. A courtoisie másik hasznélvezője a lovag volt, aki társadalmi helyzetén javíthatott, ha egy tekintélyesebb udvarba került.

Érdekes problémakör a courtoisie eredete, mellyel J. Solé foglalkozik tanulmányában. Sokak szerint pusztán a hűbéri társadalom gesztusait látjuk tükröződni benne, s bár ezt Solé sem vitatja, mégis felvet egy másik lehetséges gyökeret. Már a kapcsolatforma elterjedési területéből is (Provence, Katalónia) szembeötlik számára a mór-spanyol közelség, az arab világ, ahol – látszólag – éppúgy központi helyet foglalt el a nő, mint a courtoisie-ban. A gesztusokban szintén feltűnő hasonlóságot fedezett fel. De vajon miért tűnik el olyan gyorsan a courtoisie, annak ellenére, hogy a későbbi korokra mért kulturális hatása igen jelentős. Mindenképpen érdekes, hogy a courtoisie Dél-Franciaországban épp akkor kezdett hanyatlani, amikor északról egyre erőteljesebben jelent meg a francia királyi központosító törekvés, mely végülis integrálta a déli részeket. Láthatunk-e itt párhuzamot? Ez pusztán e sorok írójának megválaszolatlan kérdése marad.

A kereszténység a „courtoisie” által nyújtott világi megoldással egyértelműen szembehelyezkedett. A házaseletet illetően sok esetben szigorú előírásai voltak, noha a nemek közötti kapcsolat alakulására fejlesztő hatást is gyakorolt. Mindezt jól alátámasztja a Jacques le Goff tanulmányában idézett és részletesen elemzett Burchardus worms-i püspök (XI. sz.) Dekrétuma. Jól jellemzi a középkor groteszket kedvelő gondolkodását a lepra s a hasonló betegségek mértéktelen szexuális élettel történő magyarázata is.

Külön csemegének számított Jean Bouteroue saját fordításaival kiegészített tanulmánya Ádámról és Éváról, melyben két ószövetségi változatot, a „yahvistát”, és egy jó három évszázaddal fiatalabb variánsát hasonlít össze. Munkája értékét növeli, hogy több tévhitet igyekszik eloszlatni, így mindenekelőtt azt, mely szerint a biblia elhatárolja magát a szexualitás és a szerelem bármely téren való megnyilvánulásától.

A bűnbeesés fogalmával kapcsolatban rámutat, hogy e kifejezés alatt már a középkor híres teológusa, Aquinói Szent Tamás sem a szexualitás nyújtotta örömszerzés bűnét értette. (Summa theologiae I. 98. kérdés 2. cikkelye)

Minthogy a kötet Franciaországban láttott napvilágot, természetesenek tűnik, hogy egy történelmi korszakokat átvilágító kérdéskör kapcsán nem mellőzhetjük a francia forradalom korát, a XVIII–XIX. sz.-ot értve ezen. Több tanulmány hozzásegít ahhoz, hogy megértsük e kor légkörét, s ha ezt elértük, egyetérthetünk Guy Chausinand-Nogaret-vel, aki Francois de Sade példáját felhozva mutat rá, hogy a márki mennyire nem a kortól idegen, degenerált egyén volt, sőt maradéktalanul beleillett a kor, a régió gondolkodásának rendjébe. Michel Rey tanulmányából is megállapítható, hogy a de Sade márki által leírt világnak Franciaországban megvoltak az intézményes és gondolati keretei. A közgondolkodást népi oldalról a mi Báthori Erzsébetünkhöz hasonlítható Blaise Ferrage, vagy Chodais grófjának alakja éppúgy árnyaltta teszi, mint a felvilágosodás medrében akaratlanul is fellelhető szabadosság gondolata. Sade feketé bárány, akit őt egymás követő rezsimek börtönözött be, ám egyénisége mégis egy kor gondolatvilágának tükré, még ha kicsit szélsőséges formában is.

Szintén elválaszthatatlan a XVIII–XIX. sz. Franciaországtól a válás jogi kereteinek megszületése és állandó átalakulása. Arlette Lebige tanulmányából világosan kitűnik, hogy az 1792. szept. 20-i dekrétum csak kezdete egy hosszú folyamatnak. Sorsának alakulásán végigkísérhető a napóleoni korszak, a Bourbon restauráció, 1848., III. Napóleon, majd az azt követő rendszerek arculata egészen 1975. július 11-ig. A szerző vizsgálja a válások gyakoriságát, a különböző törvények „hatását” is.

A fogamzásgátlás történetével foglalkozó tanulmányok szintén a XVIII. sz.-ba kalauzolni bennünket, ugyanis körülbelül ettől a kortól kezdve mutatható ki a demográfiai görbékben egyfajta tudatos születésszabályozás. Viszont csak a XIX.

sz. folyamán vesz nagyobb lendületet a folyamat. Philippe Aries tanulmányában éles párhuzamot von a születésszabályozás valamilyen szintű gyakorlása és az ipari forradalom terjedése közt. Mégis kilóg a sorból a viktoriánus Anglia, ahol éppen ellentétes irányba mozgott a születési görbe, mint pl. Franciaországban vagy Németalföldön. Ezt a jelenséget Aries a rendkívüli fejlődési ütemmel magyarázza. A XIX. sz. forradalmi jelentősége a házasságokkal kapcsolatban az őszinteség és az egymás-figyelés elterjedésében rejlik. Aries ebből vezeti le a születések csökkenő tendenciáját is: kevesebb gyereket vállalnak a szülők, de azok felnevelésére odafigyelnek.

Külön jelentőséget tulajdonítanak a szerzők az egyházi véleménnyel kapcsolatos tévhit tisztázásának. Jóllehet az egyház hosszú ideig igen apró részletekbe bocsátkozóan tiltott mindenfajta fogamzásgátlást, a helyzet a XIX. sz.-ra megváltozott, bár addig sem ez volt az egyedüli irányvonal. Sanchez jezsuita atya a XVI. sz.-ban a megélhetési biztonságot és az egymással való törődést állította előtérbe. Ez idő tájt kezdte értelmét veszíteni a J. L. Flandrin által megfogalmazott „deus amours” fogalom, mely a korábbi időkre vonatkozóan a házasság és a szeretővel

folytatott „amour-passion” teljes elkülönítését jelentette.

A bemutatott három témakörön kívül több rendkívül érdekes tanulmánnyal találkozhat még az olvasó, így a szifilisz eredetéről vagy a franciaágy történetéről szóló írásokkal. Szintén a könnyedebb csemegék közé tartozik Pierre Darmon tanulmánya, ahol a szerző pikáns részletek kidomborításával teszi szórakoztatóvá az amúgy nagyon is komoly problémákat rejtő, D'Argenton báró 1595-ben kezdődő és csak az érintett elhalálózása után, 1603-ban végződő impotenciaperét, mely korántsem tekinthető egyedülállónak a korban.

Az olvasó számos kedvére való téma kör közt válogathat a tanulmánykötetben, s a könyv elolvasása után feltétlenül gazdagabb ismeretanyag birtokában szemlélheti a szexualitás témakörének történelmi vetületeit.

A kötetet a tanulmányok után felsorolt gazdag tájékoztató irodalom mellett számos sumér, egyiptomi, görög és héber forrás francia fordítása teszi színesebbé, értékesebbé.

Gálffy László

AZ ANALITIKUS TÖRTÉNETFILOZÓFIA KÉRDÉSEI EGY EMPIRIKUS MEGKÖZELÍTÉSBEN

Raymond Martin:
The past within us.

*An Empirical Approach to Philosophy
of History, Princeton University
Press, Princeton, New Jersey,
1989, XIII+160 old.)*

A történelmi magyarázatok kérdését érintő, pozitivista és antipositivista elméletek polémiája, ahogy arra Martin is utal könyve bevezetésében, a 60-as évek második felétől mindinkább lecsendesedett. Ez az analitikus történetfilozófia szempontjából meghatározó folyamat nem annyira a problémák kielégítő megoldásával, mint inkább a vita során megfogalmazott megközelítések, érvelések ismeretelméleti lehetőségeinek teljes kimerítésével, illetve maguknak az ismeretelméleti alapoknak a tarthatatlanná válásával magyarázható. Ezért Dantonak az analitikus történetfilozófiáról írt klasszikus munkáját követően a 80-as évekig csupán néhány elszigetelt kísérlet bontakozott ki, de közös kutatási programokról már semmiképpen sem beszélhetünk. Ezek az elszigetelt kísérletek, amelyek a történetírói nyelv és módszer elemzésére irányultak, a történelmi „megértés” (Verstehen) módszertanának olyan alkalmazását jelentik, amelyek menetében nem kerül sor a tényleges történetírói tevékenység intencióinak, motívumainak, a nyelv és valóság, a konvenciók meghatározta szimbólumhasználat és a társadalmi viszonyok összefüggéseinek; a nyelvnek mint történeti jelenségnek a mélyreható vizsgálatára. Így Danto, Donagan, Scriven, White munkáiban számos olyan megoldatlan kérdés marad, amelyek megválaszolásához egy, a tényleges történetírói gyakorlatot még inkább figyelembevevő és hermeneutikai szempontokat is követő megközelítéssel lehet csak hozzáfogni.

Az analitikus történetbölcsélet számára tehát egyre nyilvánvalóbb lehetőségek nyílnak egy új lépés megtételére. A 80-as években meg is fogalmazódott egy olyan törekvés, amely a történelmi magyarázatok kérdésének alapvetően a „Verstehen”-módszer, a Collingwood, Dray és mások által alkalmazott racionális magyarázatok és a pragmatizmus, elsősorban James és Dewey igazságelméletét idéző ismeretelméleti koncepciók szintézisére épülő, a történetírói gyakorlathoz forduló, instrumentalista megközelítésével ennek a lépésnek a megtételére enged következtetni. Ezen új megközelítésnek lesz egyik fontos dokumentuma Martin munkája is, amelyben a szerző ezeket a törekvéseket „mérés-kelt empirikus szubjektívizmus néven” összefoglalja.

Már Martin történetfilozófiai kiindulópontja is több rokon vonást mutat a „Verstehen”-teoretikusoknak azzal a felfogásával, ami a jelenben továbbélő múlt megismerését egyúttal az önismeret forrásának is tartja.

Martinnál a múlt, a történetiség ugyanis szintén mindennapi tapasztalatként jelenik meg. Martin szerint a jelen csak a bennünk élő múlt megfelelő értelmezésével érthető meg. Csak ennek az értelmezésnek a segítségével tudjuk elhelyezni önmagunkat a múlt jelenbe torkolló stabil és lezárt világában. Fel kell fedeznünk azt, hogy mik voltunk ahhoz, hogy tudjuk, mik vagyunk. Tehát valamennyien történészek vagyunk, hiszen benső szükségletünk a múlt megismerése, amelyhez ennek a múltnak önmagunkban, saját múltunkként való értelmezése útján juthatunk el. Ezért kell a történeti megismerés, a történetírói gondolkodás és módszertan vizsgálatakor a történetírói gyakorlathoz, azokhoz a valós intenciókhoz, motívumokhoz fordulni, amelyek döntő szerepet

játszanak a történész számára adott interpretációs lehetőségek közül történő választásban, egy történészi magyarázat megfogalmazásában. Ennek a tényleges történetírói gyakorlatnak tehát a főbb mozzanatai: a különböző történelmi interpretációk közötti választások, ezen választások szubjektivitásának kérdése, annak mértéke, hogy ezeket a választásokat mennyire határozzák meg a konvenciók és a bizonyítékok, illetve hogy a rendelkezésre álló bizonyítékok értelmezési lehetőségei milyen mértékben táplálkoznak valós hagyományokból. Mindenekelőtt azonban Martin elengedhetetlennek tartja az analitikus történelemfilozófia klasszikus periódusának kritikai áttekintését, amelynek során rámutathat a történelmi magyarázatok kérdését érintő pozitivistá és antipozitivistá koncepciók jellegzetes hibáira.

A legfőbb probléma a szerző szerint, hogy mind a pozitivisták, mind bírálók, akiket a humán tudományok metodológiai autonómiájáért való kiállásuk miatt „humanistáknak” nevez, egyaránt osztottak olyan előfeltevéseket, amelyek elterelték figyelmüket a tényleges történelmi interpretációk magyarázatáról. Ezek az előfeltevések pedig eleve meddőnek bizonyultak, mivel a pozitivistákat és a „humanistákat” is konceptuális történelemfilozófiai megközelítésre sarkallták. A priori válszok születtek olyan kérdésekre is, amelyek a történelmi tanulmányok nyelvére vonatkoztak, hogy azután ezeket a válszokat alapokként alkalmazzák a történetírói gyakorlatnak szánt metodológiai javaslatok megfogalmazásakor. Az általuk nyújtott módszertani javaslatok, modellek ezért szintén a priori jellegűek voltak, amelyek ily módon nem lehettek alkalmasak az egyedi problémák megoldására. A konceptuális megközelítés hívei ugyanis nem veszik figyelembe azt a tényt, érvel Martin, hogy a történelmi tanulmányok közvetlen problematikája az interpretációk olyan szabályba foglalása, amely révén egy sajátos historiográfiai kérdés megválaszolható. Így csak egy meghatározott történetírói probléma vizsgálatával feltehetünk arra a kérdésre, hogy egy modell használható-e az adott probléma megoldása során.

A konceptualista megközelítés alapvetően pozitivistá vonás, amit azonban a „humanistáknak” is fel kellett vállalniuk, hogy álláspontjaikat egy ilyen irányú „visszarendezeéssel” közvetlen konceptuális konfliktusba hozhassák a pozitivistá koncepciókkal. Ennek eredményeként a „humanisták” elfogadták érveléseikben a pozitivistáknak azt a hibás előfeltevést, miszerint egy történésznek ahhoz, hogy igazolja választását az egymással rivalizáló magyarázatok közül, ahogy az White instrumentalizmusában is felismerhető, meg kell kísérelnie átfogó törvények vagy az azokat megközelítő általánosítások meghatározását és megerősítését. A szerző ennek az előfeltevésnek a hamisságát bizonyítandó rámutat: a történészek a gyakorlatban képesek igazolni az általuk előnyben részesített magyarázatot átfogó törvények nélkül, azoknak a rendelkezésre álló bizonyítékoknak a felhasználásával, amelyeket arra szántak, hogy megmutassák: a kiválasztott magyarázat jobb, mint a vele rivalizáló többi magyarázat.

Martin megközelítésében ennek a problémának a tárgyalásakor válik nyilvánvalóvá az a pragmatista alaphang, amellyel a történetírói tevékenység intencióit, motívumait próbálja meghatározni. Martin ugyanis rávilágít arra, hogy a történészek magyarázataikat komparatív úton fogalmazzák és védik meg, azt a szempontot tartva szem előtt, miszerint a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján, a megoldandó történelmi probléma szempontjából legmegfelelőbb magyarázatot válasszák ki a lehetséges magyarázatok közül. Vagyis azt kell megmutatniuk, hogy az általuk kiválasztott magyarázat az adott probléma-szituációban jobb, mint a vele rivalizáló többi magyarázat. Mindez tökéletesen egybecseng James igazságelméletének azzal az alaptételével, hogy az ismeretek igazságai attól függnék, hogy az adott cselekvés során felmerülő problémákat miként oldhatjuk meg a segítségükkel. Ez a történelmi megismerés mint meghatározott intenciókkal, motívumokkal bíró cselekvés szempontjából is fontos tétel egyúttal a hagyományos korrespondenciaelmélet ismeretelméleti kiküszöbölését is

jelent. James felfogásában tehát egy ismeret, esetünkben egy történelmi magyarázat, igazsága a megismerő tevékenység szempontjából lényeges következményekre vonatkozik. Azaz az igazság a jövő része, a történelmi magyarázatok esetében egy olyan jövőé, ahol újabb bizonyítékok és módszertani lehetőségek feltárásával bebizonyosodhat a kiválasztott magyarázat igaz volta. Éppen ezért a magyarázat önmagában elégséges voltának bizonyítása helyett általában egy történész a rivalizáló magyarázatok közül történt választását próbálja úgy igazolni, hogy egyaránt érvel a kiválasztott magyarázat *mellett* és a vele rivalizáló magyarázatok *ellen*. Martin az ilyen irányú érvelések típusainak meghatározására és rendszerezésére tesz kísérletet a Maya birodalom összeomlására vonatkozó történelmi magyarázatok vizsgálatával. Az ilyen módon meghatározott és egy adott problémakört érintő, a tényleges történetírói gyakorlatból vett érveléstípusokról mint a történetírói praxisban általánosan alkalmazott érveléstípusokról beszél. Ez az általánosítás ad lehetőséget Martinnak arra, hogy összefoglalja a pozitívista álláspontra vonatkozó kritikáját is. Eszerint a pozitivisták egyrészt azzal követnek el hibát, hogy alábecsülik a magyarázat igazolásának jelentőségét, és felértékelik az átfogó általánosítások igazolásának súlyát. Másrészt a pozitivisták jellemző módon figyelmen kívül hagyják a rivalizáló magyarázatok már említett komparatív értékelését, illetve ha ezt figyelembe is veszik, rendszerint az érveléseknek csak bizonyos típusaira összpontosítanak. Martin ezen a ponton azonban hangsúlyozza, hogy az általa vizsgált, a Maya birodalom összeomlása körül kialakult történelmi vitánál léteznek bonyolultabb viták is, mint például az angol polgári forradalom okairól folytatott vita, amelyek módszereiket tekintve összetettebbek lehetnek.

Ezek közül a módszerek közül a legfontosabbak azok a magyarázatok, amelyek nem önmagukból kiindulva, hanem mint egy tágabb értelmezés részei rivalizálnak a többi magyarázattal. Így az egyedi magyarázatok közötti rivalizálást alapvetően befolyásolja a tágabb történel-

mi értelmezések rivalizálásának eredménye és vice versa. Ezért annak a beszámolónak, amely a kiválasztott magyarázatok igazolásának mikéntjére vonatkozik meg kell magyaráznia azt az összefüggést is, amely a magyarázatrivalizálás és az értelmezés-rivalizálás között fennáll. Ugyanis épp a magyarázat és értelmezés összefüggéséből eredő komplikáció az alapvető oka annak, hogy nem tudjuk meghatározni azt az elvet, aminek révén kollektív módon eldönthető, hogy két magyarázat közül melyik a jobb. Ez a kérdés is, állítja Martin, éppúgy, mint a történelmi magyarázatokra vonatkozó más kérdések csak a történelmi érvrendszer szignifikáns példáinak részletes elemzése útján dönthető el. Ezért ebben az empirikus megközelítésben tekinti át a problémakörnek szentelt másik fejezetben, mintegy módszertani szintézisét előkészítendő, a magyarázatok kauzális nyomatékostításának eljárását a tényleges történetírói gyakorlatban. Martin a vizsgálatot követően igen fontos, teóriáját megalapozó következtetésekre jut. Először, az okokat a feltételektől megkülönböztető és a partikuláris eredmények okainak revelatív jelentőségét meghatározó ítéletek, valamint azok az eljárások, amelyek útján a történészek megvédik az ítéletek bizonyos fajtáit, nem mindig szubjektívek. Másodszor, az okokat a feltételektől megkülönböztető és a partikuláris eredmények okainak revelatív jelentőségét meghatározó ítéletek radikálisan különböző elemzéseket követelnek meg. Harmadszor, az ítéletek e két fajtája közötti kapcsolat megértése alapvető feltétele annak, hogy a vizsgált történelmi tanulmányok magyarázatai közötti vita központi kérdését megfelelő módon határozzuk meg. Végül, fontos feladat mind a történészek, mind a történetfilozófusok számára annak az eljárásnak a tisztázása is, amellyel a történészek a partikuláris eredmények okainak revelatív jelentőségére rávilágítanak. Ezekből a következtetésekből is táplálkozik az a Martin által javasolt megközelítés, amelyet ő „mérésékelt empirikus szubjektivizmus”-nak nevez. Ez a „mérésékelt empirikus szubjektivizmus” a „konceptuális szubjektivizmus”-tól és az „erős

empirikus szubjektívizmus"-tól; White, Becker, Beard, illetve Carr szubjektívizmusától egyaránt eltérő megközelítése a történetírói gondolkodásnak. Martin ezért ennek a „mérsékelt empirikus szubjektívizmus”-nak a felvázolását azoknak a mozzanatoknak a kiemelésével vezeti be, amelyek mind a „konceptuális szubjektívizmus”-ból, mind az „erős empirikus szubjektívizmus”-tól eltávolították koncepcióját. Mindhárom álláspontot jellemzi az az ismeretelméleti kiindulópont, miszerint a történelmi munkák nyilvánvalóan szubjektívek. A „konceptualista” megközelítés szerint azonban a történelmi tanulmányok konceptuális okok következtében lesznek szükségszerűen szubjektívek. Az „erős empirikus szubjektívizmus” már közelebb áll, épp empirista jellege révén Martin megközelítéséhez, de mint azt az elé illesztett jelző is mutatja, egy lényeges ponton eltér Martin empirizmusától. Ez pedig a szubjektivitásnak az a szükségszerű jellege, amelyet a „konceptualisták” konceptuális okokkal, az „erős empiristák” inkább empirikus okokkal magyaráztak. Mindkét, Martinétől eltérő megközelítés konklúziója tehát, hogy a történelmi tanulmányok nemcsak hogy nem objektívek, de nem is lehetnek azok szubjektivitásuk szükségszerű jellege következtében.

Martin helyesen mutat rá az ezekkel a megközelítésekkel kapcsolatos legfőbb problémákra. A „konceptuális szubjektívizmus” kritikájában a szerző azt a tényt emeli ki, hogy ez a megközelítés meghatározásokból kiinduló, deduktív érvelésekre épül, amelyeknek így módszertanilag nincs jelentőségük. Ahhoz, hogy a „konceptuális szubjektívizmus” javaslatának metodológiai jelentősége megállapítható legyen, meg kellene mutatni azt, hogy a deduktív érvelések kiindulópontjául szolgáló meghatározások módszertani jelentőséggel bírnak. Ez pedig csak azáltal lenne megtehető, ha megmutatható lenne az, hogy ezek a definíciók megfelelő módon kapcsolódhatnak a történészek szempontjából fontos, a leírásokat és a magyarázatokat egyaránt érintő célkitűzésekhez. Egy ilyen eljárás azonban nem férne meg a „konceptuális szubjektívizmus” ismeretelméleti

keretei között. Így a „konceptuális szubjektívizmus” bár viszonylag könnyen juthat olyan megállapításra, hogy a történelmi munkák szükségszerűen szubjektívek, de ennek a kijelentésnek a fent említett okok következtében nincs metodológiai jelentősége.

Ezzel szemben az „erős empirikus szubjektívizmus” bár jelentős konklúzióhoz jut el, de nem tudja azt egyértelműen igazolni. Mert annak belátásához, hogy a történelmi tanulmányok szükségszerűen szubjektív jellege empirikusan igazolható, meg kell mutatni: *valamennyi* történésznek volt és lesz szubjektív elfogultsága, amely a történelmi munkákat szükségszerűen szubjektívvé teszi. Igazolniuk kell továbbá azt az összefüggést is, ami az elfogultságuk és aközött áll fenn, hogy a történelmi tanulmányok szempontjából nélkülözhetetlen szubjektív ítéletek valamilyen fajtáját alkotják meg. Erre azonban az „erős empirikus szubjektívizmus” képviselői nem vállalkoztak, és nem is vállalkozhattak.

A „mérsékelt empirikus szubjektívizmus”-nak tehát a fenti megközelítésekkel szemben másképp kell megfogalmaznia a történelmi tanulmányok szubjektivitására vonatkozó kérdést. Ez pedig így hangzik: a történelmi tanulmányok *szubjektívek-e*, és ha azok, szubjektívek maradnak-e, vagy kialakíthatók olyan eljárások, amelyekkel objektívebbekké tehetők? Ezen a ponton válnak ismét explicitté Dray racionális magyarázatának, a pragmatizmus igazságelméleti koncepcióinak és Martin „mérsékelt empirikus szubjektívizmusá”-nak ismeretelméleti összefüggései. Dray, aki az „átfogó törvény” pozitívista elméletével szemben fogalmazza meg magyarázat-moddelljét, a történeti magyarázatnak azt a típusát helyezi előtérbe, amely egy adott történelmi személy, vagy osztály vélekedései, motívumai és cselekedetei közötti összefüggéseket állapít meg. Ami Martin megközelítése szempontjából fontos az az, hogy Dray ezt a magyarázat-típust a történetírói tevékenység vizsgálata során is alkalmazza. Ezért juthatott Dray arra a megállapításra, hogy a történelmi munkák szelektív, kauzális ítéletei nem azért értékelő

ítéletek, mert szükségszerűen azok, hanem az értékelést meghatározó olyan alapok miatt, amelyek birtokában megfogalmazták őket. Dray érvelése során tehát azokhoz a motívumokhoz, indítékokhoz fordult, amelyeket a történészek nyilvánvalóvá tesznek szelektív, kauzális ítéleteik megvédésekor. Martin is, ahogy azt már láttuk, ezeknek az intencióknak és motívumoknak a pragmatista rekonstrukciójára tesz kísérletet, amely új tartalmat ad a racionális magyarázat ismeretelméleti koncepciója számára. Ezek a koncepciók pedig, úgy tűnik, és Martin kísérletei is ezt igazolják, alkalmasak lehetnek egy ilyen új tartalom befogadására. Azt, hogy Martin maga is felvállalja ezt a gnoszeológiai örökséget, jól mutatja az is, ahogyan a „Verstehen” mint a történetírói gyakorlatban legitim konfirmációs eljárás mellett érvel. Ennek a konfirmációs eljárásnak a lényege pedig az, hogy a történészek implicit indítékok alapján, intuitív módon határozzák meg a rivalizáló magyarázatok relatív valószínűségét. A „Verstehen”-elmélet egyik legfőbb kritikája éppen az, hogy mivel esetében egy heurisztikus érték is lehet hipotézis forrása, mint konfirmációs eljárás nem megbízható. Martin szerint azok, akik ezt a kritikát hangsúlyozzák, csupán a „Verstehen”-nek mint konfirmációs eljárásnak a korlátaira mutatnak rá. Az viszont elkerüli a figyelmüket, hogy létezhet-e ennek az eljárásnak valóságos alternatívája. Ezért ez az alapvető kritika metodológiai szempontból meddő. Nincs ugyanis metodológiai tartalma az olyan kritikának, mutat rá Martin, amely épp egy bizonyos mértékű objektivitásra törekvő eljárás korlátai mellett érvel, ha a cél az objektivitást leginkább biztosító módszer megtalálása. Így ez a kritika legfeljebb arra lehet hatással, hogy miképpen értékeljük a „Verstehen” alkalmazásakor elért eredményeket.

Martin az ilyen módon megvédett és példákkal is illusztrált ismeretelméleti kiindulóponttól végül is két lényeges konklúzió megfogalmazásáig jut el. Az első szerint az, hogy a történészek bizonyos esetekben élnek olyan érvelésekkel, amelyek függenek a történelmi ítéletektől, nem

jelenti azt, hogy minden esetben ilyen érveléseket alkalmaznának. Ha azonban mégis élnek ilyen történelmi ítéletekkel, azok individuális jellege nem jelenthet akadályt a történelmi munkák komparatív vizsgálatakor. A történészek ugyanis rendszerint megállapodásra jutnak az adott tárgykörre vonatkozó történelmi ítéleteket illetően. És a történetírói gyakorlat azt mutatja, hogy ezek a megállapodások általánosak és tartósak. A második konklúziót a történelmi tanulmányok szubjektivitása kapcsán állapítja meg: a történelem és a természettudományok, illetve általában a tudományok metodológiája közötti különbség alapvető forrása az, hogy a történészek több meg nem védhető ítéleten alapuló érvelést alkalmaznak. Ez a különbség pedig aligha szűnhet meg rövid időn belül. A történészek ugyanis az ilyen ítéleteket hézagpótlóként alkalmazták és alkalmazzák, hogy munkájuk során megfelelően konfirmált általánosításokhoz, illetve elméletekhez folyamodhassanak. Ez a történelmi ítéletek tipikusan történeti használata. Ilyen történelmi ítéletekkel azonban nem csupán a történészek élnek. Valamennyien történészek vagyunk. A múlt mindennapi tapasztalatunk, ezért valamennyien alkalmazunk olyan érveléseket, amelyek történelmi ítéleteken nyugszanak. Ezeket az érveléseket, akár a történetírók, gyakorlati célokat követve egy, az adott szituációban megfelelő döntéshozatal érdekében használjuk fel a gazdasági életben, politikában, igazságszolgáltatásban, és a magánélet bármely területén, mert feltelevük róluk, hogy megbízható módon vezetnek el bennünket az igazsághoz. Így válnak Martin pragmatikus felfogásában az ilyen típusú érvelések egy Dewey-féle probléma-szituáció szerves elemévé. Ennek következtében ezeknek az érveléseknek az igazságértékét az a szerep fogja meghatározni, amelyet egy, az adott helyzetben megfelelő döntés meghozatalában játszanak, függetlenül attól, hogy ezek az érvelések bizonyítékok révén teljes mértékig igazoltak vagy sem. Ennek alapján vonhatja le Martin azt a konklúziót is, hogy a történészek rutinosan alkalmazzák ezeket az ítéleteket egy olyan kontextus-

ban, ahol a természettudósok rendszerint általánosításokhoz vagy elméletekhez fordulnak. A lényege ennek a különbségnek, mutat rá Martin, nem az, hogy a történészeknek általában kevesebb bizonyíték áll rendelkezésre magyarázatuk alátámasztására. A bizonyítékok hiánya ugyanis önmagában nem lehet akadály a objektivitásnak, mivel egy történésznek a koncepciója melletti érveléskor nem kell többet megmagyaráznia, minthogy neki joga van a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján ilyen koncepciót megfogalmazni. A történésznek tehát az általa előnyben részesített érvelés érdekében nem kell többet megmagyaráznia, minthogy az általa kiválasztott értelmezés a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján jobban igazolt, mint a vele rivalizáló értelmezések. A lényeg tehát az, hogy egy ilyen magyarázat érdekében kell a történésznek obban támaszkodnia az általa nem igazolható ítéletekre, mint a természettudósoknak. Vagyis azért, hogy igazolhassák a diszciplinájukat jellemző magyarázatok főbb típusait. Ebből pedig az következik, hogy a történelmi tanulmányok „hajthatatlanabbul” szubjektívebbek, mint a természettudományok, azaz ténylegesen szubjektívebbek azokat a módszereket illetően, amelyek viszont egyhamar aligha változtathatók meg. Ezeknek a következtetéseknek a nyomán is tökéletesen világossá válik az a célkitűzés, amely Martint munkája megírása során vezérelte. Ennek lényege, hogy felváltva azokat az okokat, amelyek a történetírói gondolkodás és módszer elemzését felvállaló analitikus történelemfilozófia vizsgálódásait a történelmi magyarázatok problematikája körül kialakult vita során egy ismeretelméleti zsákutca sodorta, felvázoljon egy ebből a zsákutcaból kivezető lehetséges utat. Martin ennek az összetett problémakörnek a megoldásához, következetesen kikerülve egy esetleges konceptuális megoldás lehetőségét, klasszikus ismeretelméleti koncepciók szintézisével teremti meg a megfelelő alapokat. Ez egyrészt, bár maga Martin nem hivatkozik rá-

juk, a pragmatizmus klasszikusai, elsősorban James és Dewey, ismeretelméleti téziseinek, másrészt a racionális magyarázat elmélete köré csoportosuló, Collingwood és Dray nevével fémjelzett analitikus történelemfilozófiai vonulat koncepcióinak az adoptálását jelenti. Azaz Martin „mérés-kelt empirikus szubjektivizmus”-a a történetírói gondolkodás olyan rekonstrukciós kísérlete, amely a történetírói tevékenység racionális magyarázatára épül. Ez a racionális magyarázat a tényleges történetírói gyakorlat példáinak olyan elemzését jelenti, amely a történelmi magyarázatok létrejöttét meghatározó történetírói motívumok és intenciók feltárására irányul. Martin ezeknek az intencióknak, motívumoknak instrumentalista alapú ismeretelméleti meghatározására tesz tehát könyvében kísérletet.

Természetesen Martin vállalkozása csak egy azok közül a lehetőségek közül, amelyek az analitikus történelemfilozófia elemzései számára új utakat jelenthetnek. Hiszen magának a nyelvnek a kérdése is számos olyan új területet nyithat meg a hermeneutikai szempontokat is figyelembe vevő kutatások előtt, amely a történelmi megismerés problematikáján keresztül általánosabb, bonyolultabb ismeretelméleti összefüggések feltárásának is az alapjául szolgálhat.

Ennek ellenére Martin munkájának jelentősége vitathatatlan. Nem csupán azért, mert az első között tesz kísérletet egy új ismeretelméleti megközelítés megfogalmazására, hanem azért is, mert ez a megközelítés klasszikus ismeretelméleti koncepciók olyan szintézisére épül, amely a tényleges történetírói gyakorlat felé fordította a szerző figyelmét. A felé a történetírói gyakorlat felé, amelynél figyelembevétele nélkül, és ez Martin munkájának legfőbb üzenete, egyetlen, a történetírói gondolkodás rekonstrukciójára tett kísérlet sem lehet eredményes.

Szécsi Gábor

EGY SZOMSZÉDSÁG KÜZDELMES TÖRTÉNETE

Jászay Magda:
Velence és Magyarország

Gondolat 1990.

Jászay Magda egy igen kevesek által művelt részével foglalkozik a történelemnek. A magyar–olasz kapcsolatok, illetve Itália története ma nem a legkedveltebb témák közé tartozik, bár az érdeklődés mint ha az utóbbi időben nagyobb lenne.¹ A kötet szerzője nem ismeretlen a magyar olvasóközönség előtt, hiszen Mazziniról és Cavourról szóló könyvei becses darabjai a magyar italianisztikának.

Amikor kézbe vettem Jászay Magda új könyvét Mario Vargas Llosa jutott eszembe, hiszen Palomino Moreno halálának története lehetne a Zöld palota egy fejezete, a szereplők azonosak, néhány történet is ismerősnek tűnhet, de mindkettőnek megvan a maga hangulata.

A *Velence és Magyarország* című kötet is lehetne egy másik kötet része: az 1982-ben megjelent *Párhuzamok és kereszteződések* a magyar–olasz kapcsolatok történetéből címűé. A szereplők már az 1982-es könyvben is feltűnnek, talán már egy-két történet is ismert, de a teljesnek mondható történet csak ebben tárul fel. Több ok miatt azonban jó, hogy nemcsak egy fejezete az előbb említett könyvnek a jelen kis írás tárgya: – a szerző könyvében szigorú kronológiai sorrendet követ, így nincs lehetősége egy nagyobb téma tematikus összefogására az egyes fejezeteken belül, – a téma olyan bőséges, hogy kár lett volna sommás összefoglalókat adni az egyes fejezetekben. Így állhatott össze ez a kötet, amely Magyarország és Velence kapcsolatát követi nyomon, megkeresve benne a párhuzamokat és kereszteződéseket.

A tizenkét fejezetcím közül néhány kissé talányosnak tűnik, pl: a Válság válaszfalai, vagy a Semlegesség zsákutcája, de a többi biztos fogódzót nyújt az olvasó számára. A *Párhuzamok...* című kötetben alkalmazott kronológikus sorrend itt is feltehető. A két ország kapcsolatát a portyázó magyar hadakkal való találkozástól vezeti végig egészen 1848–49 forradalmáig, valamint egy rövid kis levezetéssel 1866-ig. A kötet bőséges jegyzetanyagot és ajánló bibliográfiát tartalmaz jól tagolt formában.

Az alcím előrevetíti a két állam kapcsolatát, főleg a kezdeti időszakra vonatkozóan. A békétlenség Dalmácia miatt ütötte fel fejét. „A téli időszak viharaiban hajózhatatlanná váló tengerrel a dalmát kikötőkbe húzódtak a Szent Márk szárnyas oroszlánjával jelölt gályák...”, ezért „Velence körmeszakadtáig ragaszkodott a boldogulása és biztonsága zálogának tekintett Dalmáciához ... és egész politikájának egyik sarkallatos pontja marad.”² Éppen ezért nem nézte jószemmel, amikor I. (Szt.) László 1091-ben egyesítette Horvátországot és Magyarországot. Kálmán pedig nagybátyja művét kívánta befejezni Dalmácia meghódításával. Ez folytonos háborúskodáshoz vezetett és létrehozott egy furcsa szituációt: Magyarország rendelkezik egy igen nagy tengerparti résszel, de nincs számottevő flottája, így rá van utalva a közeli tengeri hatalomra, Velencére. Az ellenségeskedés 1217-ben szűnik meg. „Egyebekben pedig sem az ő, sem utódai részéről nem szabad, hogy az említett Zára és a hozzá tartozó részek fölött bármi vita is legyen vagy támadjon”³.

A háborúskodás időleges megszűnése után a kereskedelem is megindulhatott az 1217. évi megállapodásnak megfelelően. Itt a vámokat csökkentették kölcsönösen, szabad mozgást engedélyeztek egymás kereskedőinek. A legfontosabb árucikk a ne-

mesfém, amivel Magyarország ellátta a köztársaságot.⁴ Az „Árpád-ház kihalásával lezárul egy hosszú korszak, amelynek utolsó évszázadában magyarok és velenceiek ... közelebb kerültek egymáshoz; az új évszázad ... új megpróbáltatások csiráját hordozza.”⁵

Ezek a megpróbáltatások közel hét évszázadon át húzódnak. Kár lenne a továbbiakban egy-egy, találmokra kiragadott részletet citálni annak bizonyítására, hogy a politika miként határozza meg két ország kapcsolatát, annak megfelelően, hogy éppen az a szeszély, amely a politika egyik legjellemzőbb sajátossága mennyire van elemében.

Mindezek ellenére érdemes a közös múlt utolsó momentumait megemlíteni. 1848 forradalmi Itáliát sem kerültk ki és éppen a pesti forradalom az, amely megmozdítja Milánó és Velence polgárait. A velencei forradalom – a pestihez hasonlóan – vér nélkül zajlik le. Ez „Az eredmény azonban nemcsak a velenceiek fegyelmességének és Manin⁶ megfontolt mérséklétének volt köszönhető ... hanem két magyar főúrnak”⁷: Pálffy Alajos és Zichy Ferdinánd altábornagy képviselte a császári hatalmat a városban.

Az elbukott forradalmak megannyi szereplőjét sorolhatnók itt most fel, de Velence számára az események felgyorsulnak, teljesen új szereplők jelennek meg a

történelem színpadán, és a köztársaság élete is más fordulatot vesz. A létrejövő egységes Olaszország részévé válik Velence, az 1866-os háború eredményeként. Ugyanekkor Magyarország kiegyezik az osztrákokkal. „Új státusuk megszüntette régi államközi kapcsolataikat, de nem szüntette meg tíz évszázadon át ezer szállal összefonódó közös történelmi múltjuk emlékezetét.”⁸

Dávid Tamás

Jegyzetek:

1. A közelmúltban jelent meg Giuliano Procacci: *Storia degli italiani* Vál.: Bényiné Farkas Mária Szeged 1989; Harry Header: *Olaszország rövid története* Bp. 1992.
2. 12–13. old.
3. Fejér VII. 72. old.
4. Magyarország és Velence kereskedelmi kapcsolatával Teke Zsuzsa foglalkozott.
5. 38. old.
6. Daniela Manin (1804–1857) az 1848–49-es velencei szabadságharc vezetője. Táncsicshoz hasonlóan őt is a forradalom napjaiban szabadítják ki vizsgálati fogságából.
7. 352. old.
8. 369. old.

Kötetünk szerzői:

Bernard Lepetit	történész, Párizs
Dávid Tamás	történész, Szeged
Gálffy László	egyetemi hallgató, Szeged
Hiller István	történész, Budapest
Horn Ildikó	történész, Budapest
L. Bozai Zsuzsanna	tudományos ösztöndíjas, Budapest
Matuz József	turkológus
Molnár Antal	történész, Budapest
Papp Sándor	történész, Szeged
Rácz Lajos	tudományos kutató, Kecskemét
S. Lauter Éva	történész, Budapest
Szécsi Gábor	tudományos ösztöndíjas, Budapest
Tusor Péter	egyetemi hallgató, Budapest
Újfalusi Németh Jenő	irodalomtörténész, Szeged
Vígh Éva	irodalomtörténész, Szeged

INHALT

Aufsätze

S. Lauter, Éva:	Palatinische Representation im 17. Jahrhundert 5
Hiller, István:	Das Schenken in der politischen Praxis des Palatins Miklós Esterhazy 19
Horn, Ildikó:	Anna Franciska Csáky und die Pozsonyer Klarissen.....28
Molnár, Antal:	Minoriten aus Italien in Oberungarn des 17. Jahrhunderts.....44
L. Bozai, Zsuzsanna:	Russen im Wiener Hof in 1698 78

Jenseits unserer Grenzen

"Der Gegenstand der Geschichtswissenschaft ist vor allem die Untersuchung der Wandlungen und der historischen Prozesse." (Interview mit Bernard Lepetit) 94	
Lepetit, Bernard:	Vorschläge zur engeren Interpretation der Interdisziplinarität.....98
Matuz, József – Ein Ungarischer Historiker in Deutschland 106	
Bibliographie der Werke von József Matuz.....112	
Matuz, József:	Über einige der wichtigsten Eigentümlichkeiten der türkischen Eroberung in Ungarn.....115

Beiträge

Anordnung zur Wiederherstellung des friedens in der Provinz Guyenne (Übertragen von Jenő Újfalusi Németh)	138
--	-----

Ein Nikodemist aus dem 16. Jahrhundert, Lucio Paolo Rosello (Übertragen von Éva Vigh)	148
--	-----

Beobachter

Küchenlatein Über die Umgangssprache der frühen Neuzeit. (Burke, Peter: Küchenlatein. Sprache und Umgangssprache in der frühen Neuzeit, Berlin 1989.) Tusor, Péter	163
--	-----

Liebe und Sexualität im Westen (Duby, George (ed.). Paris, 1991.) Gálffy, László	166
---	-----

Die Fragen der analytischen Geschichtsphilosophie aus empirischer Annäherung (Martin, Raymond: The past within us. An Empirical Approach to Philosophy of History. New Jersey, 1989.) Szécsi, Gábor	171
---	-----

Eine Kampfreiche Geschichte einer Nachbarschaft (Jászai, Magda: Velence és Magyarország. Budapest, 1990) Dávid, Tamás	177
--	-----

Unser mitarbeiter	179
-------------------------	-----

Az AETAS történettudományi folyóirat. Kiadója: Az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A szerkesztőség szervezetileg önálló. A lap közöl: történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat. A szerkesztőség a társadalomtudományok más ágai elől sem zárkózik el. A lapban megjelent írások közlésénél kizárólag szakmai szempontok érvényesülnek. Kéziratokat a szerkesztőség nem őriz meg és nem küld vissza.

* * *

Az AETAS nem rendelkezik állandó anyagi forrással. Megjelenését alapítványi támogatás teszi lehetővé. A lapra ezért hosszú távú előfizetést nem tudunk elfogadni. Az AETAS több vagy akár egy száma is előjegyezhető – írásban vagy telefonon – a szerkesztőség címén. Az előjegyzett számokat postai utánvétellel juttatjuk el a megrendelő címére.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1., Studium könyvesbolt, Váci utca 22., Litea Kft., Budavár Hess A. tér 4., Eötvös könyvesbolt, Kecskeméti u. 2., Országos Széchenyi Könyvtár könyvára, Budavári Palota F. ép. Aula; MTA Történettudományi Intézet Könyvtára, Uri u. 53., Könyves Kávézó, Mikszáth tér 2., Parnasszus könyvesbolt (Írók boltja) Andrássy út 45. és az utcai könyvtáraknál.

Szeged: Radnóti könyvesbolt, Tisza Lajos krt. 34., JATE–Gondolat könyvesbolt, Dugonics tér 11–12., Móra könyvesbolt, Egyetemi Könyvtár BTK, Sík Sándor Könyvesbolt Oskola u.

Debrecen: Egyetemi könyvtár KLTE főépület fszt. Egyetem tér 1.

Pécs: Szöveg Bt. Kiss J. u. 8.

* * *

A szerkesztőség címe:
6720 Szeged, Dugonics tér 12.
Telefon: 62/12-140.
Pf. 1179

Szerkesztőségi titkár: Hovorka Beáta

Szerkesztőségi órák: szerdánként 13–16 óráig.

„... az útleírások éghajlatról közölt információi, amelyek különösen megmozgatták a korabeliek fantáziáját. Eszerint az oroszok országa csupa jég, betegségük a köhögés, életüket a hóban végzik. Gyakori, hogy csak mechanikusan eggyel sötétebbre rajzolják a sorban előttük szereplő magyarok rossz tulajdonságait. A néptábla szerint például a magyarok természete a legkegyetlenebb, ennek fokozása az oroszok esetében a „jó magyaros” minősítés. Itt a gyarló magyarok csak árulók, az oroszok „még árulóbbak”, a magyarok értelmi képességei a lengyelekénél is szerényebbek, az oroszoké pedig egyenesen nulla.”

(L. Bozai Zsuzsanna: *Oroszok Bécsben 1698-ban* című tanulmánya kötetünk 80–95. oldalán olvasható)